

สภาพทางเศรษฐกิจและสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ปริญญานิพนธ์

ของ

สุนันท์ ไชยเมล์

3 S.A. 2524

สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

สุขุมวิท 23 พระโขนง กรุงเทพฯ 11 โทร. 3921575, 3915058

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาค้นคว้าหลักสูตร

ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต

กุมภาพันธ์ 2524

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

ประกาศคุณูปการ

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้เขียนได้รับคำแนะนำและการตรวจแก้ไขเป็นอย่างดี
จาก ผู้ช่วยศาสตราจารย์ คุณวรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา และ ผู้ช่วยศาสตราจารย์
วุฒิชัย มงคลศิลป์ ผู้เขียนขอกราบขอบพระคุณท่านทั้งสองเป็นอย่างสูงไว้ ณ ที่นี้
ขอขอบคุณเจ้าหน้าที่หอวิทยุวรรณ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ ที่ให้ความสะดวกใน
การค้นคว้าเอกสาร และขอขอบคุณ คุณประไพ ศรียะพงษ์ คุณกรรณิกา ศรีเจริญ และ
คุณวัชร ฐชาติ ที่ให้ความช่วยเหลือเป็นอย่างดี
ท้ายสุดถ้าหากความดีของปริญญานิพนธ์ฉบับนี้จะมีอยู่บ้าง ก็ขออุทิศให้แก่คุณพ่อ
ผู้ล่วงลับ ซึ่งหวังที่จะเห็นความสำเร็จในการศึกษาของผู้เขียนตลอดมา

สุนันท์ ไชยเมธ

สารบัญ

บทที่	หน้า
บทนำ	ก
1 สภาพทางเศรษฐกิจและสังคมของไทยก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	1
สภาพทางเศรษฐกิจก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	1
ลักษณะเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง	1
การค้าภายในประเทศ	8
การค้าขายระหว่างประเทศ	12
✓ สภาพทางสังคมก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	17
✓ ลักษณะการจักรเย็บผ้าสังคมไทย	17
✓ ชนชั้นผูกครอง	17
✓ ชนชั้นผูกปกครอง	19
✓ ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้น	20
✓ สภาพความเป็นอยู่ของประชาชน	23
2 ปัจจัยที่มีอิทธิพลทำให้สภาพเศรษฐกิจและสังคมเปลี่ยนแปลงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	28
การอพยพของชาวจีนสู่ประเทศไทย	28
✓ การคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก	32
✓ การทำสนธิสัญญาเบาว์ริง	40
✓ นโยบายและความคิดในการรับอารยธรรมตะวันตกของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เชื้อพระวงศ์ และกลุ่มขุนนางหัวสมัยใหม่	46

3	สภาพทางเศรษฐกิจในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	59
	การเปลี่ยนแปลงทางการค้าขาย	59
	การผลิตเพื่อการค้าและเปิดการค้าอย่างเสรี	59
	การค้ากับต่างประเทศ	62
	การขยายตัวของการค้าภายในประเทศ	63
	การออกกฎระเบียบหรือประกาศเกี่ยวกับการค้าขาย	68
	การเปลี่ยนแปลงระบบเงินตราและการแก้ปัญหาเกี่ยวกับเงินตรา	71
	สาเหตุที่เปลี่ยนแปลงเงินตรา	72
	การตั้งโรงงานแปรรูปและการผลิตเงิน	75
	การแก้ปัญหาเรื่องเบี้ยอัฐปลอม	77
	การเกิดโรงงานและบริษัทแบบสมัยใหม่	83
	การปรับปรุงเศรษฐกิจของประเทศ	87
	การปรับปรุงภาษีอากร	88
	การส่งเสริมการค้าและการปลูกพืชต่าง ๆ	96
4	สภาพทางสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	110
	พระมหากษัตริย์ทรงคัดทอนพระราชนิพนธ์และลดความเป็นสมมติเทพ	110
	การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา	116
	การไม่ใช้พระราชนิพนธ์ที่ติดและที่อยู่อาศัยของราษฎรโดย	
	ผลการ	117
	ห้ามมิให้เกณฑ์เอาผู้หญิงมาหัดละคร	121
	การอนุญาตให้ข้าราชการฝ่ายในทูลลาออกจากราชการได้	121
	การอนุญาตให้ราษฎรเข้าเฝ้าเวลาเสด็จพระราชดำเนิน	123
	การลดหย่อนโทษในการกระทำความผิดบางประการ	125
	การลดการเกณฑ์แรงงานไพร่และการจ้างแรงงาน	127

การรับวิทยาการตะวันตกและการริเริ่มทำนุบำรุงประเทศในก้นต่าง ๆ	
ตามแบบสมัยใหม่	138
การจัดการศึกษาในพระราชวัง	142
การคมนาคม	148
การจัดกิจการสาธารณสุข	160
✓ การปรับปรุงวัฒนธรรมขนบธรรมเนียมประเพณี	161
✓ การให้ชาวต่างชาติสวมเสื้อเข้าเฝ้า	162
✓ การอนุญาตให้ชาวต่างประเทศ เข้าเฝ้าและเปลี่ยนแปลงวิธีการ เข้าเฝ้าของชาวตะวันตก	167
✓ การอนุญาตให้คนไทยรับจ้างทำงานกับชาวยุโรป	168
✓ วิธีการที่รัฐบาลใช้เพื่อทำนุบำรุงประเทศและแก้ปัญหาสังคม	168
✓ ให้ราษฎรมีส่วนรับผิดชอบต่อสังคมมากขึ้น	168
✓ การออกประกาศ	169
✓ การเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	171
✓ การให้ราษฎรถวายฎีกา	175
✓ การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ทางสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	178
✓ การอธิบายปรากฏการณ์ธรรมชาติ	179
✓ ความเข้าใจในเรื่องจักรวาล	184
✓ แนวความคิดเกี่ยวกับศาสนา	185

5 ผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมในรัชสมัย	
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	192
อุตสาหกรรมพื้นเมืองเริ่มทรุดโทรม	192
อุตสาหกรรมน้ำตาล	193
อุตสาหกรรมสิ่งทอ	197
การครองชีพมีระดับสูงขึ้น	199
การเริ่มเปลี่ยนแปลงประเพณีและค่านิยมบางประการ ,	200
การเปลี่ยนแปลงลักษณะความสัมพันธ์แบบค้ำเค็ม	200
การเริ่มนิยมใช้ของจากตะวันตกและความนิยมในประเพณีแบบตะวันตก	202
ปัญหาโจรผู้ร้ายมีเพิ่มขึ้น	205
การเกิดกลุ่มชนชาวยุโรปและปัญหาสังคมที่เกิดจากชาวยุโรปและคนใน	
บังคับของยุโรป	208
การเกิดกลุ่มชนชาวยุโรป	208
กรณีพิพาทระหว่างคนไทยกับชาวยุโรปและคนในบังคับของชาวยุโรป	211
6 บทสรุป	214
บรรณานุกรม	217
ภาคผนวก	239

บทนำ

ในราวพุทธศตวรรษที่ 21 พ่อค้าชาวยุโรปเดินทางมาตั้งสถานีการค้าในเอเชีย
ด้วยจุดมุ่งหมายเพื่อการค้าเครื่องเทศและเผยแพร่คริสต์ศาสนา ต่อมาเมื่อมีการปฏิวัติ
อุตสาหกรรมในพุทธศตวรรษที่ 23 ชาวตะวันตกเริ่มแผ่ขยายอิทธิพลและอำนาจมายัง
เอเชียมากขึ้น เพราะต้องการวัตถุดิบเพื่อป้อนโรงงาน และต้องการตลาดสำหรับระบาย
สินค้า จึงทำให้ชาวตะวันตกเริ่มมีบทบาททางการค้าและการเมืองในเอเชีย จนกระทั่ง
ถึงพุทธศตวรรษที่ 24 อิทธิพลของมหาอำนาจตะวันตกก็เข้ามาใกล้ดินแดนไทยมากขึ้น
อังกฤษเข้าไปมีอิทธิพลในจีนและพม่า ฝรั่งเศสในอินโดจีนและเขมร ซึ่งทั้งพม่าและ
เขมรต่างก็มีพรมแดนติดกับประเทศไทย อิทธิพลทางการค้าและการเมืองของอังกฤษและ
ฝรั่งเศสปรากฏชัดเจนขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระองค์ทรง
ตระหนักดีถึงภัยคุกคามของชาติมหาอำนาจในอนาคคอันใกล้ เพราะว่าทรงศึกษาตามความ
เคลื่อนไหวการลาอาณานิคมตลอดมาในระบะที่ทรงผนวช จึงทรงทราบถึงสาเหตุของการ
ตกเป็นเมืองขึ้นของชาติมหาอำนาจ ทำให้ทรงมีพระราชดำริถึงวิธีการรักษาตัวรอดของ
ไทยในอนาคตว่าขึ้นอยู่กับการทำให้ชาวตะวันตกนับถือ ต้องเปลี่ยนนโยบายของประเทศ
ให้ตะวันตกเห็นว่าไทยพยายามบำรุงบ้านเมืองให้เจริญตามแบบอย่างบางประการของ
ตะวันตก เพราะหากต่อไปภายหน้าคงจะมีการเกี่ยวข้องกับชาวตะวันตกมากขึ้นทุกที¹
เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชย์ก็โปรดเกล้าฯ ให้แก้ไข
ขนบธรรมเนียมต่าง ๆ ที่ไม่เหมาะสมกับการสมัยหลายประการ ทั้งนี้เพื่อหลีกเลี่ยงการ
คุกคามของชาติมหาอำนาจ และเพื่อให้เกิดความเจริญก้าวหน้าทันควบคู่ไปกับความก้าวหน้า
ทางเศรษฐกิจที่เป็นอยู่ ซึ่งจะทำให้การติดต่อสัมพันธ์กับชาติตะวันตกดำเนินด้วยความสะดวก
มิให้เกิดความขัดแย้งขึ้นรุนแรงที่จะเป็นสาเหตุให้ชาติมหาอำนาจที่คอยหาเหตุคุกคามอ้างเป็น
สาเหตุทางการเมืองได้

ลักษณะเศรษฐกิจของไทยแบบดั้งเดิมเป็นระบบเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง มีการเกษตรกรรมเป็นหลัก ในด้านการประกอบอุตสาหกรรมเป็นเพียงหัตถกรรมเล็ก ๆ ภายในครัวเรือน เช่น การทำเครื่องปั้นดินเผา เครื่องเงิน เครื่องเงิน การจักสาน การทำไม้หรือเครื่องมือกลสิกรรม¹ การค้าภายในประเทศยังไม่กว้างขวางนัก ทั้งนี้เป็นผลมาจากเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง พืชผลที่ผลิตได้ส่วนใหญ่ใช้บริโภคภายในครัวเรือน สิ่งใดที่เหลือจากบริโภคอุปโภค จึงจะนำไปขายที่ตลาดซึ่งอยู่ในท้องถิ่นนั้นเอง² นอกจากนี้ ก็จะมีการแลกเปลี่ยนกันภายในหมู่บ้านหรือระหว่างหมู่บ้าน³

ครั้นถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการทำสนธิสัญญาเบาริง กับอังกฤษใน พ.ศ. 2398 ต่อมาทำสัญญากับประเทศอื่น ๆ ในยุโรปอีกหลายประเทศ การติดต่อการค้ากับกลุ่มประเทศตะวันตกทำให้รูปแบบของเศรษฐกิจเปลี่ยนแปลงไปจากระบบเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเองกลายมาเป็นระบบเศรษฐกิจแบบการค้า นอกจากนี้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงรูปแบบของการแลกเปลี่ยน จากการแลกเปลี่ยนโดยตรงเปลี่ยนเป็นใช้เงินเป็นสื่อกลาง มีผลทำให้ไทยต้องปรับปรุงระบบเงินตรา และได้จัดตั้งโรงงานขึ้นเพื่อผลิตเงินเหรียญออกใช้ใน พ.ศ. 2403 การเปลี่ยนแปลงระบบเงินตราก็กล่าวก่อให้เกิดประโยชน์ในทางเศรษฐกิจแก่ประเทศชาติ ทำให้การค้าขายคล่องตัวขึ้น ปริมาณการหมุนเวียนของสินค้าก็มากขึ้น

การที่ไทยได้ทำสนธิสัญญาเบาริงทำให้การค้าขายกับต่างประเทศกว้างขวางขึ้นและมีผลทำให้สภาพเศรษฐกิจต้องเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม จะเห็นได้จากพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 4 ความว่า

¹ James C. Ingram Economic Change in Thailand 1850 - 1970 p. 153.

² ม.ล. เกษ สนิทวงศ์ "พระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวซึ่งบังเกิดผลในทางเศรษฐกิจของประเทศ" ใน หนังสือวันเฉลิมพระชนมายุครบ 3 รอบ 12 สิงหาคม หน้า 128

³ James C. Ingram op. cit., p. 19.

หน้า 12 ๐๖๖๔ ๓.๖.๖๔

พระนครก็สมบูรณมั่งคั่งด้วยสมบัติ ฝนก็ตกตามฤดู ลูกค้าวาณิชเข้ามาตั้งห้าง
ค้าขาย สิ่งของต่าง ๆ ที่ไม่เคยเห็นก็ได้เห็น ของที่ไม่เคยมีก็มีขึ้น และ
ลูกค้านานาประเทศเข้ามาค้าขาย ซื้อข้าวออกในปี 1 ก็ถึง 300 ลำ บางปี
ก็ถึง 400 ลำ ราษฎรก็ได้ขายข้าวไปแก่ลูกค้านานาประเทศ เป็นจำนวนข้าว
ออกไปปีหนึ่งก็ถึง 80,000 เกวียนบ้าง 80,000 เกวียนเศษบ้าง ...ราษฎร
ก็ไ้มั่งมีเงินทองขึ้นทุกแห่งทุกตำบล...¹

เพื่อให้เกิดความคล่องตัวในการติดต่อค้าขายกับต่างประเทศ ไทยมีความจำเป็นในการ
ปรับปรุงทางด้านสังคมด้วย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ
ให้เปลี่ยนแปลงประเพณีที่ล้าสมัยหลายประการ เช่น ให้ข้าราชการสวมเสื้อเข้าเฝ้าและ
มีพระบรมราชานุญาตให้ชาวตะวันตกที่อยู่ในกรุงเทพฯ เข้าเฝ้าในงานพระราชพิธี
บรมราชาภิเษก ซึ่งทำให้ชาวตะวันตกยกย่องพระเกียรติคุณของพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าทรงเป็นเจ้าแผ่นดินไทยพระองค์แรกที่ทรงยกย่องให้เกียรติแก่
ชาวตะวันตกและทรงเปลี่ยนขนบธรรมเนียมหันเข้าหาแบบอย่างฝรั่ง² นอกจากนี้
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนับสนุนให้มีการขุดคลอง สร้างถนน ต่อเรือ
และสอนภาษาต่างประเทศ³

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4

² สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ความทรงจำ หน้า 124 - 125

³ คี.จี.อี. ฮอลล์ ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 2 แปลโดย
คุณวรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา และคนอื่น ๆ หน้า 815

ในการเกณฑ์แรงงานไพร่ รัฐบาลพยายามที่จะลดการเกณฑ์แรงงาน โดยใช้วิธีจ้างแรงงาน ส่วนงานสร้างสิ่งสาธารณะบางอย่างก็ใช้วิธีเรียโรหรือบอกบุญบรรดาขุนนาง พ่อค้าชาวจีน แทนการเกณฑ์จากไพร่ ดังที่เคยเป็นมา นอกจากนี้ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เริ่มให้อิสระแก่ไพร่มากขึ้นกว่าเดิม ถึงแม้ว่าจะไม่เหมือนการปลดปล่อยทาสและไพร่ในสมัยรัชกาลที่ 5 แต่ก็นับว่าเป็นขั้นแรกของการให้อิสระแก่ไพร่ในการประกอบอาชีพ ทั้งข้อความในหนังสือเจ้าพระยาจักรีที่มีไปถึงปลัดกรมการกรุงเก่าความว่า "ให้ปล่อยเอชที่เกณฑ์มาจากเมืองนครราชสีมาซึ่งมาทำปราสาทที่เมืองลพบุรี ให้เลิกกลับไปทำไร่นา" การที่ไพร่ได้รับการปลดปล่อยให้กลับไปประกอบอาชีพและการที่รัฐบาลใช้วิธีจ้างแรงงานแทนการเกณฑ์ไพร่มาทำงานนั้นนับว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยที่แตกต่างไปจากเดิม

อย่างไรก็ตามการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมได้เกิดผลกระทบคือสภาพทางเศรษฐกิจและสังคมของไทยโดยทั่ว ๆ ไป กล่าวคือการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจจากระบบพึ่งตนเองมาเป็นระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้า ได้มีผลกระทบต่อบรรยากาศของประเทศไทย เนื่องจากการจักรวรรปจักรการผลิตใหม่ด้วยการพึ่งจักรการผลิตที่เคยใช้เพื่อผลิตสินค้าหลายชนิดมาทุ่มเทให้กับสินค้าส่งออกเพียงไม่กี่ชนิด จะเห็นได้จากการเริ่มเสื่อมโทรมของอุตสาหกรรมน้ำตาล และการทอผ้าในครัวเรือน เพื่อคึงที่ดินและแรงงานมาให้กับการขยายตัวเพื่อการผลิตข้าวในภาคกลาง²

การที่ผู้เขียนศึกษาเรื่องสภาพทางเศรษฐกิจและสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะเห็นว่าเป็นระยะหัวเลี้ยวหัวต่อที่สำคัญของประเทศไทย และเป็นช่วงที่ไทยเริ่มปรับปรุงประเทศในทางด้านเศรษฐกิจ และสังคม อันจะเป็นการวางรากฐานของการปรับปรุงเศรษฐกิจ และสังคมในสมัยรัชกาลที่ 5 ดังที่

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 88 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1221

² นิติยา มาพึ่งพงศ์ ความบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย เรื่องพื้นฐานทางเศรษฐกิจของไทย หน้า 12

พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากรทรงกล่าวว่า อันที่จริงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น เนื่องมาจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงริเริ่มไว้ก่อน หรืออาจกล่าวได้ว่าพระองค์ได้พระราชทานแนวพระบรมราโชบายไว้¹ ด้วยเหตุนี้เองการใ้ศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับสภาพทางเศรษฐกิจและสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเป็นการศึกษาดังพื้นฐานการปรับปรุงประเทศของไทย อันจะมีผลทำให้เกิดความเข้าใจถึงการปรับปรุงเศรษฐกิจและสังคมในสมัยรัชกาลที่ 5 กระจางชัดยิ่งขึ้น

ความมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า

1. เพื่อศึกษาสภาพเศรษฐกิจและสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
2. เพื่อศึกษาสาเหตุและปัจจัยที่มีอิทธิพลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
3. เพื่อศึกษาแนวโน้มนโยบายในการปรับปรุงเศรษฐกิจและสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
4. เพื่อศึกษาถึงผลที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร "การเปลี่ยนแปลงและประเพณีของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" ใน หนังสือที่ระลึกถึงรอบ 100 ปี แห่งวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และวันเสวยราชย์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 1 ตุลาคม 2511 หน้า 163

ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า

1. จะทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับสภาพทางเศรษฐกิจและสังคมก่อนสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
2. จะทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับสภาพทางเศรษฐกิจและสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
3. จะทำให้เข้าใจถึงแนวโน้มนโยบายในการปรับปรุงเศรษฐกิจและสังคมของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
4. ทำให้ทราบถึงผลที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมซึ่งจะส่งผลกระทบต่อสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
5. ผลของการศึกษาค้นคว้านำไปใช้อ้างอิงในการเรียนการสอนวิชาประวัติศาสตร์ไทยในระดับต่าง ๆ ได้

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

1. ศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับสภาพทางเศรษฐกิจและสังคมก่อนสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพียงสังเขป เพื่อเป็นพื้นฐานในการศึกษาค้นคว้า
2. ศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับสภาพทางเศรษฐกิจและสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระหว่างปี พ.ศ. 2394 - 2411
3. ศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับผลที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมซึ่งจะส่งผลกระทบต่อสมัยรัชกาลที่ 5

สมมติฐานในการศึกษาค้นคว้า

1. การที่มหาอำนาจตะวันตกคุกคามประเทศเพื่อนบ้าน ทำให้ไทยเริ่มปรับปรุงเศรษฐกิจและสังคม

2. การปรับปรุงทางเศรษฐกิจและสังคมในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นการเริ่มปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของไทย

3. นโยบายการปรับปรุงเศรษฐกิจและสังคมในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เป็นรากฐานสำหรับสมัยรัชกาลที่ 5

วิธีการดำเนินการค้นคว้า

การศึกษาค้นคว้าเรื่องนี้จะใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) และเสนอรายงานแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description) ข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้าจะใช้ข้อมูลที่เป็นเอกสารชั้นต้น (Primary Sources) เป็นหลักและใช้ข้อมูลที่เป็นเอกสารชั้นรอง (Secondary Sources) ประกอบ

แหล่งศึกษาค้นคว้าที่สำคัญ

1. หอสมุดแห่งชาติ
2. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ
3. หอสมุดคำร่างราชานุภาพ
4. กองบรรณสาร กระทรวงต่างประเทศ
5. แหล่งอื่น ๆ ที่จำเป็น เช่น หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร หอสมุดกลางจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

เอกสารที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้า

1. เอกสารที่เป็นหลักฐานชั้นต้น (Primary Sources) ได้แก่
 - 1.1 เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์
จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4
พระราชสาส์น ร่างพระบรมราชโองการ

สำเนาไปบอก

คำให้การ

1.2 เอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว

กฎหมายตราสามดวง

ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 1

หนังสือราชกิจจานุเบกษา

ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4

พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

จดหมายเหตุต่าง ๆ เช่น จดหมายเหตุเฮนรี เบอรัณีย์ และ

เซอร์จอห์น เบาริง

ฯลฯ

2. เอกสารที่เป็นหลักฐานชั้นรอง (Secondary Sources) ได้แก่

2.1 หนังสือทั่วไป

ความทรงจำ ของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ

เล่าเรื่องเมืองไทย ของสังฆราชปาเลกัวซ์

ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน ของเสฐียรโกเศศ

ประวัติการค้าไทย ของขุนวิจิตรมาตรา

การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและพม่า ของเฟรด คัมบลิว ริกส์

เยอรมันมองไทย รวบรวมโดยเคลาส เวงค์ และเคลาส

โรสเซ็น แบร์ก

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 ของเจ้าพระยา

ทิพากรวงศ์

ประชุมพงศาวดาร ภาคต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง

2.2 วิทยานิพนธ์และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เช่น

การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ของ เกื้อกูล ยืนยงอนันต์
การปฏิรูปภาษีอากรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ของ สมสวาท ชวนไชยสิทธิ์
ปัญหาชาวนาและนโยบายของรัฐบาลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ของ สมชาย หลั่งหมอยา
พระบรมราโชบายด้านการปกครองที่เกี่ยวกับการสร้างความมั่นคง
ภายในพระราชอาณาจักรของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ของ บัณฑิต อินทรชัยศรี
ประเทศไทยเริ่มเปลี่ยนโฉมหน้าตามแบบอารยประเทศในสมัยใด
ของ วิมล บัวสุวรรณ

สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ของ ม.ร.ว.อศิน รพีพัฒน์

State and Society in the Reign of Mongkut 1851 -
1866 : Thailand on the Eve of Modernization by Constance M. Wilson

The Development of Siam's Relations with Britain
and France in the Reign of King Mongkut 1851 - 1868 by Neon Snidvong

2.3 วารสารต่าง ๆ เช่น

วารสารธรรมศาสตร์
วารสารเมืองโบราณ
แฉ่งงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี
จุลสารโครงการตำราสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์
สังคมศาสตร์ปริทัศน์

ฯลฯ

บทที่ 1

สภาพทางเศรษฐกิจและสังคมของไทยก่อนรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สภาพทางเศรษฐกิจก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

1. ลักษณะเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง

การตั้งหลักแหล่งของไทย มีลักษณะการตั้งบ้านเมืองบนพื้นฐานของความ
สัมพันธ์แบบเครือญาติ และทำให้เกิดเมืองซึ่งมีลักษณะเบ็ดเสร็จในตัวเองทั้งทางด้าน
เศรษฐกิจ สังคม การเมือง¹ โดยเฉพาะลักษณะเศรษฐกิจเป็นระบบเศรษฐกิจแบบ
เลี้ยงตัวเอง (Self - Sufficient Economy) * มีการเกษตรกรรมส่วนใหญ่เป็นหลัก
และมีการผลิตอื่น ๆ เพื่อเสริมความต้องการทั้งทางด้านอุปโภคและบริโภค²

ในด้านการเกษตรกรรม ส่วนใหญ่แล้วจะปลูกข้าว เพราะเป็นอาหาร

¹ธิดา สาระยา "กำเนิดของอาณาจักรสุโขทัย" ใน รายงานผลการสัมมนา
การเมืองและสภาพสังคมสมัยสุโขทัย หน้า 544

* Self - Sufficient Economy คือการผลิตเพื่ออุปโภคบริโภคภายใน
ครัวเรือน ไม่ได้ผลิตเพื่อการค้า

²ศรีนวล ศิริมลิษฐ์ การปรับปรุงเศรษฐกิจของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 1 - 2 (อ้างอิงมาจาก The Historical
Determinants Under Development in Thailand p.5, by Peter F. Bell)

หลักของคนไทย ในสมัยก่อนชาวนาส่วนมากทำนาพอเลี้ยงตัวเท่านั้น* เขาจะปลูกข้าว
แต่พอกินพอใช้ภายในครอบครัว โดยผลิตผลที่ได้จะถูกแบ่งออกเป็น 4 ส่วน คือเอา
ไว้กิน และทำบุญส่วนหนึ่ง เอาไว้เสียค่านา เก็บไว้ทำพันธุ์ และเอาไว้แลกของกิน
ของใช้อีกส่วนหนึ่ง¹ ชาวนาจึงไม่ได้ผลิตข้าวเป็นจำนวนมากเพื่อเอาไปขาย² ดังนั้น
พื้นที่บุกเบิกเป็นไร่นา ในขั้นต้นจึงมีขนาดเล็กลงเหมาะกับกำลังที่จะทำได้ เพื่อให้ได้
ข้าวหรือสิ่งอื่น ๆ ตามที่ต้องการสำหรับเลี้ยงดูกันไม่ถึงกับอดอยาก ที่บริเวณบ้านใกล้ ๆ
กระท่อมที่อยู่อาศัยก็ปลูกพืชผักบ้างเล็ก ๆ น้อย ๆ มีพริก มะเขือ อันจำเป็นแก่ชีวิต
ประจำวัน³ สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช กล่าวถึงการเพาะปลูกและการดำรง
ชีวิตของคนสมัยก่อนว่า "การทำนาทำสวนแต่โบราณหาที่ดินพอจุนแรงคนทำ 10 ไร่
15 ไร่ ก็พอปลูกพอได้ผลเก็บขายเขากินไปวันหนึ่ง ก็สบายไม่ต้องกังวลอะไรอีก"⁴

*สาเหตุที่ชาวนาทำนาพอเลี้ยงตัว เพราะในสมัยก่อนมีศึกสงครามกับประเทศ
เพื่อนบ้าน ข้าวเป็นปัจจัยสำคัญแห่งการมีชัยชนะหรือแพ้สงคราม การปลูกข้าวจึงพยายาม
ผลิตเพื่อบริโภคให้เพียงพอภายในประเทศและสำรองไว้จำนวนหนึ่ง ไม่ต้องการให้เหลือ
จนต้องขายให้แก่ประเทศอื่น เพราะเกรงว่าจะเป็นการเสริมกำลังให้แก่ชาติอื่น และภาพ
ที่รัฐบาลไม่มีนโยบายผลิตข้าวเพื่อขายนี้เอง ชาวนาจึงไม่รู้จักผลิตข้าวให้ได้มากกว่าที่
จำเป็นต้องใช้เพื่ออะไร เพราะไม่มีตลาดจะขายข้าว

¹ชัย เรื่องศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352 - 2453 กานเศรษฐกิจ
หน้า 125

²พระยาอนุমানราชชน ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน โดย เสฐียรโกเศศ (นามแฝง)
หน้า 117

³ก. หน้า 63

⁴"รายงานประชุมเทศบาลบาล ร.ศ. 126" ใน เทศาภิบาล เล่ม 4 หน้า 12

จากข้อความดังกล่าวนี้จะเห็นได้ว่าระบบการเกษตรในสมัยก่อนเป็นการผลิตเพื่อให้ได้ผลผลิตเพียงพอในการดำรงชีวิต จึงปรากฏว่าชาวนาแต่ละครอบครัวมีที่นาผืนเล็ก ๆ ทั้งนี้ อาจจะเป็นเพราะในระยะแรก ๆ ที่ดินสำหรับทำกินเป็นไร่นายังไม่มีราคาค่างวดคิดเป็นเงินทอง เพราะที่รกร้างว่างเปล่ายังมีอยู่มาก ใครต้องการจะเพาะปลูกสักเท่าใด ถ้ามีกำลังพอจะบุกเบิกป่าขยายเขตออกไปก็ทำได้ ไม่ต้องไปซื้อจากใคร อีกประการหนึ่ง การประกอบอาชีพขึ้นอยู่กับแรงงาน ถ้ามีแรงงานน้อยก็ทำน้อย ถ้ามีแรงงานมากก็ทำมาก¹ ดังนั้นคนทั่วไปจึงไม่จับจองที่ดินเอาไว้มาก ๆ เพราะไม่มีแรงงานทำ หากทิ้งที่ดินว่างเปล่าไว้คนอื่นก็สามารถจับจองเป็นของตนเอง² จึงอาจกล่าวได้ว่าในสมัยก่อนไม่ถือว่าที่ดินเป็นทรัพย์สินส่วนตัว แต่ถือว่าเป็นทรัพย์สินกลางของสมาชิกในครอบครัว สำหรับเป็นที่อาศัยทำกินเท่านั้น ที่ดินจะเป็นสิ่งมีราคาต่อเมื่อทำเป็นไร่นาแล้ว เพราะฉะนั้น การทำไร่นาจึงถือว่าทำเพื่อตนและคนอื่นซึ่งอยู่ในหมู่บ้านเดียวกัน³

สำหรับเครื่องมือที่ใช้ทำนาที่สำคัญได้แก่ไถและคราด⁴ เคียวเกี่ยวข้าว ครก และสากตำข้าว สิ่งเหล่านี้ชาวนาส่วนใหญ่ทำได้เอง ที่จำเป็นต้องซื้อและต้องพึ่งคนอื่นนั้นมีน้อย⁵ ลาลูแบร์ได้กล่าวถึงเครื่องมือทำนาของไทยว่า

¹พระยาอนุมานราชชน ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน โดย เสฐียรโกเศศ (นามแฝง) หน้า 68

²ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ การยกเลิกระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 40

³พระยาอนุมานราชชน น.ก.

⁴พระยาอนุมานราชชน ประเพณีเบ็ดเตล็ด โดย เสฐียรโกเศศ (นามแฝง) หน้า 134

⁵พระยาอนุมานราชชน ล.ก. หน้า 81

คันไถของชาวสยามนั้นทำอย่างง่าย ๆ และไม่มีล้อเลื่อน ประกอบด้วย
 คันไถยาวท่อนหนึ่งอันเป็นคูก อีกท่อนหนึ่งปลายงอนอันเป็นคันถือ อีก
 ท่อนหนึ่งสั้นกว่าและใช้ไม้เนื้อแข็งกว่า ผูกขวางไว้เกือบจะทะแยงกันตรง
 ใต้คันคูก และไม้ท่อนที่สามนี้เองที่ติดหัวผาน เขามีได้ใช้คาบุดึงไม้ทั้ง
 สี่ท่อนให้ติดกัน หากใช้เชือกหนึ่งมัดให้ติดกันเข้าไว้¹

ส่วนแรงงานในการทำนาเริ่มตั้งแต่หักรวงดำไปให้เป็นต้นนา ตลอดจนการ
 ไถนา หว่าน ปักดำ จนถึงการเก็บเกี่ยว นวดข้าว สีข้าว ตำข้าว จนเป็น
 ข้าวสารไว้บริโภคเป็นการทำด้วยแรงงานของชาวนา² และแรงวัวควาย³ ถ้าหาก
 ขนาดงานมีมากกว่ากำลังคนในครอบครัว ไม่สามารถจะทำให้แล้วเสร็จได้ทันเวลา
 เช่น งานเกี่ยวข้าว ก็ใช้วิธีลงแขก*⁴ ซึ่งส่วนใหญ่ก็เป็นคนในหมู่บ้านเดียวกัน
 จึงนับว่าความต้องการสิ่งของเครื่องใช้และแรงงานจากต่างท้องถิ่นเกือบจะไม่มีเลย⁵

¹ เกอ ลาลูแบร์ จดหมายเหตุลาลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1 แปลโดย
 สันต์ ท. โกมลบุตร หน้า 78

² สมชาย หลังหมอยา ปศุชาชาวนาและนโยบายของรัฐบาลในรัชสมัย
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 66

³ พระยาอนุমানราชชน ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน โดย เสฐียรโกเศศ (นามแฝง)
 หน้า 68

* ประเพณีลงแขกมี 2 วิธี

1. แยกขอแรง คือคนอื่นสมัครใจมาช่วย เมื่อช่วยเสร็จแล้วเจ้าของ
 งานมีหน้าที่เลี้ยงดูแขก โดยจัดหาอาหารให้กิน แต่ไม่มีอะไรตอบแทนกัน

2. แยกลงแรง คือเมื่อถึงคราวงานของคนอื่นที่มาช่วยตน ก็จะต้องไป
 ช่วยเขาบ้าง เป็นการตอบแทนกันไปในตัว

⁴ อ. หน้า 78

⁵ วอลเทอร์ เอฟ. เวลลา แผ่นดินพระนั่งเกล้า แปลโดย นิจ ทองโสภิต
 หน้า 146

การเกษตรกรรมนอกจากปลูกข้าวแล้วแต่ละครอบครัวมีการปลูกฝ้ายเพื่อใช้ทำเครื่องนุ่งห่ม การทอผ้าเป็นงานของผู้หญิง กลางวันพวกผู้หญิงจะทอผ้าและปั่นฝ้ายในคอกกลางคิน¹ แต่ในบางครั้งจะปั่นฝ้ายในขณะที่ออกไปทำงานในไร่นา ซึ่งปรากฏว่า "ถ้านกไม่มาลงกินข้าวก็ปั่นฝ้ายและไหมเพื่อไม่ให้เสียเวลางานของคน"² ฝ้ายที่ปั่นแล้วจะทอเป็นผ้านุ่งของสามีและเครื่องนุ่งห่มของตนเอง³ ผ้าที่ทอส่วนใหญ่เป็นผ้าพื้นใช้สำหรับนุ่งโจงกระเบน มีการทอผ้าใช้เป็นผ้าเช็ดหน้าบ้าง และใช้ตัดเสื้อบ้าง⁴

เป็นที่น่าสังเกตว่าสมัยก่อนชาวบ้านในหมู่บ้านจะทอผ้าฝ้ายขึ้นใช้เองมีใช้จะต่อกันเฉพาะในบ้านคนสามัญเท่านั้น แม่บ้านชนชั้นกลาง และชนชั้นสูงก็มีการทอผ้า แต่ไม่ไ้ทำเพื่อขาย เป็นการทำไว้ใช้เอง⁵ ดังปรากฏในเสภาขุนช้างขุนแผน กล่าวถึงตอนที่นางพิมพิลาไลยชวนบ่าวและข้าทาสไปเก็บฝ้าย เพื่อจะเอามาทอผ้า ความว่า

¹ สุวิทย์ ไพบยวัฒน์ วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย
ระหว่าง พ.ศ. 2394 - 2475 หน้า 70

² พระยาอนุমানราชชน ประเพณีเบ็ดเตล็ด โดย เสรีรักษ์โกเศศ (นามแฝง)
หน้า 163

³ นิโกลาส์ แชรแวงส ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม
แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร หน้า 117

⁴ สุวิทย์ ไพบยวัฒน์ น.ก.

⁵ ฉัย เรื่องศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352 - 2453 ก้านเศรษฐกิจ
หน้า 75

นางพิมพ์ลาโลยกับสายทอง	ทั้งสองกินข้าวปลาหาข้าวไม่
อ้อมหน้าสำรวณบานใจ	จึงผูกจ่าปราไลกับมารดา
วันนี้ลูกจะไปไร่ไถนา	ฝ่ายเผื่อแตกกระจายเสียหนักหนา
ลูกจะออกไปคุยกับหูกา	จะไวใจกับข้าวไม่ต้องการ ¹

นอกจากการปลูกฝ้ายเพื่อใช้ทำเครื่องนุ่งห่มดังกล่าวแล้ว มีการปลูกยาสูบ ฝัก และผลไม้ เพื่อใช้สูบและรับประทานเองด้วย ในหมู่บ้านบางแห่งยังมีการปลูกพืชพื้นบ้านหลายอย่าง ที่สำคัญได้แก่อ้อย พริกไทย³ และมีการปลูกหมาก พลุ ซึ่งเป็นของจำเป็นในชีวิตประจำวัน เพราะคนสมัยก่อนนิยมกินหมาก

ในค่านิยมกรรมจะมีการช่างต่าง ๆ คือ ช่างหม้อ ช่างไม้ ช่างปูน ช่างซ่อมหนัง ช่างซ่อมสี ช่างทำขนม และช่างทำรองเท้า พวกช่างเหล่านี้และประกอบอาชีพเป็นช่างต่อ⁴ ในหมู่บ้านบางแห่งมีช่างฝีมือหรือพวกที่มีอาชีพเฉพาะอย่างเกิดขึ้น เช่น การทำเครื่องปั้นดินเผา การทำมิก และอาวุธ⁵ ถึงปรากฏว่ามีหมู่บ้านมอญนั้นหม้อที่ปทุมธานี หมู่บ้านอรัญญิกทำมิกที่อยุธยา⁶ และที่สุพรรณบุรีมีตำบลหนึ่งชาวบ้านทำเกวียนขาย

¹พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ขุนช้างขุนแผน หน้า 75

²ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และสุธี ประศาสน์เศรษฐ "ระบบเศรษฐกิจไทย ค.ศ. 1851 - 1910" ใน วิวัฒนาการทุนนิยมไทย หน้า 57

³จอห์น ครอว์ฟอร์ด เอกสารของครอว์ฟอร์ด แปลโดย ไพโรจน์ เกษมณกิจ หน้า 102

⁴ปาลเลกัวซ์ เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร หน้า 334

⁵คิ.จี.อี. ฮอลล์ ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 1 แปลโดย คุณวรุณพญา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา และคนอื่น ๆ หน้า 284

⁶ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และสุธี ประศาสน์เศรษฐ อ.อ. หน้า 44

เป็นอาทิ¹ มีโรงงานบ้างเล็กน้อย คือโรงงานน้ำตาล* โรงต้มกลั่นสุรา เตาปูน
โรงงานทำกระเบื้องมุงหลังคา** โรงหล่อปืนใหญ่ และโรงงานทำบาตร² การ
หัตถกรรมและอุตสาหกรรมเหล่านี้ทำกันแบบอุตสาหกรรมในครัวเรือน ทั้งนี้เนื่องจากสภาพ
เศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง³ ลักษณะเศรษฐกิจเช่นนี้ทำให้ประชาชนสามารถพึ่งตนเองได้
อย่างไรก็ตามแม้ว่าโครงสร้างเศรษฐกิจโดยทั่ว ๆ ไปจะเป็นแบบเลี้ยงตัวเองได้
ก็ไม่ได้อธิบายความว่าทุกชุมชนจะเลี้ยงตัวเองได้โดยสมบูรณ์ เพราะสภาพดินฟ้าอากาศใน
แต่ละท้องถิ่นแตกต่างกัน เช่นหมู่บ้านหนึ่งปลูกข้าวได้มาก แต่ปลูกฝ้ายทอดผ้าได้น้อย ส่วน
อีกหมู่บ้านหนึ่งปลูกข้าวได้น้อย แต่ปลูกฝ้ายและทอดผ้าได้มาก เมื่อเป็นเช่นนี้ในสองหมู่บ้าน
นั้นก็ไม่มีอะไรเหมาะจะแลกเปลี่ยนข้าวและผ้ากัน⁴ จึงทำให้เกิดความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ
แบบแลกเปลี่ยนภายในหมู่บ้านหรือระหว่างหมู่บ้านขึ้น⁵ เมื่อมีพ่อค้าจากที่อื่นมาแลกเปลี่ยน คือ
เอาของมาขายโดยแลกเอาข้าวเปลือกของชาวนาแทนตัวเงิน ชาวนาก็ได้สิ่งของที่
ต้องการไว้⁶

¹สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระ
เจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ สาส์นสมเด็จ เล่ม 11 หน้า 322
(บรรยายละเอียดเพิ่มเติมเกี่ยวกับการทำเกวียน หน้า 323 และ 344)

*การทำน้ำตาลจะทำจากอ้อย มะพร้าว และน้ำตาลโตนด

** สมัยก่อนกระเบื้องจะทำด้วยไม้เรียกว่า "กระเบื้องขอ"

² ปาลเลกซ์ เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร หน้า 334

³ James C. Ingram Economic Change in Thailand 1850 - 1970 p.17.

⁴ ชุนวิจิตรมาตรา ประวัติศาสตร์การค้าไทย หน้า 4

⁵ James C. Ingram op.cit., p. 19.

⁶ พระยาอนุนามราชชน ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน โดย เสฐียรโกเศศ (นามแฝง)

เป็นที่น่าสังเกตว่าลักษณะการแลกเปลี่ยนของจะปรากฏอยู่ในทุกส่วนของประเทศ
ทั้งที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพกล่าวว่า "ในครุศรีธรรมราช "สินค้าที่ทำมาหาได้
ก็ไปแลกเปลี่ยนเป็นเครื่องนุ่งห่มบ้าง เครื่องใช้บ้าง เครื่องบริโภคน้ำ" ¹ ส่วนใน
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือจะเอาปลา* มาแลกข้าวสารและเกลือ ² จึงนับว่าการแลกเปลี่ยน
ของเป็นวิธีการที่ทำให้แต่ละชุมชนมีโอกาสได้สิ่งของที่ตนต้องการอุปโภคและบริโภค

2. การค้าขายในประเทศ

การค้าขายภายในประเทศก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวยังไม่กว้างขวางนัก ทั้งนี้เป็นผลมาจากเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง ที่ผลิตที่ผลิต
ใช้ส่วนใหญ่ใช้บริโภคภายในครอบครัว สิ่งของที่เหลือจากบริโภคอุปโภคจึงจะนำไปแลกเปลี่ยน
หรือขายที่ตลาด** ซึ่งอยู่ในท้องถิ่นนั้นเอง ³ ตลาดซึ่งเป็นสถานที่สำหรับแลกเปลี่ยนหรือ

¹ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ชุมนุมพระนิพนธ์บางเรื่อง พิมพ์ในงาน
ฉาปนกิจศพ นางทิพย์ เพิ่มปรีชา 7 กุมภาพันธ์ 2508 หน้า 30

* ปลาในที่นี้ หมายถึง ปลาที่ทำเป็นปลาแห้ง ปลาแห้ง ปลาสำ ปลาต้ม

² คำพูน บุญทวี ลูกอีสาน หน้า 467

** ตลาดมีอยู่ 3 ประเภท

1. ตลาดในเมือง เป็นตลาดใหญ่ มีร้านค้าขายติดต่อกันต่างประเทศ
2. ตามชนบทที่เป็นชุมชนใหญ่ มีบ้านเรือนจำนวนมาก จะมีตลาดและร้านชำ
รับสินค้าของป่าและของอื่น ๆ ตามชนบทส่งเข้าไปจำหน่ายยังร้านใหญ่ในเมือง

3. ตลาดนัด เป็นตลาดที่ราษฎรทั้งหลายในชนบทตำบลใด ๆ นำสินค้า
ต่าง ๆ มาชุมนุมค้าขายหรือแลกเปลี่ยนกัน

³ ม.ล.เดช สนิทวงศ์ "พระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
ซึ่งบังเกิดผลในทางเศรษฐกิจของประเทศ" ใน หนังสือวันเฉลิมพระชนมายุครบ 3 รอบ

12 สิงหาคม หน้า 128

ซื้อขายสินค้าก็จะเปิดเป็นระยะ ๆ ความทองที่ต่าง ๆ ตลาดบางแห่งอาจติดทุกวันทั้งเช้าและเย็น¹ จึงมีลักษณะเป็นตลาดประจำที่มีห้องหรือร้านเป็นแถวติดต่อกันสำหรับค้าขาย ซึ่งเป็นที่รวมของสินค้าต่าง ๆ ทั้งข้อความที่ปรากฏในเสภาขุนช้างขุนแผน ตอนปลายงามชมตลาดว่า

ที่ให้อารมณ์ขายผ้ามีหน้าดัง	ลายสุหรักมักตั้งทั้งผ้าห่ม
ร้านด้วยขามรามไหมมีอุคม	สะสมสินค้าสารพัด
สิ่งของทองเหลืองทั้งเครื่องแก้ว	เป็นกองแถวคนผู้คู่อัด ²

นอกจากตลาดที่มีอยู่เป็นประจำแล้ว จะมีตลาดนัดซึ่งจะนัดมาประชุมซื้อขายกัน การที่มีตลาดนัดก็เพราะพลเมืองชนบทจะประกอบสินค้าอย่างละ เล็กละน้อยไม่มากพอที่จะให้พ่อค้ามาซื้อได้ เมื่อทำเป็นตลาดนัดแล้วของเล็ก ๆ น้อย ๆ ก็จะได้รวมกันเป็นจำนวนมากในที่แห่งหนึ่ง³ ประกอบกับในแต่ละท้องถิ่นผลิตสิ่งของแตกต่างกัน การนำสินค้ามาyingตลาดนัดจึงเป็นวิธีที่ทำให้ราษฎรสามารถแลกเปลี่ยนหรือซื้อสินค้าที่ตนต้องการได้สะดวกมากขึ้น ดังนั้นการติดตลาดนัดจึงเป็นสิ่งจำเป็นที่แต่ละชุมชนจะต้องจัดให้มีขึ้น ส่วนวันนัดติดตลาดก็แล้วแต่ความเห็นของชาวบ้านที่จะตกลงกัน อาจจะเป็นเดือนละครั้ง บั๊กษ์ละครั้ง หัววันต่อครั้ง⁴ หรือกำหนดตามวันพระและเทศกาลสำคัญทางศาสนา ซึ่งปรากฏว่าเมื่อมี

¹ คี. จี. อี. ฮอลล์ ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 1 แปลโดย คุณวรุณพพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา และคนอื่น ๆ หน้า 284

² พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ขุนช้างขุนแผน หน้า 578

³ ขุนวิจิตรมาตรา ประวัติการค้าไทย หน้า 34

⁴ ชัย เรื่องศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352 - 2453 บ้านเศรษฐกิจ

เทศกาลทางศาสนาสามารถดึงดูดทั้งผู้ซื้อและผู้ขายมาจากที่ต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก¹ ดังนั้นการมีตลาดนัดทำให้เกิดทำเลการค้าขายหรือการแลกเปลี่ยนของชนบทได้ก็ ทำให้พลเมืองเกิดมีมานะขยันหมั่นเพียรในอันที่จะประกอบสินค้าไปจำหน่ายยังที่นั่น ๆ แต่ละนัดจะมีชายหญิงไปค้าขายกันมากมาย² ดังปรากฏว่าในทางภาคเหนือราษฎรจะนำอาหารจำพวกผัก ผลไม้ ที่เหลือบริโภคในครอบครัว ใส่กระจากวางขายตามพื้นดินข้างถนน³

นอกจากนี้ลักษณะการแลกเปลี่ยนหรือค้าขาย อาจเป็นการค้าขายข้างทาง ทั้งนี้เพราะในสมัยก่อนใช้เกวียนเป็นยานพาหนะ โดยใช้สัตว์ลากจูง จึงไม่สามารถไปถึงที่หมายได้ภายในหนึ่งวันก็จำเป็นต้องพักแรมกลางทาง ระยะทางที่เกวียนมาหยุดพักแรมกลางทางนี้ ทำให้ชาวบ้านที่อยู่ในบริเวณนั้นจะมาปลูกเพิงขายอาหารและสิ่งของเครื่องใช้แก่ผู้ที่ผ่านมา รวมทั้งหาสิ่งของมาแลกเปลี่ยนจากชาวเกวียนด้วย⁴ ส่วนชาวบ้านที่อยู่ริมแม่น้ำ ก็จะตั้งร้านค้าริมน้ำ เพื่อค้าขาย⁵ อีกด้วย

¹ คี.จี.อี. ฮอลล์ ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 1 แปลโดย คุณวรุณพญา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา และคนอื่น ๆ หน้า 281

² ทุนวิจิตรมาตรา ประวัติการค้าไทย หน้า 34

³ สวัสดิ์ ประยูรเสถียร การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ พ.ศ. 2436 - 2476 หน้า 14

⁴ ฤทัย ใจจงรัก "เรือนไทยในภาคกลาง" ใน เรือนไทยเดิม หน้า 6

⁵ ฤ. หน้า 9

การค้าขายภายในประเทศส่วนใหญ่จะอยู่ภายใต้การดำเนินการของชาวจีน* โดยเป็นพ่อค้านำสินค้าเข้าไปขายในท้องถิ่นต่าง ๆ แม้ว่าจะเป็นท้องถิ่นที่มีอาณาเขตไม่กว้างขวาง หรือในท้องถิ่นที่อยู่ห่างไกล ก็จะมีการแลกเปลี่ยนสินค้า¹ จึงปรากฏว่าพ่อค้าจีนจะไปตามทุ่งนา ป่าเขา น้ำเอนา เครื่องถ้วยชาม และของใช้เบ็ดเตล็ดไปแลกข้าว ฝ้าย และผลิตภัณฑ์อย่างอื่น ๆ² ซึ่ง เจมส์ ซี. อินแกรม (James C. Ingram) กล่าวว่า บรรดาชาวบ้านโดยเฉพาะผู้หญิงจะนำผลิตภัณฑ์ที่ตลาด และต่อรองราคากับพ่อค้าชาวจีนที่เกิดขึ้นทางผ่านมา³ นอกจากชาวจีนแล้วผู้หญิงชาวบ้านอาจหามาค้าขายโดยเรือลำเล็ก ๆ⁴ แต่พวกผู้หญิงเหล่านี้มักจะนำผัก ปลา สิ่งละเล็กละน้อยไปขายตลาดนัด

* เนื่องจากสภาพแวดล้อมทางการเมืองและสังคมของไทยเอื้ออำนวยให้ชาวจีนมีโอกาสประกอบอาชีพมากกว่าคนไทย เพราะชาวยไทยจะต้องถูกเกณฑ์แรงงานเพื่อทำงานให้แก่รัฐ หรือทำงานให้แก่มูลนายที่ตนสังกัดอยู่ เวลาที่เหลือก็คงใช้ในการเพาะปลูก เพื่อหาอาหารมาเลี้ยงตนเองและครอบครัว จึงไม่มีโอกาสประกอบอาชีพอื่น อีกประการหนึ่งคนไทยไม่นิยมประกอบอาชีพค้าขาย เพราะขัดกับหลักพุทธศาสนาซึ่งสอนไว้ว่าไม่ให้ประกอบอาชีพที่ผิด 5 อย่าง คือ 1. ค้าขายอาวุธ 2. ค้าขายมนุษย์ 3. ค้าขายสัตว์สำหรับฆ่าเป็นอาหาร 4. ค้าขายน้ำเมา 5. ค้าขายยาพิษ การห้ามหาภิกษุที่ศาสนาพุทธห้ามไว้จึงมีผลให้คนไทยไม่ชอบค้าขาย เช่น เมื่อค้าขายสัตว์สำหรับฆ่าเป็นอาหารไม่ได้ คนไทยก็นิยมประกอบอาชีพกสิกรรม ซึ่งได้แก่การทำนา ทำสวน เพราะถือว่าไม่เป็นบาป สรุปแล้วอาชีพของคนไทยในสมัยก่อนที่เป็นสัมมาอาชีพ ก็คือการทำนาทำไร่กับรับราชการ

¹ วิจารณ์ ทินานนท์ การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น หน้า 35

² ปาลเลกวัช เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร หน้า 305

³ James C. Ingram Economic Change in Thailand 1850 - 1970 p.19.

⁴ ปาลเลกวัช ล.ก. หน้า 208

ซึ่งติดกันเป็นขั้วครึ่งขั้วคราว เป็นการหลอไฟของผู้หญิง¹ จึงไม่ใช่ลักษณะการค้าขายที่
ทำอย่างจริงจัง

สำหรับพาหนะที่ใช้ติดต่อกับค้าขายในสมัยก่อนนั้นจะบรรทุกสินค้าด้วยเกวียน
ด้วยสัตว์ต่าง หาบหาม หรือใช้เรือ แพ เมื่อถึงหมู่บ้านใดก็หยุดพักขายตามหมู่บ้านนั้น
แล้วก็จะย้ายไปขายยังหมู่บ้านอื่นต่อไป เมื่อขายหมดแล้วถ้าเห็นสินค้าอื่นก็ซื้อเอาไปขาย
หรือนำไปใช้อีกทอดหนึ่ง ส่วนสินค้าที่บรรทุกเรือหรือเรือแพ^{*} มาทางน้ำก็จะจอดขายแห่งละ
หลาย ๆ วัน แล้วย้ายไปที่อื่นอีกต่อไป จนกว่าจะขายหมด ไม่มีพ่อค้าเป็นคนกลางเหมาซื้อ
สินค้านับช่วงเอาไว้อย่างเหมือนทุกวันนี้²

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าการค้าขายภายในประเทศก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมีน้อยและอยู่ในวงแคบ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะไม่เห็นความจำเป็น
ที่จะต้องติดต่อกับค้าขาย เนื่องจากลักษณะเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง ซึ่งมีความสมบูรณ์ใน
ตัวเองพอสมควร อีกประการหนึ่งการคมนาคมขนส่งไม่ทั่วถึง เพราะมีการขนส่งตาม
ลำแม่น้ำมากกว่าทางบก จึงทำให้การขนส่งสินค้าไปยังท้องถิ่นอื่น ๆ ที่ไกลจากลำแม่น้ำ
เกิดความไม่สะดวก อันมีผลทำให้การค้าขายภายในประเทศทำกันไม่กว้างขวางมากนัก

3. การค้าขายระหว่างประเทศ

การค้าขายกับต่างประเทศก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ส่วนใหญ่แล้วจะทำการค้าขายกับประเทศต่าง ๆ ในทวีปเอเชีย เช่น ทำการค้า

¹พระยาอนุমানราชชน ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน โดย เสฐียรโกเศศ (นามแฝง)
หน้า 179 - 180

*เรือแพ คือเรือร้านค้าที่ลอยน้ำ เคลื่อนที่ไปมาได้ มีลักษณะเหมือนเรือ
แปดไทย หลังหน้าเป็นที่ขายสินค้า หลังในเป็นที่พักผ่อนหลับนอน

²พระยาอนุমানราชชน ประเพณีเบ็ดเตล็ด โดย เสฐียรโกเศศ (นามแฝง)
หน้า 135

กับประเทศจีน ญี่ปุ่น ญวน อินเดีย ลังกา ฟิลิปปินส์ ชวา มลายู และอาหรับ โดยนำสินค้าบรรทุกลงเรือสำเภาไปค้าขายตามเมืองท่าของประเทศต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการค้าขายกับประเทศจีน ซึ่งถือว่าเป็นการค้าใหญ่และสำคัญของรัฐบาลไทยมาเป็นเวลานาน และในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นการค้าระหว่างประเทศของไทยก็ผูกพันอยู่กับประเทศจีนมากกว่าประเทศอื่น ๆ

โดยทั่ว ๆ ไปแล้วรัฐบาลไทยไม่เห็นความจำเป็นในการติดต่อกับพ่อค้าชาวยุโรปเท่าไรนัก เพราะสินค้าต่าง ๆ ของยุโรปที่ไทยต้องการ (ยกเว้นอาวุธปืน) รัฐบาลก็สามารถจัดซื้อหาได้จากจีน มละกา สิงคโปร์ สุรัท และกวางตุ้ง¹ ประกอบกับประชาชนยังไม่นิยมของพุ่มเพื่อຍจากยุโรปมากนัก จึงไม่เห็นความสำคัญในการติดต่อกับพ่อค้าชาวยุโรป นอกจากนี้รัฐบาลไทยเกรงกลัวนโยบายการขยายดินแดนของชาวยุโรป ซึ่งแผ่เข้ามาในรูปการค้า ดังปรากฏว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว "พวกจีนได้เตือนชาวไทยให้ระมัดระวังชาวอังกฤษให้ดี เพราะพวกนี้จะใช้อุบายหวานลอมเอากการค้าขึ้นมั่งหน้า แล้วก็ขอตั้งโรงงานอุตสาหกรรม และในที่สุดก็จะหาโอกาสเข้ายึดเอาบ้านเมือง วิธีการอย่างนี้อังกฤษได้กระทำมาแล้วในอินเดีย"² คำเตือนนี้จะมีความจริงหรือไม่ก็ตาม แต่ทำให้ไทยติดต่อกับตะวันตกด้วยความระมัดระวัง และมีผลทำให้นโยบายการค้าขายกับต่างประเทศในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นไปในลักษณะที่ให้ความสนใจต่อการค้าขายกับประเทศในทวีปเอเชียมากกว่าการค้าขายกับประเทศยุโรป

อย่างไรก็ตามชาวยุโรปก็พยายามที่จะติดต่อกับไทย จึงปรากฏว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรตุเกสได้เข้ามาติดต่อกับไทยและไทยก็ได้ทำ

¹วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา แผ่นดินพระนั่งเกล้า แปลโดย นิจ ทองโสภิต

²ก. หน้า 237

หนังสืออนุญาตให้โปรตุเกสเข้ามาค้าขายได้¹ ต่อมาในปี พ.ศ. 2365 มาร์ควิส เทสติงส์
 ผู้สำเร็จราชการอังกฤษที่อินเดีย แท่งตั้งให้ จอห์น ครอว์เฟิค เป็นทูตเข้ามาขอทำ
 สัญญาค้าขายแต่ไม่สำเร็จ ถึงแม้การเจรจาจะไม่สามารถตกลงทำสัญญา แต่การเป็น
 ไมตรีระหว่างไทยกับอังกฤษก็เริ่มเกิดขึ้น โดยมีเรือพ่อค้าอังกฤษเข้ามาค้าขายมากขึ้นกว่า
 แรกก่อน และมีชาวอังกฤษชื่อ ฮันเตอร์ ได้เข้ามาตั้งห้างค้าขายในกรุงเทพฯ เป็น
 คนแรก²

สำหรับวิธีการดำเนินการค้ากับต่างประเทศของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น
 รัฐบาลใช้วิธีการค้าแบบผูกขาดโดยระบบพระคลังสินค้า ซึ่งรัฐบาลมีอำนาจในการเลือกซื้อ
 สินค้าก่อน การที่รัฐบาลบังคับซื้อสินค้าบางอย่างที่พ่อค้าต่างประเทศนำเข้ามาจำหน่าย
 ในเมืองไทย ก็เพื่อความปลอดภัยของประเทศ เช่น เรือต่างประเทศบรรทุกเครื่อง
 ศาสตราวุธและกระสุนดินดำเข้ามาขาย ของเหล่านี้รัฐบาลไม่ปรารถนาให้ตกไปถึงมือศัตรู
 แต่จะห้ามมิให้เอาเข้ามา รัฐบาลก็ต้องการสำหรับไว้ใช้ในราชการ จึงยอมให้นำเข้ามา
 ได้ แต่บังคับว่าต้องขายให้รัฐบาลผู้เดียว ถ้าเป็นสินค้าธรรมดา รัฐบาลต้องเลือกซื้อเสีย
 ก่อน สำหรับไว้ใช้ในราชการ เหลือจากนั้นจึงจะนำออกจำหน่ายแก่ราษฎรเป็นการหา
 กว่าไรเข้าท้องพระคลัง เมื่อรัฐบาลเลือกซื้อแล้ว พ่อค้าจึงจะนำสินค้าที่เหลือออกขายได้
 นอกจากนี้สินค้าขาออกของไทยบางอย่างมีน้อยและหายาก เช่น ไม้กฤษณา งาช้าง สินค้า
 เหล่านี้เป็นที่ต้องการของพ่อค้าต่างประเทศ เพราะขายได้ราคาแพง รัฐบาลเกรงว่า
 ถ้าปล่อยให้ซื้อขายกันโดยเสรีแล้ว ของเหล่านั้นอาจหมดสิ้นไม่เหลืออยู่สำหรับใช้ใน
 ราชการบ้านเมือง จึงกำหนดเป็นสินค้าต้องห้าม มิให้ซื้อขายกันในท้องตลาด ผู้ใดมี

¹ อนุวิจิตรมาตรา ประวัติการค้าไทย หน้า 327

² ฎ. หน้า 328

สินค้าเหล่านี้ถ้าจะขายต้องขายให้รัฐบาล ใครจะซื้อต้องมาซื้อที่พระคลัง รัฐบาลจะจำหน่ายสินค้าประเภทนี้ตามจำนวนที่เห็นสมควร¹

การที่รัฐบาลดัดแปลงนโยบายการค้าแบบผูกขาดโดยระบบพระคลังสินค้า ซึ่งถือเป็นนโยบายการค้ากับต่างประเทศที่มีความสำคัญต่อรัฐบาลไทย เพราะการผูกขาดการค้า นอกจากจะเป็นวิธีทำรายได้ให้กับรัฐ เช่น จากการเก็บภาษี และอำนาจในการเลือกซื้อสินค้าแล้ว ยังเป็นวิธีที่จะทำให้รัฐบาลสามารถควบคุมการค้ากับต่างประเทศได้ใกล้ชิด และน่าจะเป็นการป้องกันไม่ให้พ่อค้าชาติใดชาติหนึ่งมีอิทธิพลในทางการค้าและการเมือง ซึ่งจะเป็นอันตรายต่อความมั่นคงของประเทศ²

ผู้ที่มีบทบาททางการค้าของไทยสมัยก่อน คือพระมหากษัตริย์ ทั้งนี้เป็นที่ทราบกันทั่วไปแล้วว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้มีพระราชอำนาจสิทธิขาดในการปกครองประเทศ ดังนั้นกิจการต่าง ๆ ที่จะทำให้รายได้ให้แก่อำนาจ เช่น การค้าขายกับต่างประเทศก็ย่อมอยู่ในพระราชอำนาจของพระองค์ด้วย จนมีคำกล่าวว่า "พระมหากษัตริย์เปรียบเสมือนพ่อค้ารายแรกในราชอาณาจักร"³ พระองค์จึงเป็นพ่อค้าใหญ่ และมีสิทธิที่จะเลือกซื้อสินค้าที่พวกพ่อค้าต่างประเทศนำเข้ามาก่อนคนอื่น ๆ⁴ นอกจากกษัตริย์จะมีบทบาทสำคัญในการค้ากับต่างประเทศแล้ว บรรดาพระราชวงศ์ และขุนนางก็ทำการค้ากับต่างประเทศด้วย จึงเป็นที่น่าสังเกตว่าผู้ที่ได้รับผลประโยชน์จากการค้า นอกจากห้องพระคลังแล้ว เจ้าหน้าที่

¹ วิจารณ์ พงศบุตร "พระคลังสินค้า" เอกสารไทย 1 : 32 - 37
สิงหาคม 2520

² วรากรณ์ หินานนท์ การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น หน้า 37

³ ก. หน้า 66 (อ้างอิงมาจาก The Mission to Siam and Hue p. 166, by George Finlayson)

⁴ คี. จี. ฮอลล์ ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 1 แปลโดย
คุณวรุณบุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา และคนอื่น ๆ หน้า 285

ของกรมพระคลังสินค้าก็ได้รับประโยชน์จากการค้าด้วย¹ ดังนั้นราษฎรจึงไม่มีโอกาส
ค้าขายกับต่างประเทศโดยตรง

การที่รัฐบาลไทยควบคุมการค้ากับต่างประเทศอย่างเคร่งครัด โดยผูกขาดสินค้า
ซึ่งเป็นที่ต้องการของพ่อค้าต่างประเทศ และห้ามราษฎรค้าขายกับชาวต่างประเทศโดยตรง
ค้าขายได้เฉพาะรัฐบาลเท่านั้น ทำให้พ่อค้าชาวต่างชาติไม่พอใจ เพราะทำให้เกิดความ
ไม่สะดวกในการค้าขาย พ่อค้าต่างชาติต้องการค้าขายโดยเสรี จึงไม่พอใจที่รัฐบาล
ผูกขาดการค้าเกือบทั้งหมด ด้วยเหตุนี้เองชาวยุโรปจึงพยายามที่จะแก้ไขระเบียบในการค้า
กับไทย ใน พ.ศ. 2369 อังกฤษส่งเฮนรี เบอร์นี เข้ามาทำสัญญาค้าขายกับไทยเป็น
ผลสำเร็จ โดยตกลงทำสนธิสัญญาเบอร์นี ซึ่งนับว่าเป็นสนธิสัญญาดับแรกที่ไทยทำกับ
ประเทศยุโรปในสมัยรัตนโกสินทร์ ต่อมาใน พ.ศ. 2375 สหรัฐอเมริกาได้ส่งเอ็ดมันด์
รอบิต เป็นทูตเข้ามาทำสัญญาค้าขายและได้ตกลงทำสัญญาท่านองเกี่ยวกับสัญญาเบอร์นี
อย่างไรก็ตามการทำสนธิสัญญาค้าขายระหว่างไทยกับประเทศยุโรปในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ได้เกิดล้มระบบผูกขาดเสียทีเดียว เพราะปรากฏว่า
พระมหากษัตริย์ ชุนนาง ก็ประกอบการค้า และพระคลังสินค้าก็ยังคงผูกขาดสินค้าบางอย่าง²

ดังนั้นจึงนับว่ายังไม่มีข้อตกลงใด ๆ ที่บังคับหรือห้ามมิให้รัฐบาลไทยหรือเสนาบดี
ค้าขายแข่งกับพ่อค้าตะวันตก ด้วยเหตุนี้เองในปลายสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัว ใน พ.ศ. 2393 สหรัฐอเมริกาจึงส่งโยเซฟ บิลเลสเคีย และต่อมาอังกฤษ

¹ นิตยา มาพึ่งพงศ์ "การค้าระหว่างประเทศและระบบเศรษฐกิจภายในประเทศ
(2363 - 2398)" จุลสารโครงการตำราสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์ 2 : 60 -
70 เมษายน 2518

² กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 62 เล่ม 35 เรื่องทูตฝรั่งสมัย
กรุงรัตนโกสินทร์ หน้า 1 - 2

ก๊อง เซอร์ เจมส์ บรูค เป็นทูตเข้ามาเพื่อขอเจรจาแก้ไขสัญญา แต่ไม่ประสบผลสำเร็จ จนกระทั่งสิ้นสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การเจรจาเรื่องการค้าและการยกเลิกการผูกขาดการค้ามาประสบผลสำเร็จในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่ออังกฤษส่ง เซอร์ จอห์น เบาริง เข้ามาทำสนธิสัญญาเบาริงกับไทยใน พ.ศ. 2398 ซึ่งมีผลทำให้การค้าระหว่างประเทศของไทยขยายกว้างขวางขึ้น

สภาพทางสังคมก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การศึกษาถึงสภาพของสังคมก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะกล่าวพอสังเขป เพื่อเป็นพื้นฐานความเข้าใจเกี่ยวกับสภาพทางสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

1. ลักษณะการจักรเบียบสังคมไทย

สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นยังคงมีลักษณะเช่นเดียวกับสมัยอยุธยา คืออยู่ในระบบเจ้าขุนมูลนาย มีระบบศักดินาเป็นเครื่องชี้ฐานะ สิทธิ หน้าที่ ความรับผิดชอบของบุคคลในสังคม* โครงสร้างชนชั้นของสังคมไทยจะแบ่งออกเป็น 2 ชั้นชั้นใหญ่ ๆ คือ ชั้นผู้ปกครอง ไ่่แก่กษัตริย์ และขุนนาง กับชั้นผู้ถูกปกครอง ไ่่แก่ไพร่ และทาส ซึ่งจะกล่าวถึงบทบาทและความสัมพันธ์ของกลุ่มชนชั้นพอสังเขป

1.1 ชนชั้นผู้ปกครอง เป็นกลุ่มชนชั้นนำที่สำคัญของสังคมไทย ประกอบด้วยพระมหากษัตริย์ พระราชวงศ์ และขุนนาง

*ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 - 2416 โดย ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์ หน้า 49 - 52

พระมหากษัตริย์เป็นประมุขของรัฐทางการเมือง หรือผู้มีอำนาจปกครองสูงสุด¹ เป็นผู้นำและป้องกันชนทั้งปวงในยามสงครามและปกครองประเทศให้สงบในยามสันติ² พระองค์เป็นผู้ให้ความยุติธรรมแก่ราษฎร โดยทรงเป็นตุลาการสูงสุดสำหรับตัดสินคดี³ จึงนับว่าพระมหากษัตริย์เป็นผู้ทรงอำนาจเด็ดขาดแต่พระองค์เดียวในกิจการแผ่นดินทุกอย่าง ทั้งทางด้านการปกครอง กฎหมาย และการพิพากษาคดี อย่างไรก็ตามแม้พระองค์จะมีอำนาจสูงสุด แต่โดยทั่ว ๆ ไปแล้วพระองค์มักจะใช้อำนาจไปในทางที่ชอบธรรม ทั้งนี้เพราะคำสั่งสอนของศาสนาพุทธกำหนดไว้ว่า ผู้ที่เป็นพระมหากษัตริย์จะต้องตั้งอยู่ในธรรม เช่น ทศพิธราชธรรม จึงทำให้พระมหากษัตริย์ต้องมีความรับผิดชอบและเห็นแก่ประโยชน์ของประชาชนอยู่เสมอ³

ส่วนขุนนางก็เป็นกำลังสำคัญในการปกครองประเทศ เนื่องจากพระมหากษัตริย์ไม่อาจปกครองอาณาจักรทั้งหมดได้ด้วยพระองค์เอง ความจำเป็นข้อนี้ได้ทำให้เกิดมีชนชั้นขุนนาง⁴ ซึ่งในการปกครองประเทศพระมหากษัตริย์จะต้องรับฟังความคิดเห็นของขุนนาง ซึ่งพระองค์มอบหมายให้บังคับบัญชาส่วนราชการต่าง ๆ ด้วย⁵ จึงนับว่าขุนนางเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการปกครองประเทศ

¹ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช สถาบันพระมหากษัตริย์ หน้า 1

²ค. หน้า 3

³ค. หน้า 32

⁴ควอริช เวลส์ การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แปลโดย กาญจณี สมเกียรติกุล และยุพา ชุมจันทร์ หน้า 34

⁵ชัย เรืองศิลป์ ประวัติศาสตร์สังคมไทยสมัยโบราณ ก่อนศตวรรษที่ 25
หน้า 137

1.2 ชนชั้นผู้ถูกปกครอง ได้แก่ ไพร่ และทาส ในสังคมไทยถือว่าไพร่จะต้องสังกัดมูลนายและเข้ารับราชการ* อันเป็นผลประโยชน์ของประเทศ ดังพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งมีใจความว่า ราษฎรทุกคนมีหน้าที่ที่จะต้องรับใช้พระมหากษัตริย์ เป็นการตอบแทนที่พระองค์พระราชทานการปกป้องคุ้มครองให้ ฉะนั้นราษฎรทุกคนจึงต้องรับราชการ

สำหรับระบบไพร่เกิดขึ้นเนื่องจากรัฐบาลต้องการกำลังคนเพื่อป้องกันประเทศ ต้องการรายได้สำหรับใช้จ่ายในแผ่นดิน และกำลังสำหรับทำงานต่าง ๆ โดยไพร่จะแบ่งออกเป็น ไพร่หลวง และไพร่สม

ไพร่หลวงเป็นไพร่ของพระมหากษัตริย์โดยตรง ซึ่งจะพระราชทานแถมกรมกองต่าง ๆ ซึ่งเปรียบเสมือนหน่วยงานบริหารของรัฐ หน้าที่ของไพร่หลวงจึงแตกต่างกันไปตามหน้าที่ของกรมกองนั้น² ไพร่หลวงต้องรับราชการปีละ 6 เดือน³ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าฯ ให้ลดเป็นอยู่เวรรับราชการปีละ 4 เดือน⁴ ต่อมาสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ลดเวลารับราชการของไพร่หลวงลงเหลือเพียงปีละ 3 เดือน⁵ ส่วนไพร่หลวงที่ไม่ต้องเข้าเวรประจำการแต่ต้องส่งสิ่งของต่าง ๆ บำรุงแผ่นดินเรียกว่าไพร่ส่วย

* การรับราชการ หมายถึง การที่ประชาชนต้องมีหน้าที่เข้าเวรประจำการเพื่อทำงานต่าง ๆ ให้รัฐบาล ซึ่งมักจะพูดกันว่า การเข้าเคียน

¹ ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3 หน้า 349 - 350

² ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ การยกเลิกระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 11

³ นิโกลาส์ แชรแอส ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร หน้า 117

⁴ ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3 หน้า 350

⁵ ชัย เรื่องศิลป์ ประวัติสังคมไทยสมัยโบราณก่อนศตวรรษที่ 25 หน้า 222

ไพร่สม เป็นไพร่ที่พระมหากษัตริย์พระราชทานให้แก่เจ้านายและขุนนาง
ที่มีตำแหน่ง ทำราชการ ไพร่สมมีหน้าที่รับราชการปีละ 1 เดือน* ดังนั้นจึงนับว่าการ
เข้าเวรประจำการ เป็นหน้าที่ของชายฉกรรจ์ทุกคน ส่วนคนที่ไม่ต้องเข้าเวรประจำการ
ก็มีหน้าที่ต้องช่วยรัฐโดยการส่งส่วย

ส่วนทาสก็จัดเป็นชนชั้นถูกปกครอง แต่จะมีความแตกต่างจากไพร่เพราะ
ทาสมีฐานะเป็นสมบัติส่วนตัวของนายเงิน เนื่องจากคนที่ยากจนหรือคนที่มีหนี้สินส่วนตัว
ไม่สามารถจะไถ่หนี้ได้ ก็จะนำเอาบุตร ภรรยา หรือบางครั้งตนเองก็ยอมขายตัวกับ
ผู้มีเงิน แล้วเอาเงินนั้นมาไถ่หนี้ หรือทำกิจการอย่างหนึ่งอย่างใดสุดแล้วแต่จะต้องการ
ผู้ที่ถูกนำมาขายหรือขายตัวเองก็ยอมเป็นทาสให้แก่นายเงิน¹ ดังนั้นทาสจึงเป็นสมบัติ
ส่วนตัวของนายเงิน ภัยพิบัตินี้เองแรงงานของทาสจึงใช้เพื่อกิจการต่าง ๆ ของนายเงิน
เช่น รับผิดชอบทรัพย์สินที่นายเงินให้ดูแลรักษา หรือทำการเพาะปลูก ดังนั้นแรงงานทาส
จึงไม่มีความสำคัญทางการผลิตเหมือนแรงงานของไพร่

1.3 ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มหรือชนชั้น สังคมไทยจัดประเภทคน
ออกเป็น 4 กลุ่ม ได้แก่ พระมหากษัตริย์ ขุนนาง ไพร่ และทาส บุคคลเหล่านี้จะมี
ความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน กล่าวคือ พระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นเจ้าชีวิตของทุกคนใน
ราชอาณาจักร² มีหน้าที่ปกครอง คุ้มครองราษฎร พระมหากษัตริย์ปกครองไพร่โดยผ่าน
มูลนายซึ่งเป็นขุนนาง พระองค์ทรงแจกจ่ายไพร่พลให้อยู่ภายใต้การปกครองของข้าราชการ

*ในสมัยอยุธยาไม่พบหลักฐานว่าไพร่สมต้องเข้ารับราชการ จึงอาจเป็นไปได้ว่า
ไพร่สมไม่ถูกเกณฑ์มาเข้าเวรรับราชการ นอกจากจะมีศึกสงครามจึงถูกเกณฑ์มาช่วยเป็น
กรม ๆ ไป แต่ในสมัยรัตนโกสินทร์ ปรากฏว่ากฎหมายที่ออกใน พ.ศ. 2420 เรียกว่า
"ประกาศที่จะหักไพร่สมตาย ชรา พิกัด" ระบุว่า ไพร่สมรับราชการปีละ 1 เดือน

¹ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช คำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย เรื่อง
พระพุทธศาสนากับสังคมไทย หน้า 42

²ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช สถาบันพระมหากษัตริย์ หน้า 25 - 26

เพื่อเป็นการตอบแทนในการรับราชการ เพราะสมัยก่อนไม่มีเงินเดือน การได้ควบคุม
ไพร่พลจะทำให้ขุนนางได้รับผลประโยชน์ ดังนั้นจึงนับว่าพระมหากษัตริย์กับขุนนางจึงมี
ความสัมพันธ์กันโดยพระมหากษัตริย์ถือว่ามุลนายมีหน้าที่ในการควบคุมและดูแลไพร่ที่ตนได้
รับมอบหมาย ส่วนมุลนายก็มีหน้าที่ส่งตัวไพร่ตามที่รัฐบาลต้องการ โดยมุลนายจะเป็น
ผู้เกณฑ์ไพร่ไปปกครองของตนให้มารับราชการหรือไปรบ¹

การที่มุลนายมีหน้าที่ต้องควบคุมไพร่นี้เอง ทำให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างมุลนาย
กับไพร่แบบอุปถัมภ์² กล่าวคือ มุลนายมีอำนาจควบคุมการทำงานของไพร่และสามารถ
บังคับไพร่ให้ทำงานในที่ดินของตน หรือประกอบธุรกิจให้ตนได้³ นอกจากนี้มุลนายยังได้
รับผลประโยชน์จากการเพาะปลูกของไพร่⁴ ดังที่ ปาลเลกซ์ กล่าวไว้ว่า "ตามธรรมเนียม
พวกเลกเป็นกำลังหารายได้อันสำคัญให้แก่เจ้าขุนมุลนาย ถ้าไม่กตัญญูเกินไป และปล่อยให้
หามาหากินตามปรกติสุข พวกเลกจะนำของกำนัล เช่น ข้าว ผลไม้ ผัก และปลา
มาให้เป็นอันมาก"⁵ แสดงให้เห็นว่ามุลนายได้รับผลประโยชน์จากไพร่

✓ ส่วนไพร่ก็ต้องพึ่งพามุลนายเช่นเดียวกัน ทั้งนี้เพราะกฎหมายได้ระบุไว้ว่า
"ราษฎรมาร้องฟ้อง ค่วยคตี่ประการใด ๆ แลมิได้ตั้งสังกัดมุลนาย อย่าพึงรับไว้

¹ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 2 หน้า 373 และ 392

²ม.ร.ว.อศิน รพีพัฒน์ สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 -
2416 หน้า 175 - 176

³ฐ. หน้า 176

⁴สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่
โบราณ" ใน หนังสืออ่านประกอบพื้นฐานอารยธรรมไทย ตอนพื้นฐานทางประวัติศาสตร์
สังคมและการเมือง หน้า 17

⁵ปาลเลกซ์ เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร หน้า 280 -

บังคับบัญชา เป็นอันขาดทีเดียวให้ส่งตัวผู้หาสังกัดมุลนายมิไค้นแกสดีเอาเป็นคนหลวง¹ กังนั้นไพร่จึงต้องสังกัดมุลนาย นอกจากนั้นมุลนายมีส่วนรับผิดชอบและให้ความคุ้มครองไพร่ที่อยู่ในความควบคุมของตน กังปรากฏว่า เมื่อมุลนายเข้าพัวพันสมรู้กับลูกหมู่กระทำ ความผิดก็จะต้องถูกปรับโทษตามศักดิ์สูงต่ำของมุลนาย² และถ้าลูกหมู่ไปกระทำความผิด เช่น ปล้นทรัพย์ผู้อื่น ถ้าหากมุลนายรู้เห็นเป็นใจด้วย มุลนายก็จะมีความผิด กัง ขอความในกฎหมายลักษณะโจรว่า

บ่าวไพร่ข้าไทสมัครมาอาศัยอยู่ในบ้านเจ้าขุนมุลนายผู้ใด และมีผู้มาไห้โดนคว่ำ เป็นโจรปล้นเรือน ฆ่าฟันท้าวคนเจ้า... ทอดโดนก็ไ้ไปถึงมุลนายพยามาล ผู้นั้น ให้ส่งมันผู้รายนั้นมาไห้แก่ตระลาการพิจารณา ทานมิไห้เบียดบังมันผู้ร่าย ไว้เลย ถ้ามิไ้เอาตัวมาส่ง พิจารณาเป็นสัจว่าขุนมุลนายแกล้งอำพรางปอง กันโจรไว้ก็ไ้ ไม่ตายว่าตายก็ไ้ ไม่หนีว่าหนีก็ไ้ เสือกไล่ไห้หนีไปแล้ว แล ว่าผู้ร่ายหนีก็ไ้ให้มีโทษแก่ขุนมุลนายจงสาหัส แล้วไห้ใหม่เสมอโจร ถ้าขุน มุลนายว่าโจรหนี โจรตายก็ไ้ ให้เอาทานบนไว้ ถ้าหนีก็ไ้ให้ขุนมุลนายฉกสืบสาว หากว่าจะไ้ตัวผู้ร่ายมาส่ง ถ้าโจรนั้นตายจริงก็ไ้เป็นภัยแก่เจาสินนั้น³

จากการที่ไพร่ต้องพึ่งมุลนาย และได้รับความพิทักษ์รักษาจากมุลนาย จึงทำให้ ไปร่ต้องปรนนิบัติ เอาใจมุลนายของตนเป็นสิ่งธรรมดา และยิ่งมุลนายต้องมีความ

¹กฎหมายตราสามดวง หน้า 194

²ขจร สุขพานิช "ฐานันดรไพร่" ใน หนังสืออ่านประกอบพื้นฐานอารยธรรมไทย ตอนพื้นฐานทางประวัติศาสตร์ สังคม และการเมือง หน้า 79

³กฎหมายตราสามดวง หน้า 434 - 435

รับผิดชอบในการกระทำและความประพฤติของตน ไพร่ก็ต้องให้ความเคารพยำเกรง¹ จากการกล่าวมานี้จะเห็นได้ว่าลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์ ขุนนาง และไพร่ เป็นความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ คือพระมหากษัตริย์ทรงปกครองและให้ความช่วยเหลือคุ้มครอง ป้องกันขุนนาง ส่วนมูลนายมีหน้าที่ปกครองและคุ้มครองไพร่ ดังนั้นการจัดลำดับชั้นในความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ แบ่งเป็น 2 ระดับใหญ่ ๆ คือไรร่ กับนาย และขุนนางกับพระมหากษัตริย์ บรรดาไพร่เป็นผู้ที่อยู่ใต้อุปถัมภ์ของนายผู้เป็นขุนนาง ส่วนขุนนางเป็นผู้ที่อยู่ใต้อุปถัมภ์ของพระเจ้าแผ่นดิน² ซึ่งความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มชนชั้นเหล่านี้จะเกิดขึ้นอย่างแน่นแฟ้น และปรากฏอยู่ในสังคมไทย

2. สภาพความเป็นอยู่ของประชาชน

สังคมไทยเป็นสังคมแบบเกษตรกรรม เน้นความสำคัญของลักษณะครอบครัวที่มีความสัมพันธ์กันอย่างแน่นแฟ้น และยึดมั่นในวัฒนธรรมประเพณีที่จะมีวิถีความเป็นอยู่แบบง่าย ๆ³ ลักษณะการรวมกลุ่มจะอยู่รวมกันเป็นหมู่บ้าน ซึ่งนับว่าเป็นการรวมกลุ่มสังคมที่เหมาะสมและสอดคล้องกับความจำเป็นทางเศรษฐกิจ ดังนั้นหมู่บ้านจึงนับเป็น

¹ขจร สุขพานิช "ฐานันดรไพร่" ใน หนังสืออ่านประกอบพื้นฐานอารยธรรมไทย ตอนพื้นฐานทางประวัติศาสตร์ สังคม และการเมือง หน้า 80

²ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 - 2416 หน้า 195 - 196

³ไพฑูริย์ ช่างเรียน ลักษณะสังคมและการปกครองของไทย หน้า 3

หน่วยของสังคมในอันดับที่ต่ำกว่าครอบครัว ซึ่งเป็นหน่วยพื้นฐานของสังคมไทย ลักษณะสังคมในระดับหมู่บ้านนี้เป็นไปแบบง่าย ๆ ไม่ซับซ้อน หมู่บ้านของไทยยังเป็นหน่วยของสังคมที่สามารถเลี้ยงตัวเองได้ ยิ่งกว่านั้นสำหรับหมู่บ้านที่ตั้งอยู่โดดเดี่ยวแล้ว นับว่าจำเป็นที่จะต้องเลี้ยงตัวเองให้ได้ ทั้งนี้เพราะการคมนาคมที่ไม่สะดวกมีส่วนทำให้สังคมแบบดั้งเดิมมีความจำเป็นต้องมีสิ่งของที่ใช้ประจำวันอย่างพร้อมเพรียง² สภาพความเป็นอยู่ของชาวบ้านซึ่งรวมกันอยู่เป็นหมู่บ้าน ดังกล่าวนี้อาจกล่าวได้ว่า ไม่มีคนมั่งมีอย่างล้นเหลือ หรือมีคนยากจนคนแค่น ในสิ่งซึ่งจำเป็นแก่ชีวิต เพราะฉะนั้นคนในหมู่บ้านจึงมีฐานะไม่แตกต่างกันนัก ถึงจะเป็นคนมั่งมีหรือเป็นคนจน ก็เป็นไปตามส่วนสัมพันธ์ ไม่ผิดแปลกกันมาก ถ้าเป็นคนมั่งมีก็เลี้ยงลูกคนมากกว่านั้น³ จึงนับว่าฐานะของคนไม่แตกต่างกันมากนัก ดังที่นิโกลาส์ แชรแวงส กล่าวว่า คนสยามในระดับสามัญชนมักกินข้าวกับปลาแห้ง และผลไม้ ชนชั้นสูงก็มีโคกระบือโลกดีกว่านี้ ทั้ง ๆ ที่สามารถจะซื้อหาโคกระบือได้ตามปรารถนา⁴

สภาพความเป็นอยู่ของประชาชนเป็นไปอย่างง่าย ๆ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะมีความอุดมสมบูรณ์ตามธรรมชาติ ในแม่น้ำลำคลองก็อุดมสมบูรณ์ไปด้วยปลา⁵ คนหนึ่ง ๆ จะ

¹เคลาส เวงค์ และเคลาส โรสเซ็นแบร์ก (ผู้รวบรวม) เยอรมันมองไทย
หน้า 182

²ประทีป ชุมพล (ผู้รวบรวม) รายงานผลการสัมมนาสังคมโลกใต้อาวไทย
กับการวิจัยปัญหาเศรษฐกิจ การเมือง และสังคมสมัยสุโขทัย หน้า 135

³พระยาอนุমানราชชน จิตราวไทยสมัยก่อน ไทย เสรีโยโกเทศ (นามแฝง)
หน้า 72

⁴นิโกลาส์ แชรแวงส ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม
แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร หน้า 95

⁵เคอ ลาตูแบร์ จดหมายเหตุลาตูแบร์ ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1 แปลโดย
สันต์ ท.โกมลบุตร หน้า 157

ตกปลาได้ภายในหนึ่งชั่วโมง พอใช้บริโภคไปได้หลายวันทีเดียว¹ นอกจากนี้ภายในบริเวณบ้านจะทำสวนครัวหรือปลูกไม้ยืนต้นและไม้ผล² ผักและผลไม้เหล่านี้จะใช้เป็นอาหารประจำวัน เป็นที่น่าสังเกตว่าในสมัยก่อนไม่จำเป็นต้องเก็บสะสมอาหาร เพราะเมื่อต้องการอาหารก็ไปเก็บไปหามาได้ทันที ดังนั้นการกินอาหารจึงนิยมของสด เช่น ไปหาปลาทักปลา และเก็บผักสด ๆ มากิน คนโดยทั่ว ๆ ไปจึงไม่เคียดครุ่นในเรื่องการกินอยู่มากนัก

ส่วนในด้านการประกอบอาชีพ นิโกลาส์ แชรแวงส ได้กล่าวไว้ว่า "การหาเงินหาเงินทำได้คล่อง คนเคราะห์ร้ายเต็มที่เท่านั้นที่หารายได้ไม่พอรายจ่าย ในประเทศที่กินฟ้าอากาศอันวยถึงเท่านั้น จะมีก็แต่คนทุพพลภาพและคนโง่เท่านั้นที่ต้องขอทานเขาเงิน"³ จากความสมบูรณ์ของธรรมชาติประกอบกับไม่มีความจำเป็นจะต้องใช้เงินทอง เพราะสิ่งใดซึ่งต้องการความช่วยเหลือจำเป็นก็ทำเอง ปลูกเอง และไว้ใช้เองเป็นส่วนมาก ถ้าขาดแคลนสิ่งใด จึงจะซื้อหรือขายด้วยวิธีแลกเปลี่ยน จึงทำให้ระบบเงินตราไม่มีบทบาทสำคัญต่อสังคมมากนัก เหตุนี้เองคนแต่ก่อนจึงไม่สะสมเงินทองเพื่อเป็นทุนขยายการงานให้กว้างขวางออกไป⁴

การที่โครงสร้างทางเศรษฐกิจไม่ถือเอาเงินตราเป็นสื่อกลางนี้เองทำให้คนในสังคมมีความช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ทำให้เกิดระบบแรงงานในเมืองไทยคือการลงแขก ซึ่งอาศัยเพื่อนบ้านมาช่วยกันทำโดยไม่ได้มีการคิดค่าแรงงานแต่อย่างใดทั้งสิ้น เป็นการทำให้กันเปล่า ๆ

¹นิโกลาส์ แชรแวงส ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร หน้า 4

²อนุวิทย์ เจริญสกุล "เรือนไทยในภาคเหนือ" ใน เรือนไทยเดิม หน้า 37

³นิโกลาส์ แชรแวงส น.ค.

⁴พระยาอนุমানราชชน ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน โดย เสรีพิศโกเศศ (นามแฝง)

ผลักดันอุปถัมภ์ช่วยเหลือกันไป¹ ทั้งนี้เพราะในสมัยก่อนเศรษฐกิจไม่ได้ขึ้นอยู่กับระบบ
เงินตราเป็นส่วนใหญ่

ส่วนที่อยู่อาศัยก็นักก่อสร้างง่าย ๆ ปลายเลี้ยว ถ้าวัดถึงลักษณะบ้านเรือนของ
ไทยว่า

บ้านเรือนของคนไทยนั้นสะอาด ถูกสุขลักษณะและปรับปรุงให้เข้ากันกับลมฟ้า
อากาศ* เพราะมีช่องลมมาก ที่อยู่อาศัยของคนจนนั้นสร้างแบบง่าย ๆ
เป็นเรือนยกพื้นระดับเดียวกันไปหมดทั้งหลัง ใต้เสามาใต้ แล้วกันฝาด้วยซี่ก
ไม้ไผ่ หลังคามุงด้วยตับจาก** ถูกไว้กับเครื่องบนที่เป็นไม้ไผ่เหมือนกัน
ในห้องนอนมีแผ่นกระดานยกพื้นสูงราวหนึ่งเมตร ตามปกติเรือนเหล่านี้มักเป็น
เรือนชั้นเดียว ใต้บันไดไม้ไผ่พาขึ้น ห้องแบ่งออกเป็น 3 ห้อง กันด้วย
ตับจากหรือกระแจะ ชั้นล่างหรือใต้ถุน*** เป็นที่เก็บข้าวเปลือก น้ำหรือ
เครื่องใช้ในเรือน บุคคลผู้มีอันจะกินสร้างเรือนเสามาแต่ คาน ช่อและ
พื้นไม้สัก ... หลังคามุงกระเบื้อง²

¹ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช คำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทยเรื่อง
พระพุทธศาสนากับสังคมไทย หน้า 43 - 44

* ดูรายละเอียดเพิ่มเติมจาก สาส์นสมเด็จ เล่ม 6 หน้า 81 - 82 และ
"เรือนไทยในภาคกลาง" ใน เรือนไทยเดิม โดย ฤทัย ใจจงรัก หน้า 11 - 12

** ทางภาคเหนือมุงหลังคาด้วยใบตองตึง

*** ใต้ถุนบ้านยังใช้เป็นคอกโค กระบือ สุกร หรือเล้าเป็ดและไก่

² ปลายเลี้ยว เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร หน้า 190-

บ้านเหล่านี้นักอยู่ริมฝั่งแม่น้ำ เพราะพื้นที่น้ำท่วมตลอดเวลา 6 เดือนของ
ทุก ๆ ปี เป็นทำเลเหมาะที่ชาวจอกงามไค้กั โดยที่ไม่ต้องหักร้างนางพ¹ นอกจากนี้
ประชาชนบางส่วนอาศัยบนเรือนแพ ซึ่งอยู่บนแพไม้ไผ่เรียงรายเป็น 2 แถวยาวเหยียด
ในแม่น้ำ² ในเรือลำหนึ่งอยู่กัน 2 หรือ 3 ครอบครัวขึ้นไป บางทีก็มีการเคลื่อนย้าย
เปลี่ยนที่เหมือนกัน โดยเฉพาะเวลาน้ำขึ้นจะล่องแพไปยังที่ ๆ มีตลาดนัดเพื่อขายของ⁵
ฉะนั้นจึงนับว่าความเป็นอยู่ของประชากรส่วนใหญ่เป็นไปอย่างง่าย ๆ ไม่ซับซ้อนมากนัก

จากการกล่าวมาข้างต้นจึงเห็นได้ว่าสภาพทางเศรษฐกิจและสังคมของไทยก่อน
รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะมีลักษณะเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง
การดำรงชีพในประเทศและต่างประเทศยังไม่กว้างขวาง การดำเนินชีวิตของประชาชน
ส่วนใหญ่มีความเป็นอยู่แบบง่าย ๆ เงินตราไม่ได้มีส่วนสำคัญในการดำรงชีวิตของประชาชน
มากนัก สภาพการณต่าง ๆ เหล่านี้จะเริ่มเปลี่ยนแปลงไปในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นสมัยที่ไทยเริ่มเข้าสู่ยุคสมัยใหม่ และการเปลี่ยนแปลงบางอย่างจะเห็น
เด่นชัดขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันเป็นสมัยที่ไทยเริ่มพัฒนา
ประเทศทุก ๆ ด้าน

¹ กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 80 เล่ม 50 จดหมายเหตุฟอร์บิง หน้า 229

² ปาลเลกัวซ์ เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร หน้า 55

³ เคลาส์ เวงก์ และเคลาส์ โรสเซ็นแบร์ก (ผู้รวบรวม) เยอรมันมองไทย

ปัจจัยที่มีอิทธิพลทำให้สภาพเศรษฐกิจและสังคมเปลี่ยนแปลงในรัชสมัย

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนับว่าเป็นการเริ่มยุคใหม่
ของไทย¹ ซึ่งเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงในทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมือง ปัจจัยที่
ทำให้เศรษฐกิจและสังคมเปลี่ยนแปลงไปมีอยู่หลายประการ เช่น การปฏิวัติอุตสาหกรรม
มีผลทำให้ประเทศมหาอำนาจตะวันตกเริ่มแสวงหาอาณานิคมเพื่อเป็นแหล่งวัตถุดิบ และ
เป็นตลาดระบายสินค้า จึงเริ่มคุกคามดินแดนต่าง ๆ โดยเฉพาะการคุกคามประเทศ
เพื่อนบ้านของไทย ทำให้ไทยเริ่มตื่นตัวที่จะปรับปรุงเศรษฐกิจและสังคมของตนให้ดีขึ้น
ประกอบกับผู้นำของประเทศก็มีนโยบายที่จะปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยอีกด้วย สำหรับ
ปัจจัยที่มีส่วนส่งเสริมและผลักดันให้เศรษฐกิจและสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวเริ่มเปลี่ยนแปลง มีดังนี้

1. การอพยพของชาวจีนสู่ประเทศไทย

จีนกับไทยมีการติดต่อกันมาเป็นเวลานาน แต่ก็ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัด
ว่ามีชาวจีนอพยพมาตั้งถิ่นฐานในประเทศไทย จนกระทั่งสมัยอยุธยาซึ่งได้มีการติดต่อกัน
ค้าขายกับประเทศจีนอย่างกว้างขวาง ทั้งนี้เพราะได้รับความอุปถัมภ์จากพระมหากษัตริย์
และขุนนางไทย ซึ่งมีความต้องการสินค้าที่มาจากประเทศจีน เมื่อไทยได้มีการซื้อขาย
กับจีนมากขึ้น ทางรัฐบาลไทยก็ต้องอาศัยชาวจีนในการติดต่อกับจีน และเมื่อตั้งกรม
พระคลังสินค้าขึ้นมาชาวจีนจึงเริ่มเข้ามามีบทบาทในการค้าของรัฐบาล โดยเป็น
เจ้าพนักงานในกรมพระคลังสินค้า ผู้คึกคักค้า รับส่งสินค้า และลูกเรือในสำเภาล่อง²

¹ ขจร สุขพานิช ข้อมูลประวัติศาสตร์ : สมัยบางกอก หน้า 175

² พวงร้อย กล่อมเอี้ยง พระบรมราโชบายเกี่ยวกับปัญหาชาวจีนในพระราชนิพนธ์
รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 4

สำหรับสินค้าของรัฐบาลนั้นส่งไปต่างประเทศโดยเรือสำเภาจีน หรือเรือสำเภาของไทย
แต่จีนเป็นกัปตัน ต้นหนและกลาสี¹ ชาวจีนที่มาตั้งหลักแหล่งอยู่ในกรุงศรีอยุธยา
นอกจากจะเป็นพ่อค้าแล้ว บางคนยังเข้ารับราชการเป็นขุนนางและยังใช้ความรู้ความ
ชำนาญของตนประกอบอาชีพเป็นแพทย์ คิลปิน และประกอบอาชีพในทางเกษตรกรรม
เช่น ทำสวน ปลูกผัก เลี้ยงเป็ดและหมู ตลอดจนรับจ้างเป็นกรรมกรในกิจการต่าง ๆ
กวย²

ในสมัยรัตนโกสินทร์จำนวนชาวจีนที่อพยพเข้าสู่ประเทศไทยมากขึ้น ทั้งที่
วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา ตั้งข้อสังเกตว่าแม้จะมีชนกลุ่มน้อยชาวจีนในกรุงสยามมานาน
แล้ว แต่การอพยพของชาวจีนเข้ามาสู่กรุงสยามเป็นจำนวนมากเพิ่มขึ้นในตอนปลาย
พุทธศตวรรษที่ 23 อัคราเจ้าเมืองของชาวจีนไต้หวันขึ้นเรื่อย ๆ ประมาณว่าในตอน
ปลายรัชกาลที่ 2 มีชาวจีนอพยพมาสู่กรุงสยามปีละ 7,000 คน และในตอนปลาย
รัชกาลที่ 3 ไก่เพิ่มขึ้นถึงปีละ 15,000 คน ฉะนั้นถ้าหากว่าการประมาณตามตัวเลข
นี้ถูกต้อง จะมีชาวจีนถึง 250,000 คน อพยพเข้ามาในกรุงสยามในรัชกาลที่ 3
อย่างไรก็ตามตัวเลขนี้เป็นเพียงการประมาณเท่านั้น แต่ที่แน่นอนที่สุดก็คือชนกลุ่มน้อย
ชาวจีนได้เติบโตขึ้นมากอย่างรวดเร็วในรัชกาลที่ 3³

¹ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เจ้าชีวิต หน้า 85

² พลกล อังกินันท์ บทบาทชาวจีนในประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 13

³ วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา แผ่นดินพระนั่งเกล้า แปลโดย นิจ ทองโสภิต
หน้า 50 - 51

สาเหตุที่ในช่วงระยะเวลาระหว่างรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีชาวจีนทางตอนใต้ของประเทศจีน อพยพเข้ามาเมืองไทยเป็นจำนวนมาก เนื่องจากได้รับแรงผลักดันจากความลำบาก ยากแค้นและความยุ่งยากในประเทศจีน เช่น ความอศอยากอันเนื่องมาจากภัยธรรมชาติ และความกระทบกระทั่งอันเนื่องมาจากภัยของสงคราม นับตั้งแต่สงครามฝิ่น กบฏไต้เผง และการจลาจลนักมวย จึงทำให้ชาวจีนอพยพนอกประเทศ ประกอบกับการไม่กีดกันชาวจีน ของทางการไทย ชาวจีนจึงมีโอกาสร่วมอาชีพต่าง ๆ เพื่อหารายได้โดยสะดวก รวมทั้งความต้องการในแรงงานของกรรมกรจีนในกิจการเอกชน เช่น เหมืองแร่ทาง ภาคใต้ และความต้องการกรรมกรจีนในงานก่อสร้างของทางราชการ เช่น การสร้างวัด การขุดคลอง¹ ดังนั้นจึงทำให้ชาวจีนอพยพเข้าสู่ประเทศไทยมากขึ้น ซึ่งนับว่า "การ หลั่งไหลของชาวจีนมาสู่กรุงสยามนับเป็นการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่มีขึ้นในราชอาณาจักร สืบตอมานับเป็นเวลาหลายร้อยปี"²

การอพยพของชาวจีนสู่ประเทศไทยนั้นจะเกิดทางมาทางเรือสำเภาก็ดีก็ก่อ ค่าขายกับเมืองท่าต่าง ๆ เช่น ปักตันและสงขลา แต่ส่วนใหญ่แล้วจะมายังกรุงเทพฯ ซึ่งมีชาวเป็นสินค้าที่จีนทางภาคใต้ต้องการมาก³ พวกจีนที่อพยพจะมีความขยัน และมีนิสัยชอบเสี่ยงในการทำงาน บางพวกทำการค้าผูกขาด บางพวกคึดค่อค้าขายทั้งภายใน ประเทศและกับต่างประเทศ ตลอดจนเปิดร้านสินค้านานาชนิด ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ชาวจีนได้เริ่มค้าเงินงานเกี่ยวกับการค้าน้ำตาล ปรากฏว่า

¹ พลกุล อังกินันท์ บทบาทชาวจีนในประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 20

² จอห์น ครอว์ฟอร์ด เอกสารของครอว์ฟอร์ด แปลโดย ไพโรจน์ เกษมณีนิจ หน้า 96 - 97

³ จอห์น เค. แฟร์แบงก์ และคนอื่น ๆ เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 2 แปลโดย ศรีสุข ทวีธาประสิทธิ์ หน้า 521

โรงงานผลิตน้ำตาลเป็นของคนจีนเกือบทั้งหมด หรือไม่มีคนจีนเป็นผู้ดำเนินงาน¹ ดังที่ ปาลเลกซ์ เล่าว่า "ที่เมืองแบกวีวมีโรงหีบอ้อยไม่ต่ำกว่า 20 โรง ซึ่งเจ้าของเป็นคนจีน...มีคนงานถึง 200 คน"² นอกจากนี้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ใช้ระบบเจ้าภาษีนายอากร ซึ่งให้เอกชนเป็นผู้ประมูลภาษีอากรและผูกขาดภาษีส่วนใหญ่ก็คือชาวจีน จึงทำให้ชาวจีนมีบทบาทสำคัญทางเศรษฐกิจ

4 ในตอนต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ชาวจีนมีบทบาทต่อเศรษฐกิจและสังคมไทยมากขึ้น ภายหลังที่ไทยทำสนธิสัญญาเบาริงกับอังกฤษใน พ.ศ. 2398 สภาพเศรษฐกิจการค้าของไทยก็เจริญก้าวหน้าขึ้น มีโรงจักรสีข้าว เลื่อยไม้ ตลอดจนมีการขนส่งสินค้าทางทะเลที่ต้องการแรงงานกรรมกรมากขึ้น จึงมีชาวจีนอพยพเข้ามารับจ้างแรงงาน³ การจ้างแรงงานชาวจีนทำให้การเกณฑ์แรงงานไพร่ลดลง ซึ่งนับว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงทางสังคมประการหนึ่ง ซึ่งรายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้จะกล่าวในบทต่อไป

ชาวจีนได้เข้ามามีบทบาทในทางการค้า และก่อให้เกิดแนวโน้มในการแบ่งแยกการทำงานเฉพาะอย่างระหว่างเชื้อชาติ (Ethnic division of Labour) ในขณะนั้นคนไทยส่วนใหญ่มุ่งขยายการผลิตข้าว อันเป็นผลของสิ่งจูงใจจากการที่ราคาข้าวสูงขึ้น การประกอบอาชีพอื่นที่ไม่ใช่การเกษตรกรรมไม่มีคนสนใจ เหตุนี้เองรัฐบาลจึงส่งเสริมให้คนจีนอพยพเข้าประเทศ คนจีนเหล่านั้นนอกจากจะเป็นกรรมกรรับจ้างใช้แรงงานแล้ว ยังเข้ามาประกอบการค้า การอุตสาหกรรมและบริการต่าง ๆ อีกด้วย⁴

¹ วอลเตอร์ เอฟ. เวลส์ - แผ่นดินพระนั่งเกล้า แปลโดย นิธิ ทองโสภิต หน้า 51

² ปาลเลกซ์ เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร หน้า 74 - 75

³ สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5 หน้า 354

⁴ James C. Ingram "Thailand's Rice Trade and the Allocation of Resources" จุลสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 2517

นอกจากนี้ชาวจีนอพยพยังได้เข้าควบคุมการค้าขายภายในประเทศ ซึ่งเป็นการค้าขายระหว่างเมืองหลวงกับชนบทอีกด้วย จึงนับว่าชาวจีนเป็นผู้มีบทบาททางด้านการเศรษฐกิจของไทยอย่างมากทั้งเป็นพ่อค้าคนกลาง เจ้าภีษณายากร ผู้ดำเนินการค้าทางเรือ ผู้เก็บเรือค้าขาย

องค์ประกอบสำคัญที่ทำให้ชาวจีนในไทยกลายเป็นชนชั้นที่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจนั้นมีอยู่หลายประการด้วยกัน เช่น โครงสร้างทางสังคมไทย ซึ่งเป็นสังคมเกษตรกรรม และมีการแบ่งแยกออกเป็น 2 ชั้น คือ กษัตริย์และขุนนางฝ่ายหนึ่ง กับชาวนาอีกฝ่ายหนึ่ง ระบบสังคมเช่นนี้ทำให้เกิดช่องว่างของอาชีพ และชาวจีนอพยพก็เข้าแทนที่ได้อย่างเหมาะสม โดยชาวจีนเข้ามาเชื่อมระหว่างชนชั้นทั้ง 2 ด้วยการเป็นพ่อค้านำผลิตภัณฑ์จากการเกษตรหรือสินค้าจากพ่อค้าต่างชาติมาบริการแก่ผู้อยู่ในโลก นอกจากนี้ความใกล้ชิดระหว่างพ่อค้าจีนกับข้าราชการในราชสำนัก และการที่ชาวจีนรับเหมามุงซากาภาชีอากร ย่อมทำให้ชาวจีนได้เปรียบคนไทยในทางเศรษฐกิจทั้งสิ้น¹

จากการกล่าวมาข้างต้นนี้แสดงให้เห็นว่าการอพยพหลังไหลของชาวจีนสู่ประเทศไทยเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่มีอิทธิพลทำให้สภาพเศรษฐกิจและสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเปลี่ยนแปลง

2. การคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก

การคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เศรษฐกิจและสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเปลี่ยนแปลง ดังที่เฟรค กับบิลว ริกส์กล่าวว่า สาเหตุสำคัญที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของไทยนั้นมีที่มา

¹ Napamas Dhiravegin "The Overseas Chinese in Southeast Asia : Comparative Study with A Special Case Study of Thailand" จุลสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 2517 หน้า 31 - 32

จากภายนอก¹ ซึ่งมีผลทำให้ไทยต้องเปิดประตูการค้าอย่างเสรี เหตุการณ์เช่นนี้นับว่า เป็นสิ่งปกติธรรมดาที่เกิดขึ้นในช่วงระยะที่มหาอำนาจตะวันตกกำลังแสวงหาอาณานิคม ก็ปรากฏว่าญี่ปุ่นก็ประสบปัญหาเช่นเดียวกับไทย "เพราะแรงผลักดันจากภายนอกคือการ เข้ามารุกรานของฝรั่งเศสตะวันตก"² ทำให้ญี่ปุ่นต้องเปิดประเทศ และมีผลทำให้เศรษฐกิจ สังคม และการเมืองของญี่ปุ่นเปลี่ยนแปลงไป

ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 23 ถึงพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นระยะเวลาที่ จักรวรรดินิยมได้แผ่ขยายอิทธิพลครอบคลุมไปยังดินแดนต่าง ๆ ทั่วโลก ดินแดนในเอเชีย ตะวันออกเฉียงใต้เริ่มถูกจักรวรรดินิยมตะวันตกคุกคามอย่างจริงจังในราวรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การ คุกคามในระยะแรกไม่ได้เกิดขึ้นกับประเทศไทยโดยตรง แต่ได้เกิดขึ้นกับประเทศ เพื่อนบ้านที่อยู่รอบคั่นของประเทศไทย อันมีส่วนกระทบกระเทือนต่อประเทศไทยด้วย

(กล่าวคือในปี พ.ศ. 2367 อังกฤษได้ทำสงครามกับพม่าเป็นครั้งแรก (The First Anglo-Burmese War) สงครามครั้งนี้ยุติลงด้วยพม่าเป็นฝ่ายแพ้ ต้องลงนามในสนธิสัญญายันดาโบ (Treaty of Yandabo) เมื่อวันที่ 24 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2368 โดยพม่าต้องเสียแคว้นอะระขั (Arakan) ตะนาวศรี (Tenasserim)

¹ เฟรค คัมบลิว. ริคส์ การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและพม่า
แปลโดย อมร ไสภณวิเชษฐวงศ์ และ เอกวิทย์ ณ ถกลาง หน้า 73

² ประเสริฐ จิตวิวัฒน์พงศ์ "การสร้างชาติของญี่ปุ่น" วารสารศิลป
29 : 6 - 28 กันยายน - ตุลาคม 2521

อัสสัม (Assam) และมณีปุระ (Manipur) พร้อมทั้งค่าปฏิกรรมสงครามเป็นเงิน 1 ล้านปอนด์¹ ข้อเสนอในสัญญานั้นไม่เพียงแต่รุนแรงเท่านั้น แต่เป็นการทารุณด้วย ฆ่าต้องเสียดินแดนไม่ใช่เฉพาะมณฑลอินทโย เช่นมณีปุระและอัสสัม แต่ยังต้องเสีย เมืองท่าริมทะเลสองในสามมณฑลอีกด้วย ส่วนค่าปรับ 1 ล้านปอนด์ก็จัดว่าเป็นเงิน จำนวนมหาศาล² ซึ่งทำให้ฆ่าต้องเดือดร้อนอย่างมาก เพราะฆ่าไม่มีเหรียญกษาปณ์ ใช้จ่าย และรายได้ส่วนใหญ่ของหลวงก็เป็นไปในรูปสินค้า นอกจากฆ่าจะต้องสูญเสียดินแดน และค่าปรับแล้ว ราชสำนักอังวะยังต้องสัญญาว่าจะไม่เข้าแทรกแซงในรัฐต่าง ๆ บน พรมแดนตะวันออกเฉียงเหนือของอินทโยในปกครองของอังกฤษ ฆ่าต้องให้เจ้าหน้าที่ อังกฤษไปประจำที่เมืองอมรปุระ ส่วนฆ่าก็จะแต่งตั้งผู้แทนของตนไปประจำที่เมือง กัลกัตตา³

ความปราชัยของฆ่าในการรบอังกฤษส่งผลไปไกล ฆ่าต้องเสียดินแดนมาก แต่ที่สำคัญกว่านั้นก็คือต้องสูญเสียเกียรติยศของตน อำนาจทางการเมืองของฆ่าซึ่ง ครั้งหนึ่งเคยเป็นที่หวาดหวั่นของบรรดาประเทศใกล้เคียงต้องสลายตัวลงอย่างสิ้นตัว ไปด้วย⁴ ชัยชนะของอังกฤษที่มีต่อฆ่าในครั้งนั้นแสดงให้เห็นถึงประสิทธิภาพของทหาร อังกฤษว่าเหนือกว่าฆ่า ซึ่งมีวิธีการรบคล้ายคลึงกับไทย เพราะฉะนั้นถ้าอังกฤษจะ หาระทบกับประเทศไทย ไทยคงไม่สามารถจะต้านทานอังกฤษได้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงภัยที่จะมาสู่ประเทศไทยเป็นอย่างดี จึงโปรดเกล้าฯ

¹ ก. จ. อ. ฮอลด์ ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 2 แปลโดย คุณวรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา และคนอื่น ๆ หน้า 728

² หม่อง หิน อ่อง ประวัติศาสตร์พม่า แปลโดย เพ็ชร สุมิตร หน้า 134

³ ก. จ. อ. ฮอลด์ น.ก.

⁴ น. หน้า 729

ให้แต่งกองทัพไปหาที่ว่าจะไปช่วยอังกฤษถึง 3 กองทัพ แต่แท้ที่จริงก็เพื่อไปสืบและติดตามข่าวความเคลื่อนไหวของการสงครามระหว่างอังกฤษกับพม่า เพื่อจะได้รายงานมากรุงเทพฯ ได้ทันเวลาและถูกต้อง¹

จากการที่อังกฤษสามารถรบชนะพม่า ย่อมทำให้ข้าราชการผู้ใหญ่เริ่มระแวงภัยอันจะเกิดจากชาติตะวันตก และเริ่มเห็นความจำเป็นที่จะต้องติดต่อกับตะวันตก ทั้งที่วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา กล่าวว่า "สงครามที่เกิดขึ้นในประเทศพม่า ระหว่างปี พ.ศ. 2367 - 2369 เป็นปัจจัยประการแรกที่ทำให้สัมพันธภาพระหว่างประเทศสยามและประเทศตะวันตกเริ่มเปลี่ยนแปลง" ^{*2}

หลังจากที่อังกฤษชนะพม่าครั้งแรกในปี พ.ศ. 2368 แล้ว อีก 14 ปีต่อมา อังกฤษก็สามารถรบชนะจีนในสงครามจีน (พ.ศ. 2382 - 2385) ผลของสงครามปรากฏว่าจีนต้องทำสนธิสัญญานานกิง ซึ่งเปิดโอกาสให้อังกฤษเข้าไปมีอำนาจทำการค้าขายและมีสิทธิยึดครองเมืองท่าหลายแห่ง ตลอดจนต้องยกเกาะฮ่องกงให้อังกฤษ

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3

เล่ม 1 หน้า 10

* ก็จะได้เห็นได้จากการที่เฮนรี เบอร์นี เข้ามาทำสัญญาในตอนแรก ๆ รัชกาลที่ 3 ไม่ทรงโปรดที่จะให้มีการตกลงเกี่ยวกับการทำสัญญาใด ๆ ทั้งสิ้น พระองค์ได้ตรัสบอกกับบรรดาขุนนางทั้งหลายว่า พระองค์โปรดแต่เป็นทางไมตรีเหมือนอย่างญวน แต่มีเจ้านายและขุนนางไม่เห็นพ้องกับพระราชปราชญ์ของรัชกาลที่ 3 โดยกราบทูลว่าฝ่ายไทยได้เคยปฏิเสธขอเสนอของอังกฤษมาครั้งหนึ่งแล้ว (เมื่อจอห์น ครอว์ฟอร์ด เข้ามาติดต่อดมัยรัชกาลที่ 2) การที่ไม่ยอมทำสัญญากับอังกฤษอาจเป็นผลเสียทางไมตรี และเหตุอังกฤษอาจหาเหตุต่อประเทศสยามในภายหลัง และเขตแดนของประเทศไทยก็ประชิดอยู่กับอังกฤษมานานแล้ว จะทำให้เกิดความลำบากต่อการระวังรักษาชายแดน รัชกาลที่ 3 จึงทรงเห็นพ้องกับข้าราชการ ขุนนาง จึงทำให้เบอร์นีสามารถทำสัญญาได้สำเร็จ

² วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา แผ่นดินพระนั่งเกล้า แปลโดย นิจ ทองโสภิต

หน้า 239

สงครามระหว่างอังกฤษกับจีนเป็นข้อพิสูจน์ได้เป็นอย่างดีถึงความสามารถของอังกฤษ
ทั้งนี้เพราะจีนเป็นประเทศใหญ่ในแถบเอเชียแต่ยังพ่ายแพ้อังกฤษ ฉะนั้นชัยชนะของ
อังกฤษทำให้ไทยยิ่งแน่ใจถึงความสามารถในการทำสงครามของอังกฤษ และทำให้ผู้นำ
ของไทยบางกลุ่มเริ่มตระหนักถึงภัยอันจะเกิดจากชาติตะวันตกมากยิ่งขึ้น ทั้งที่พระบาท
สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนสวรรคตได้มีพระราชดำรัสเตือนเสนาบดีผู้ใหญ่ไว้ว่า
"การศึกสงครามข้างญวน ข้างพม่าก็เห็นจะไม่มีแล้ว จะมีก็แต่ข้างพวกฝรั่งให้ระวัง
ไว้ดี อย่าให้เสียทีแก่เขาได้"¹

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จักรวรรดินิยมตะวันตกเริ่ม
คุกคามประชิดไทยมากขึ้นทุกด้าน คือทางด้านตะวันตกนั้นอังกฤษสามารถรบชนะพม่าเป็น
ครั้งที่ 2 ใน พ.ศ. 2396* การที่อังกฤษมีอิทธิพลในพม่าทำให้อังกฤษมีพรมแดนติดต่อกับ
ไทยทางด้านตะวันตก ส่วนทางด้านใต้อังกฤษก็เริ่มแทรกอิทธิพลเข้าไปในหัวเมือง
มลายูของไทย คือใน พ.ศ. 2329 อังกฤษได้เข้าครอบครองเกาะปีนังโดยการเข้า
จากสุลต่านเมืองไทรบุรี ต่อมาใน พ.ศ. 2343 สุลต่านแห่งไทรบุรีก็ไต่ขอให้อังกฤษ
เข้าดินแดนบนฝั่งแม่น้ำใหญ่ที่ตรงข้ามกับเกาะปีนังคือดินแดนที่เรียกว่าโปรวินซ์ เวลส์เลย์
การที่อังกฤษเข้าเกาะปีนังและโปรวินซ์ เวลส์เลย์ เป็นการก้าวเข้ามามีอิทธิพลบน
แหลมมลายู ซึ่งจะนำไปสู่ความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับไทยเกี่ยวกับรัฐมลายูทางเหนือต่อไป²

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3

เล่ม 2 หน้า 188

* สงครามระหว่างอังกฤษกับพม่าครั้งสุดท้ายเกิดขึ้นใน พ.ศ. 2428 ผลก็คือพม่า
ต้องสูญเสียเอกราชและดินแดนทั้งหมด ในที่สุดอังกฤษประกาศให้พม่าเป็นแคว้นหนึ่งของ
อินเดีย ภายใต้การปกครองของอังกฤษตั้งแต่วันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2429

² หวัศศักดิ์ ล้อมลิ้ม การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับหัวเมืองประเทศราช
มลายูในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น หน้า 83 - 85

ทั้งปรากฏว่าใน พ.ศ. 2405 เกิดกรณีพิพาทแย่งอำนาจกันในประเทศรัตนโกสินทร์ ไทยได้เข้าไปเกี่ยวข้องกับเพื่อยืนยันอำนาจในการปกครองรัฐเหล่านั้น โดยไคสนับสุนนเจ้าครังกานูที่หนีมาพึ่งไทยให้เป็นสุลต่าน ในขณะที่เดียวกันอังกฤษที่สิงคโปร์ก็ส่งเรือรบเข้าระดมยิงครังกานูเพื่อบังคับให้สุลต่านที่ไทยสนับสนุนยอมแพ้¹

การระดมยิงป้อมที่ครังกานูทำให้ฝ่ายไทยเสียขวัญมาก เพราะอังกฤษได้นำเรือรบที่ยิงครังกานูมาถึงปากแม่น้ำเจ้าพระยา วิธีการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้ไข ปรากฏอยู่ในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีไปถึงกรมหมื่นบวรวิไชยชาญ ความว่า

มีใบบอกเมืองสมุทรปราการขึ้นว่า มีเรือรบกลไฟอังกฤษ 2 ลำ มาทอดอยู่นอกสันดอน...เรือรบ 2 ลำนี้ คือเรือที่ไคไปยิงเมืองครังกานู...เข้ามาครั้งนี้หาบอกความว่าจะมาเรื่องอะไรไม่ เป็นแต่ว่าจะขอเอาเรือรบขึ้นมาที่กรุงเทพฯ ให้ไค ก็จะมาคิดทำอย่างไรแก่กรุงเทพฯ ทั้งทำแก่เมืองครังกานูนั้นๆ อย่างไรก็ไมรู้เลย ถ้าแน่นเรือรบยิงเอาบ้านเมืองฝ่ายไทยไทรบานพลเมืองก็จะแตกตื่นวุ่นวาย...ก็เมื่อเขาจะเข้ามาให้ไคแล้ว...ให้ทำหนังสือยอมลงไปให้ขึ้นมาโดยก็ เมื่อมีเหตุอะไรก็ให้ผูกกันโดยฉันทเมืองเป็นไมตรี...²

¹เฟรค คับบลิว. ริกส์ การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและพม่า แปลโดย อมร โสภณวิเชษฐวงศ์ และ เอกวิทย์ ณ ถลาง หน้า 29

²พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ในงานฉลองครบรอบ 84 ปี มหามกุฏราชวิทยาลัย 1 - 5 ตุลาคม 2520 หน้า 85 - 89

เหตุการณ์ครั้งนี้สิ้นสุดลงด้วยดี ทั้ง ๆ ที่ตอนแรกดูเหมือนจะเป็นการคุกคามอยู่ไม่น้อย หากฝ่ายไทยปฏิบัติการอะไรลงไปโดยไม่ไตร่ตรองให้รอบคอบก็อาจจะเกิดเหตุการณ์ร้ายแรงขึ้นได้ ในปีต่อมาคือ พ.ศ. 2406 หลังจากไทยได้คัดค้านการระดมยิงวังมณเฑียรแล้ว ก็เลิกสนับสนุนเจ้ากรุงกบฏที่จะชิงตำแหน่งสุลต่าน พร้อมทั้งเลิกความพยายามที่จะเข้าควบคุมรัฐนั้นอีก¹

ส่วนทางด้านการทูตของไทย ฝรั่งเศสได้ดำเนินการคุกคามไทยภายหลังจากที่ไคกันแกนส่วนล่างของญวนไว้ในอำนาจแล้ว* ก็เริ่มสนใจเขมร ใน พ.ศ. 2404 ฝรั่งเศสได้ส่งนายทหารไปทูลให้พระเจ้านโรดมทรงทราบว่าฝรั่งเศสได้ตัดสินใจที่จะยึดครองญวนได้ตลอดไป และประสงค์ที่จะช่วยให้เขมรดำรงเสรีภาพของตนไว้ พระเจ้านโรดมทรงตอบญวนให้ฝรั่งเศสว่าการที่อาณาจักรของพระองค์สามารถดำรงอยู่ได้ตลอดมา ก็ด้วยอาศัยไทย ซึ่งได้ช่วยเขมรให้รอดพ้นจากการยึดครองของญวน² อย่างไรก็ตามกำลังทหารที่มีประสิทธิภาพของฝรั่งเศสทำให้พระองค์ทรงลงพระนามในสนธิสัญญารับควบคุมครองจากฝรั่งเศส เมื่อวันที่ 17 เมษายน พ.ศ. 2407 **

¹เฟรค กัมบลิว. ริกส์ การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและพม่า แปลโดย อมร โสภณวิเชษฐวงศ์ และ เอกวิทย์ ณ ถลาง หน้า 31

*ญวนตกเป็นอาณานิคมของฝรั่งเศสเมื่อ พ.ศ. 2405 และต้องทำสัญญาสันติภาพกับฝรั่งเศส โดยยกแคว้น 3 แคว้นทางภาคตะวันออกเฉียงใต้ให้แก่ฝรั่งเศส พร้อมทั้งเปิดเมืองท่าค้าขายอีกหลายเมือง

²กี.จี.อี.ฮอลด์ ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 2 แปลโดย คุณวรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา และคนอื่นๆ หน้า 790

**ปัญหาฐานะของเขมร รัฐบาลไทยต้องเจรจากับรัฐบาลฝรั่งเศสหลายครั้งจนในที่สุดได้มีการลงนามสนธิสัญญากับฝรั่งเศสฉบับแก้ไขเพิ่มเติม เมื่อวันที่ 15 กรกฎาคม พ.ศ. 2410 ไทยยังคงรับรองให้เขมรอยู่ใต้อาณัติการคุ้มครองของฝรั่งเศส และเลิกข้อตกลงที่บ่งว่าเขมรเป็นเมืองขึ้นของไทย พ.ศ. 2406 อย่างไรก็ตามฝรั่งเศสไม่ได้รับรองความเป็นเอกราชของเขมรหรือสิทธิของเขมรที่จะส่งเครื่องบรรณาการให้แกไทย เพียงแต่รับรองว่าพระตะบองและเสียมราฐ ยังเป็นของไทย

อิทธิพลของจักรวรรดินิยมตะวันตกที่มุ่งขยายอำนาจเข้ามายังแถบเอเชีย โดย เฉพาะในบริเวณแหลมอินโดจีน ประเทศเพื่อนบ้านของไทยเช่น พม่า ญวน เขมร กำลังตกเป็นเหยื่อของลัทธิจักรวรรดินิยมของอังกฤษและฝรั่งเศส สถานการณ์เช่นนี้ ได้กระตุ้นเตือนให้คนไทยกลุ่มหนึ่งเริ่มตระหนักถึงอันตรายที่ประเทศไทยกำลังเผชิญอยู่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะผู้นำของประเทศก็ทรงทราบถึงอิทธิพล และแสนยานุภาพของประเทศมหาอำนาจตะวันตก ทั้งที่พระองค์ก็มีพระราชดำริว่า

ความสภาพเท่าที่เป็นอยู่อย่างทุกวันนี้ ประเทศเราได้ล้อมรอบไปด้วยประเทศ ที่มีกำลังอำนาจ 2 หรือ 3 กาน แล้วประเทศเล็ก ๆ อย่างเราจะเป็น ประการใด ถ้าหากจะสมมุติเอาว่าเราได้ค้นพบเหมืองทองคำภายใน ประเทศของเราเข้า จนเราสามารถขุดทองมาได้หลายล้านชิ้น จนเอา ไปขายได้เงินมาซื้อเรือรบสักร้อยลำ แม้กระนั้น เราก็ยังจะไม่สามารถไป สู้รบปรบมือกับพวกนี้ได้ ด้วยเหตุผลกลใดเล่าก็เพราะเรายังจะต้องซื้อ เรือรบและอาวุธยุทโธปกรณ์ต่าง ๆ จากต่างประเทศพวกนั้น เรายังไม่มี กำลังพอจะจัดสร้างสิ่งเหล่านี้ด้วยตัวของเราเอง แม้ว่าเราพอจะมีเงิน ซื้อหามาได้ เขาก็จะเลิกขายให้กับเรา ในเมื่อเขาเห็นว่าเรากำลังคิด เชี่ยวติดเลืบนจนเกินฐานะ ในภายภาคหน้าเห็นจะมีอาวุธที่สำคัญสำหรับ เราอย่างเดียวกันก็คือปากของเราแลใจของเรา ให้เพียบพร้อมไปด้วยเหตุผล และเขาวนัไหวพริบ ก็เห็นพอจะเป็นทางป้องกันตัวเราได้...¹

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกต่อประเทศเพื่อนบ้าน ของไทย อันได้แก่พม่า ญวน เขมร ทำให้เขตแดนของไทยติดต่อกับดินแดนของ ประเทศเพื่อนบ้าน ซึ่งอยู่ในความครอบครองของประเทศมหาอำนาจตะวันตก ทำให้

¹ แอ็บบีออต โลว์ มอฟแฟท์ แผ่นดินพระจอมเกล้า แปลโดย นิจ ทองโสภิต

ไทยเริ่มเห็นความจำเป็นที่จะต้องติดต่อกับตะวันตก จึงนับว่าการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกเป็น "กำลังภายนอกที่เป็นเหตุเปลี่ยนแปลงความเป็นไปของพระราชอาณาจักร"¹ ซึ่งมีผลให้สภาพเศรษฐกิจและสังคมของไทยเปลี่ยนแปลงไปในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อไทยได้เปิดประเทศติดต่อกับนานาชาติ

3. การทาสันติสัญญาเบาว์ริง

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาสถานการณ์ของโลกและสนพระทัยความผันแปรทางการเมืองในประเทศเพื่อนบ้านของไทย โดยพระองค์ทรงหนังสือข่าวที่ฝรั่งเศสพิมพ์ในเมืองจีน สิงคโปร์ และปักกิ่ง² จึงทรงเข้าพระทัยในสาเหตุความวิบัติจนถึงขั้นสูญเสียเอกราชและอธิปไตยของประเทศเหล่านั้นว่าสืบเนื่องมาจากการปฏิเสธอำนาจของชาติตะวันตก และทำการแข็งขืนถึงขั้นต่าง ๆ ตัวอย่างความหายนะของประเทศพม่าและญวนนั้นทำให้พระองค์ทรงเห็นว่าถึงเวลาแล้วที่รัฐบาลไทยควรจะละจากประเพณีและความยึดมั่นเก่า ๆ พระราชดำริของพระองค์ในเรื่องนี้ เห็นได้จากพระราชดำรัสของพระองค์ที่ว่า "ทางฝ่ายญวนเล่าพวกนี้ก็ตาบอด หูก็หนวก หึ่งคือหึ่งรันเหมือนกับคนไทยในแผ่นดินก่อนก็ไม่ปาน ความถือรั้นนั้นเองทำให้พวกญวนก่อเรื่องเล็กเป็นเรื่องใหญ่ เป็นผลให้ประเทศชาติต้องตกเป็นกอลอนีของฝรั่งเศสไปในที่สุด"³ ดังนั้นถึงเวลาแล้วที่ไทยจะต้อง

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ และคนอื่น ๆ
เทศนาพระราชประวัติและพงศาวดารกรุงไทย หน้า 223

² สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ความทรงจำ หน้า 101

³ แอ็บบ็อต โลว์ มอฟแทห์ แผ่นดินพระจอมเกล้า แปลโดย นิธิ ทองโสภิต
หน้า 160

ยอมอ่อนข้อต่อขอเรียกร้องของชาติตะวันตกบ้าง ถ้าจะแข็งข้อก็จะประสบความวิบัติ
เหมือนประเทศพม่า จีน และญวน จึงทรงใช้นโยบายโอนอ่อนผ่อนตาม (Conciliation
Policy)¹ นโยบายของไทยครั้งนี้เป็นที่ยกย่องของชาวตะวันตก ซึ่งคอนสแตน เอ็ม
วิลสัน (Constance M. Wilson) กล่าวว่า "ประเทศไทยภายใต้การปกครองของ
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นประเทศแรกที่มีนโยบายผ่อนปรนกับประเทศ
ตะวันตกซึ่งมีอิทธิพลเพิ่มมากขึ้นในเอเชีย"² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงพระราชดำริว่า วิธีเกี่ยวที่ประเทศไทยจะคงอยู่ได้ก็คือ ต้องยกเลิกการแยกตัวอยู่
อย่างโดดเดี่ยว ต้องยอมทำการค้ากับต่างประเทศและรับความคิดเห็นใหม่ ๆ แก่ไข
เปลี่ยนแปลงประเพณีอันล้าสมัยของตน³ ปรากฏว่าแนวนโยบายของพระองค์ทำให้ชาติ
ตะวันตกเริ่มสนใจที่จะมาติดต่อค้าขายกับไทย ทั้งข้อความที่หนังสือพิมพ์สิ่งพิมพ์ฝรั่งกล่าว
ว่าพระมหากษัตริย์ไทยโปรดให้ฝรั่งเข้ามาค้าขาย ความว่า

เดี๋ยวนี้พระบาทสมเด็จพระมหากษัตริย์องค์ใหม่เสด็จขึ้นเถลิงถวัลราชสมบัติ
ทรงพระปณิธานอันประเสริฐโปรดปรานพวกฝรั่งอังกฤษให้เข้ามาค้าขายทั้ง
ท่ามาหากินอยู่ตามถนัด แล้วก็มีพระทัยโปรดปรานช่างธรรมเนียมอังกฤษ
เป็นอันมาก ถ้าอังกฤษจะไปหาหนังสือสัญญาไมตรีใหม่ก็เห็นจะไ้ตามอัน
สมควร แล้วสมเด็จพระมหากษัตริย์ก็คงจะประพฤติให้ถูกต้องตามหนังสือ

¹ ขจร สุขพานิช ข้อมูลประวัติศาสตร์ : สมัยบางกอก หน้า 198

² Constance M. Wilson State and Society in the Reign of Monkut
1851 - 1868 : Thailand on the Eve of Modernization V.I, p. 1 - 2

³ เอ.บี.กริสไวลด์ "พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" แปลโดย
หม่อมเจ้าสุภัทรทิศ ทิศกุล ใน หนังสือที่ระลึกถึงรอบ 100 ปี แห่งวันสวรรคต
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และวันเสวยราชย์พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 1 ตุลาคม 2511 หน้า 2

สัญญาตามความชอบตรง และสมเด็จพระมหาภคินีองค์นี้ไต่ลถคำธรรมเนียม
ปากกำปั่นลงบ้าง กับเอาพระทัยใส่รักษาพวกพ่อค้าอังกฤษที่เข้ามาสู่กรุงเทพ
กับไต่ป้องกันรักษาพวกหมอที่ถือศาสนาคริสต์ กับโปรกปล่อยพวกคนที่อยู่ใน
ร่มธงอังกฤษอันติดคอก้างอยู่ครั้งแผ่นดินก่อน ที่เจ้าเมืองสิงคโปร์มีหนังสือ
มาขอแล้วไม่ไค้นั้น ให้ไปตามใจสมัคร ตั้งแต่เสด็จขึ้นเถลิงถวัลราชสมบัติ
มาจนเดี๋ยวนี้ พ่อค้ากรุงเทพกับพ่อค้าเมืองใหม่ค้าขายถึงกันอยู่เสมอ...
ถ้าสมเด็จพระมหาภคินีพระองค์นี้ยังคงอยู่ในราชสมบัติตราบใด ก็คงจะ
ปล่อยให้พวกอังกฤษเข้ามาค้าขายไค้โดยสะดวก...¹

ทั้งนั้นเมื่อรัฐบาลอังกฤษทราบถึงกิตติศัพท์เกี่ยวกับราโชบายและพระราชนิยม
ส่วนพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ไค้แต่งตั้งให้ เซอร์ จอห์น
เบาริง (Sir John Bowring) ผู้สำเร็จราชการเมืองฮ่องกง เป็นทูตเดินทาง
เข้ามาเจรจาทำสนธิสัญญากับไทย เซอร์ จอห์น เบาริง ได้รับแต่งตั้งจากสมเด็จพระ
นางเจ้าวิกตอเรียแห่งอังกฤษ จึงนับว่าเป็นทูตที่มีเกียรติสูงกว่าทูตอังกฤษคนอื่น ๆ
ที่เคยเข้ามาเจรจา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรกเกล้าฯ ให้จัดการ
ต้อนรับเซอร์ จอห์น เบาริง ตามแบบอย่างครั้งสมเด็จพระนารายณ์รับราชทูตฝรั่งเศส
และโปรกเกล้าฯ แต่งตั้งคณะผู้แทนไทยในการเจรจาแก้ไขสัญญาเบอรินกับฝ่ายอังกฤษ
ในที่สภการเจรจาก็เสร็จสิ้นลง โดยผู้แทนทั้งสองฝ่ายไค้ลงนามในสนธิสัญญาเบาริง
เมื่อวันที่ 18 เมษายน พ.ศ. 2398

การที่ไทยทำสนธิสัญญาเบาริงกับอังกฤษนับว่าเป็นปัจจัยหนึ่งที่มีอิทธิพลทำให้
เศรษฐกิจและสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเปลี่ยนแปลง ทั้งนี้

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 44 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215

เฟรค คัมบลิว วิกส์ กล่าวว่า "สนธิสัญญาต่างประเทศเป็นปัจจัยก่อให้เกิดการปฏิรูปภายในประเทศอย่างกว้างขวาง"¹ เพราะการทำสัญญาเป็นการเปิดประเทศค้าขายกับต่างประเทศ และรับอิทธิพลทางวัฒนธรรมของต่างชาติ และยังมีความสัมพันธ์กับประเทศตะวันตกทั้งในด้านการเมือง สังคม และเศรษฐกิจ² จึงนับว่าสนธิสัญญาที่ไทยทำกับต่างประเทศได้ปูทางไว้สำหรับการเปลี่ยนแปลงอย่างมากมายที่จะติดตามมา³ ทั้งในทางเศรษฐกิจและสังคม เช่น การกำหนดระเบียบการเก็บภาษีสินค้าที่แน่นอน โดยรัฐบาลจะเก็บภาษีขาเข้าได้ไม่เกินร้อยละสาม ส่วนภาษีขาออกจะเก็บได้เพียงขั้นเดียว และต้องยกเลิกการผูกขาดทางการค้าขายกับต่างประเทศ โดยเปิดให้มีการค้าขายโดยเสรี นอกจากนี้การทำสัญญาทำให้ไทยต้องเสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขตทางการศาล เพราะสนธิสัญญาไคร้ระบุให้จัดตั้งกงสุลอังกฤษประจำอยู่ที่กรุงเทพฯ และเป็นผู้ตัดสินคดีของบุคคลในอารักขาของอังกฤษในไทย ดังนั้นคนอังกฤษและคนในบังคับอังกฤษจึงไม่ต้องขึ้นศาลไทย⁴ ซึ่งสิ่งที่ระบุในสัญญาล้วนทำให้เศรษฐกิจและสังคมของไทยเปลี่ยนแปลงไป

¹ วิลล พงศ์พิพัฒน์ "เมืองไทยยุคปฏิรูปครั้งแรก" เมืองโบราณ 4 : 29 - 37 กรกฎาคม - กันยายน 2520

² เฟรค คัมบลิว วิกส์ การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและพม่า แปลโดย อมร โสภณวิเชษฐวงศ์ และ เอกวิทย์ ณ ถลาง หน้า 8

³ ก.

⁴ ก.จี.อี. ฮอลล์ ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 2 แปลโดย คุณวรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา และคนอื่น ๆ หน้า 812

การที่ประเทศไทยยินยอมทำสนธิสัญญาเบาริงใน พ.ศ. 2398 นับว่าเป็น
การเปิดศักราชใหม่ของประเทศไทย เพราะการที่ไทยทำสนธิสัญญาสัมพันธภาพกับ
ประเทศตะวันตก ทำให้เกิดความสัมพันธ์ทางการทูตยิ่งขึ้น¹ ฉะนั้นประเทศไทยจึง
ไม่เพียงแต่เปิดประตูการค้ากับนานาชาติเท่านั้น หากแต่ได้สถาปนาตนเองเป็นรัฐ
อิสระอย่างเคียงมาเคียงไหล่กับบรรดาชาติทั้งหลาย²

อย่างไรก็ตามการที่ไทยทำสนธิสัญญาเบาริง ก็ได้เกิดข้อสงสัยต่าง ๆ ว่าไทย
จะเสียเมืองให้แก่อังกฤษ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงต้องมีพระราชกระแส
อธิบายความว่า

ได้ยืมว่าเจ้านายขุนนางเป็นอันมาก พวกกันคิดกันว่า เพราะวังหลวงวังน้า
ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ แลเสนาบดีผู้ใหญ่บางพวกคบค้าชอบภักดีกับอังกฤษ
เล่าเรียนทุกภาษาแลใช้หนังสือกับอังกฤษ อังกฤษจึงลวนลามเข้ามามาก
มาวุ่นวายต่าง ๆ ให้ไต่ความรำคาญ การเรื่องนี้ เหตุนี้ท่านทั้งปวงจง
คิดสืบสาวเหตุที่จริงดูว่าอย่างไร เมื่อก่อนนี้ใน 50 ปี เมืองเกาะหมาก
ก็เป็นของเมืองไทย เมื่อเมืองเกาะหมากเป็นของอังกฤษไปทีหลังนั้น...
เพราะไครคมอังกฤษเล่า เมืองสิงคโปร์แต่ก่อนเป็นของแขกยาโฮมาเป็น
ของอังกฤษทั้งเป็นทำค้าขายใหญ่โต เมื่อศักราช 1281 มานั้น ที่กรุงจึง
เรียกว่าเมืองใหม่จนทุกวันนี้เป็นเพราะเจ้านายข้างไทยคนใดไปคบ
กับอังกฤษเล่า เมืองเมะคำเลิม เมืองทวาย เมืองมฤทธิ เมือง
ตะนาว เมืองงาย เป็นของพม่าหมด เป็นของอังกฤษไปเมื่อศักราช

¹ Constance M. Wilson State and Society in the Reign of Mongkut 1851 - 1868 : Thailand on the Eve of Modernization V.1, p.1-2

² เฟรค คัมบลิว วิกส์ การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและพม่า แปลโดย
อมร ไสภณวิเชษฐวงศ์ และ เอกวิทย์ ณ ถลาง หน้า 24

1287 ใต้ 34 ปีมาแล้วนั้นเพราะใครคบกับอังกฤษเล่า ที่เมืองจีนแต่ก่อน
เรือสำเภาที่กรุงไปค้าขายกันมานานมาแล้วก็ไม่ได้ยินใครเล่าว่าได้เห็นกำปั่นไฟ
บัดนี้ทำไมกำปั่นไฟจึงออกชื่อเชิงแซ่ไป เมืองฮ่องกงแต่ก่อนก็ไม่มี เกียวนี่
เป็นท่าค้าขายใหญ่โตของอังกฤษตั้งแต่ทศวรรษ 1205 มานั้นเพราะใครคบ
กับอังกฤษเล่า...¹

พระราชกระแสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าด้วยคำเล่าลือว่า
ไทยจะเสียเมืองแก่อังกฤษนี้มีความหมายสองนัย ทรงอ้างถึงประเทศเพื่อนบ้านใกล้เคียง
บางประเทศว่าต้องตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษก็เพราะไม่ยอมคบกับอังกฤษ และอีก
นัยหนึ่งมีความหมายแสดงผลของการติดต่อกับอังกฤษ เพราะทำให้บ้านเมืองมีความ
เจริญตามแบบอารยประเทศ นอกเหนือจากเหตุผลสองประการนี้แล้ว เป็นการแสดง
ให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเข้าใจถึงสภาพการณ์ต่าง ๆ ที่จะ
ต้องเป็นไปตามสถานการณ์และสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ซึ่งประเทศไทยเองก็จำเป็นจะต้อง
เปิดประเทศติดต่อกับนานาชาติ

ดังนั้นจึงนับว่าการทำสนธิสัญญาเบาริง เป็นปัจจัยประการหนึ่งที่ทำให้เศรษฐกิจ
และสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเปลี่ยนแปลงเพราะการทำ
สนธิสัญญาทำให้เกิดเสรีภาพทางการค้า เศรษฐกิจก้าวหน้าขยายตัวมากขึ้น ชาวต่าง
ประเทศในซีกโลกตะวันตกก็ค้าขายมากขึ้น มีผลทำให้ไทยต้องปรับตัว ปรับความคิด
เพื่อให้สามารถสมาคมเข้ากันได้กับชาวตะวันตก จึงนับว่าหลังจากที่ไทยได้ทำสนธิสัญญา
กับนานาประเทศแล้วก็เกิดความเปลี่ยนแปลงหลายอย่างขึ้นในเมืองไทย ทั้งในด้าน
เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และด้านอื่น ๆ ซึ่งรายละเอียดเหล่านี้จะได้นำมาในบท
ต่อไป

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 550 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ม.ป.ป.

4. นโยบายและแนวความคิดในการรับอารยธรรมตะวันตกของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อพระวงศ์ และกลุ่มชนนางหัวสมัยใหม่

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ตระหนักถึงภาวะคับขันของประเทศ และเห็นว่าความฉิบหายที่เกิดขึ้นระหว่างประเทศเพียงเล็กน้อย อาจก่อให้เกิดความเสียหายใหญ่หลวง และอาจทำให้มหาอำนาจตะวันตกฝ่ายหนึ่งฝ่ายใด อาจเป็นสาเหตุเข้าครอบครองประเทศเหมือนประเทศเพื่อนบ้านได้ จึงพยายามที่จะหลีกเลี่ยงสถานการณ์ที่มหาอำนาจฝ่ายตะวันตกจะใช้เป็นข้ออ้าง โดยยอมรับเอาอารยธรรมตะวันตกมาปรับปรุงตนเองให้ทันสมัย วิธีนี้เป็นวิธีที่ประเทศญี่ปุ่นได้กระทำเช่นเดียวกัน ในเวลาต่อมาพระองค์มีความเห็นว่าประมุขของประเทศไทยในภายหน้าจะต้องศึกษาถึงความละเอียดอ่อนของความคิดเห็นทางวิทยาการ การทูต และการปกครองบ้านเมืองแบบตะวันตก¹ ทั้งนี้เพราะพระองค์ทรงพระราชดำริว่า "ประเทศทั้งหลายทางตะวันออกนี้ คือไปภายหน้าคงจะมีการเกี่ยวข้องกับฝรั่งมากขึ้นทุกที ถ้าไม่เปลี่ยนรัฐบาลนโยบายของประเทศสยามให้ฝรั่งนิยมว่าไทยพยายามบำรุงบ้านเมืองให้เจริญตามอารยธรรม ก็อาจจะไม่ปลอดภัยมั่นคงได้"² สิ่งที่สำคัญที่สุดที่จะต้องปฏิบัติเพื่อป้องกันลัทธิจักรวรรดินิยม คือการพัฒนาประเทศไทยให้ทันสมัย

¹ เอ.บี.กริสไวลด์ "พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" แปลโดย หม่อมเจ้าสุภัทรทิศ ทิศกุล ใน หนังสือที่ระลึกถึงรอบ 100 ปี แห่งวันสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และวันเสวยราชย์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 1 ตุลาคม 2511 หน้า 1 - 2

² สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชานุภาพ ความทรงจำ หน้า 122

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล็งเห็นความจริง 2 ประการ ประการแรก คือวิทยาการและความเจริญแบบตะวันตกเป็นสิ่งที่น่าสนใจทั้งเป็นสิ่งที่มิใช่ประโยชน์และจำเป็นอย่างยิ่งต่อประเทศในอนาคต ทั้งนี้จึงเป็นการสมควรที่ชาวไทยจะได้ศึกษาวิทยาการใหม่ ๆ เหล่านี้ อีกประการหนึ่งก็คือสถานการณ์ของประเทศเพื่อนบ้านใกล้เคียงที่เกี่ยวข้องกับชาวต่างประเทศ เป็นสัญญาณเตือนให้ไทยเข้าใจว่าถึงเวลาแล้วที่ประเทศไทยจะต้องเปลี่ยนแปลงนโยบายของประเทศเพื่อประโยชน์สองประการดังกล่าว คือเพื่อความปลอดภัย และเพื่อปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยแบบตะวันตก¹ ด้วยเหตุนี้เองพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงส่งเสริมให้ศึกษาวิชาความรู้เกี่ยวกับโลกตะวันตก ซึ่งเซอร์ จอห์น เบาริง กล่าวว่าเมื่อพระองค์ทรงผนวชได้ทรงเลี้ยงคนหนุ่มไว้หลายคน ทรงส่งเสริมให้เขาเรียนวิชาความรู้ตามแบบสมัยใหม่ สำหรับความเปลี่ยนแปลงนโยบายแบบเก่าของประเทศให้มาเป็นนโยบายแบบใหม่นี้พระองค์ได้มีกระแสพระราชดำริเปรียบเทียบไว้ว่า

คนสองคนเดินมาจากป่าได้แบกเอาป่อเข้ามาในเมือง เมื่อถึงหมู่บ้านหนึ่ง ซึ่งมีวัดคู่มีคามากกว่า เช่น ฝ่าย คนฉลาดขายป่อแลกเอาฝ่ายไปถึงหมู่บ้านอีกแห่งหนึ่งซึ่งมีไหม คนที่มีป่อก็ไม่ยอมขาย ไม่ยอมแลกเปลี่ยนอีก ส่วนคนที่มิใช่ฝ่ายขายฝ่ายแล้วซื้อไหมมาแทน ถ้ายิ่งเดินทางต่อไปคนใจก็คงแบกป่อตลอดทางไป แต่คนที่ฉลาดยิ่งไปต่อไปก็คงจะเอาของที่มีอยู่แลกกับของที่มีราคายิ่งขึ้น เมื่อถึงปลายทางคนใจก็คงจะมีแค่ของหนักที่ไม่มีราคา คนฉลาดก็คงจะไม่ต้องแบกของหนัก และได้ของที่มีราคามากกว่าและมีกำไรยิ่งกว่ากัน...²

¹ วิมล บัวสุวรรณ ประเทศไทยเริ่มเปลี่ยนโฉมหน้าตามแบบอารยประเทศในสมัยใด หน้า 38

² เซอร์ จอห์น เบาริง เซอร์ยอนโบว์ริง แบลโดย เฟง บุนนาค พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หลวงเจริญ สนิทวงศ์ 31 มีนาคม 2502 หน้า 88

จากกระแสพระราชดำริที่พระองค์ทรงเปรียบเทียบ แสดงให้เห็นว่าพระองค์ ทรงเห็นความสำคัญของการศึกษาวิทยาการจากตะวันตก โดยทรงเห็นว่าความรู้ภาษาอังกฤษจะเป็นเครื่องช่วยให้อ่านหนังสือภาษาอังกฤษได้ อันจะนำไปสู่ความเข้าใจใน วิทยาการสมัยใหม่ ตลอดจนความรู้สึกรักชาติ ขนบธรรมเนียมประเพณีของชาวตะวันตก จึงปรากฏว่าชนชั้นสูงเริ่มสนใจภาษาอังกฤษ ซึ่งสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพได้ กล่าวไว้ว่า ในสมัยนั้นผู้มีสติปัญญาที่เป็นชนชั้นสูงเห็นว่าการสมาคมเกี่ยวข้องกับฝรั่งต่าง ประเทศจะต้องมีมากขึ้นกว่าแต่ก่อน ภาษาอังกฤษจะเป็นภาษาสำคัญของประเทศทาง ตะวันออก มีเจ้านายบางพระองค์และข้าราชการบางคนปรารถนาจะศึกษาวิชาการ และขนบธรรมเนียมของฝรั่ง จึงเล่าเรียนให้รู้ภาษาอังกฤษโดยพยายามศึกษากับพวก มิชชันนารีอเมริกัน¹

การศึกษาความรู้ตามแนวความคิดแบบตะวันตกของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวได้เริ่มขึ้นขณะที่พระองค์ทรงผนวชอยู่ที่วัดสมอราย (วัดราชาธิวาส) พระองค์ ทรงศึกษาภาษาละตินกับสังฆราชปัลเลอกัวซ์ (Bishop Pallegoix)² ต่อมาเมื่อ พระองค์เสด็จประทับที่วัดบวรนิเวศก็ทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับหมอเจซซี่ คาสเวล (Reverend Jesse Caswell) ทรงศึกษาสัปดาห์ละ 4 ครั้ง ๆ ละ 1 ชั่วโมง³ ในจดหมายเหตุของหมอคาสเวล บันทึกไว้ว่า

¹ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ "ตำนานการเรียนภาษาอังกฤษ" ใน ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด หน้า 105

² แอ็บบ็อต โลว์ มอฟเฟ็ต แผ่นดินพระจอมเกล้า แปลโดย นิจ ทองโสภิต หน้า 19

³ ก. หน้า 27

ฉันได้รับพระราชหัตถเลขาจากเจ้าฟ้าใหญ่ทรงพระราชทานห้องในวัดให้
ฉันสอนศาสนาและแจกหนังสือ โดยมีเงื่อนไขว่าฉันต้องถวายวิชาภาษาอังกฤษ
แก่พระองค์ท่านเป็นการตอบแทน...ฉันเริ่มถวายภาษาอังกฤษแก่
พระองค์ท่าน และมีพระสงฆ์ 5 รูป และเจ้านายขุนนางไทยอีก 10 คน
เรียนอยู่ด้วย สอนทุกวันจันทร์ อังคาร พฤหัสบดี ศุกร์ ครึ่งละ 1 ชั่วโมง
ตั้งแต่ 9.00 น. ถึง 10.00 น. ...¹

หมอศาสเวลสอนภาษาอังกฤษได้สามปีก็ล้มป่วยและถึงแก่กรรมภาพ ก็ทรงศึกษา
ด้วยพระองค์เอง แฮร์ พาร์คซ์ กล่าวว่า ความรู้ทางภาษาอังกฤษของพระองค์แม่
จะไม่ลึกซึ้งนัก² เพราะแนวการเขียนไม่ใช่ตามหลักไวยากรณ์³ แต่พระองค์ก็ทรง
สามารถใช้ภาษาได้เป็นอย่างดี สำหรับความรู้ภาษาอังกฤษของพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้นำไปใช้ให้เป็นประโยชน์ต่อประเทศชาติมาตั้งแต่สมัยพระบาท
สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงช่วยตรวจสอบ แก้ไขสัญญาภาษาอังกฤษที่
ไทยทำกับอังกฤษ เมื่อครั้งเซอร์ เจมส์ บรุค เข้ามาขอแก้สัญญาใน พ.ศ. 2393

การศึกษาภาษาอังกฤษของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เป็น
เครื่องมือสำคัญในการแสวงหาความรู้ด้านต่าง ๆ อีก เช่น วิทยาศาสตร์ โหราศาสตร์
ประวัติศาสตร์และการเมือง โดยเฉพาะด้านโหราศาสตร์และการศาสตร์พระองค์ทรง

¹ ขจร สุขพานิช ข้อมูลประวัติศาสตร์ : สมัยนางกอก หน้า 120

² แอ็บบอต โลว์ มอฟแฟท์ แผ่นดินพระจอมเกล้า แปลโดย นิจ ทองโลภิต หน้า 107

³ คี.จี.อี.ฮอลด์ ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 2 แปลโดย
คุณวรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา และคนอื่น ๆ หน้า 809

สนพระทัยเป็นอันมาก โดยศึกษาจากตำราทั้งของไทย มอญ และตำราอังกฤษ¹ และเมื่อเซอร์ จอห์น เบาริง เข้าเฝ้าพระองค์ในปี พ.ศ. 2398 พระองค์ทรงรับสั่งถามการที่พบชาวเนปจูนและทรงอธิบายถึงเรื่องโหราศาสตร์ กับทรงมีรับสั่งว่าอยากได้เครื่องวิชาโหราและเครื่องคำนวณศุภดาว ตัวอย่างเครื่องกล และกลองสองอย่าง²

นอกจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงเป็นผู้นำของความกตัญญูใหม่ในการรับอารยธรรมตะวันตกแล้ว เชื้อพระวงศ์และกลุ่มขุนนางก็เป็นส่วนสำคัญในการรับอารยธรรมตะวันตก อันจะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม เชื้อพระวงศ์และกลุ่มขุนนางสมัยใหม่ที่รับอารยธรรมตะวันตกและเป็นที่กำลังสำคัญในการปรับปรุงประเทศในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้แก่

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงสนพระทัยในวิทยาการของตะวันตกมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ พระองค์ศึกษาภาษาอังกฤษไวก่อนที่พวกมิชชันนารีจะเข้ามาในประเทศไทย โดยเริ่มศึกษาจากนายฮันเตอร์ พ่อค้าชาวอังกฤษ เมื่อมิชชันนารีเข้ามาที่ทรงแสวงหาความรู้ภาษาอังกฤษจากพวกมิชชันนารี³ จนสามารถ

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ "จดหมายเหตุเสด็จทอดพระเนตรสุริยุปราคาที่ตำบลหัวากอ" ใน ประชุมจดหมายเหตุเรื่องสุริยุปราคาในรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 4 ประจวบสวรรคต พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงศรีสังกร 19 มกราคม 2500 หน้า 1

² เซอร์ จอห์น เบาริง เซอร์ ยอนโบว์ริง แปลโดยเพ่ง บุนนาค พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หลวงเจริญ สนิทวงศ์ 31 มีนาคม 2502 หน้า 34 และ 75

³ ประภัสสร บุญประเสริฐ "วิเคราะห์มูลเหตุในการสถาปนาสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์เป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว" รวมคำแหง 3 : 87 - 98 ตุลาคม 2517

เขียนได้อย่างถูกต้อง¹ และสามารถแปลคำราป็นใหญ่ภาษาอังกฤษเป็นภาษาไทยได้ ตั้งแต่ พ.ศ. 2384 และใช้เป็นคำราฝักหักทหารป็นใหญ่ในสมัยนั้น² นอกจากนี้ พระองค์ยังสนพระทัยในการศึกษาวิทยาศาสตร์ เช่น วิชาทำนาฬิกาและซ่อมนาฬิกา วิชาการต่อเรือ วิชาทำแก๊ส ผลงานในด้านการช่างของพระองค์ในระยะเริ่มแรก คือ การต่อเรือแบบยุโรปชื่อ รอเบล อเดลเลก (Royal Adelaide) ทรงต่อขึ้น ใน พ.ศ. 2375 ซึ่งเป็นเรือลำแรกของประเทศไทยที่สร้างเลียนแบบยุโรป³

ความนิยมในตะวันตกของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว จะเห็นได้ อย่างเด่นชัดจากการบันทึกของเซอร์ จอห์น เบาริง ความว่า

วังหน้าเป็นคนที่มีความคิดฉลาด เจียมขริ้ม และอ่อนโยน...ห้องที่ประทับตกแต่งเหมาะสม เกือบจะทำให้เชื่อว่าเขาไปอยู่ในบ้านผู้คิฝรั่ง ทรงรับสั่งสนทนาคำภาษาอังกฤษได้ดี ซึ่งเห็นได้ว่าเป็นผู้ที่ได้รับการ ศึกษาอย่างสูงมาแล้ว พระองค์มีห้องสมุดหนังสือภาษาอังกฤษที่คัดเลือก อย่างดีและมีจำนวนมาก ก็มีเครื่องมือต่าง ๆ สำหรับไว้ทำเครื่องจักรกลเท่ากับพิพิธภัณฑแห่งหนึ่ง ทั้งยังมีตัวอย่างเครื่องจักรกลใหม่ ๆ ทางวิทยาศาสตร์ โดยมีตัวอย่างรถไฟขนาดเล็ก และตัวอย่างอาวุธ

¹เอ.บี.กริสไวลด์ "พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" แปลโดย หม่อมเจ้าสุภัทรทิศ คีตกุล ใน หนังสือที่ระลึกถึงรอบ 100 ปีแห่งวันสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และวันเสวยราชย์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 1 ตุลาคม 2511 หน้า 50

²พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เจ้าชีวิต หน้า 384

³ประภัสสร บุญประเสริฐ "วิเคราะห์มูลเหตุในการสถาปนาสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมขุนอิศเรศรังสรรค์เป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว" รวมคำแห่ง

3 : 87 - 98 ตุลาคม 2517

ต่าง ๆ ...¹ และไค้จักไ้ไ้สำหรับเลี้ยงอาหารกลางวันไว้พร้อมเสร็จ
 อย่างไ้เลี้ยงอาหารฝรั่ง ของที่ต้งบนไ้ไ้มีแต่มลไม้และของแถมไ้เท่านั้น
 ที่ไ้เป็นของไทย นอกจากนั้นขนมปังอย่างอเมริกัน กับข้าวฝรั่ง พอครวีที่
 ทำกับข้าวนั้นถ้าไม่ใช้คนฝรั่งแล้วก็คงเป็นคนหนึ่งที่เรียนทำกับข้าวมาแต่
 ฝรั่ง...²

การที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระทัยในวิทยาการตะวันตก
 ทั้งยังทรงมีพระราชโบายสอดคลองกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการรับ
 วิทยาการสมัยใหม่ จึงเป็นกำลังสำคัญในการปรับปรุงประเทศ ถึงพระราชดำรัสของ
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า "พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ไ้จักกิจการทหารและเครื่องศาสตราวุธสรรพคุณทุกประการขึ้นสำหรับแผ่นดินเป็นอันมาก
 ไ้ทรงสร้างเรือรบกลไฟ ชื่ออาสาสมัครลำหนึ่ง ชื่อยงยศอโยธยาลำหนึ่ง สำหรับ
 พระนคร เป็นความชอบแก่แผ่นดิน"³

ส่วนเชื้อพระวงศ์ชั้นสูงที่ทรงสนพระทัยในวิทยาการตะวันตกคือ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงวงษาธิราชสนิท ซึ่งสนพระทัยในวิชาการแพทย์และทรงศึกษาจนไ้

¹เซอร์ จอห์น เบาริง เซอร์ยอนโบวริง แปลโดย เพ็ง มุนนาค
 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หลวงเจริญ สนิทวงศ์ 31 มีนาคม 2502 หน้า 76 -
 77

² ฎ. หน้า 70

³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "พระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว" ใน ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ในงานศพ นางบัว วิมานรัชนี 29 มีนาคม 2501 หน้า 142

ประกาศนียบัตรจากมหาวิทยาลัยในประเทศอเมริกา เซอร์ จอห์น เบาริง กล่าวถึง พระองค์ว่า "เป็นคนที่มีชื่อเสียงว่าเป็นคนที่มีปัญญาความคิดและซื่อตรง เมื่อเราไปถึง ประจวบคีรีขันธ์หนังสือประกาศนียบัตรสำหรับวิชาแพทยอเมริกัน และมีรูปภาพมาแข่ง และรูปภาพฝรั่งต่าง ๆ ใส่กรอบประดับแขวนไว้"¹

นอกจากนี้ขุนนางหัวสมัยใหม่ซึ่งยอมรับความคิดของตะวันตกก็มีส่วนทำให้การ ก่อเป็นราชอาณาจักรของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประสบความสำเร็จ จึงนับว่า การที่รัฐบาลไทยมีแนวโน้มที่ปรับตัวให้ยืดหยุ่น เข้ากับสถานการณ์ทางการเมืองได้ดีกว่า ชาตินิยมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เป็นเพราะไทยโชคดี มีคนรุ่นใหม่ที่เรียกว่า กลุมสยามหนุ่ม (Young Siam) รับช่วงอำนาจและนำประเทศจนสามารถปรับตนให้เข้ากับสิ่งแวดล้อมใหม่ ๆ ได้ทันเหตุการณ์ ขุนนางที่เป็นกำลังสำคัญคือ เจ้าพระยาศรียะวงศ (ช่วง บุนนาค) ตลอดช่วงวิกฤติระหว่าง พ.ศ. 2394 - 2398 ท่านได้ประมวล เหตุการณ์ต่าง ๆ ไว้ไม่ขาดตกบกพร่องจนสามารถประเมินผล และสรุปได้ว่า การ ประนีประนอมกับชาติตะวันตกเป็นวิธีเดียวที่จะนำอันตรายน้อยที่สุดมาสู่ประเทศ² จึง ปรากฏว่าเมื่อเซอร์ จอห์น เบาริง เข้ามาทำสัญญากับไทยใน พ.ศ. 2398 เจ้าพระยา ศรียะวงศ จึงเป็นผู้มีบทบาทสำคัญ ทั้งที่เซอร์ จอห์น เบาริง กล่าวว่า พวกไทยจะ มีความเห็นแตกต่างกันเป็นสองพวก คือพวกหนึ่งมีความปรารถนาจะรักษาขนบธรรมเนียม อย่างเก่า อีกพวกหนึ่งคำริเต็มใจจะให้การเป็นไปตามความคิดของคนไทยทั่วไป ซึ่ง จะเห็นได้ชัดว่า พวกขุนนางที่มีความคิดสมัยใหม่แล้วคงจะมีอำนาจมากกว่าพวกที่มีความ

¹ เซอร์ จอห์น เบาริง เซอร์ยอนโบวริง แปลโดย เพ่ง บุนนาค พิมพ์ในงาน พระราชทานเพลิงศพ หลวงจรัญ สนิทวงศ์ 31 มีนาคม 2502 หน้า 48

² Nigel J. Brailey "Chiangmai and the Inception of Administrative Centralization Policy in Siam" จุลสารโครงการตำรา สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 2 : 71 - 82 มกราคม 2518

คิดอย่างเก่า¹ ในการทำสัญญาจึงปรากฏว่า "พระกลาโหมคนเกี้ยวเป็นหัวใจของที่ประชุมด้วย เขาพูดคนเกี้ยวแทบจะทั้งนั้น"²

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ได้แสดงแนวความคิดที่แสดงให้เห็นว่าเป็นคนหัวใหม่ และต้องการให้เกิดการเปลี่ยนแปลงภายในประเทศ ทั้งที่เซอร์ จอห์น เบาริง ได้กล่าวว่า

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์มีความปรารถนาต่อการทำหนังสือสัญญาเพื่อจะได้เป็นประโยชน์ต่อราษฎร รัฐบาลเต็มใจที่จะยอมเสียประโยชน์ให้ ถึงแม้ว่าเงินภาษีอากรจะขาดตกไปสักสองสามปี... เขาได้พูดติเตียนการรับสินบนและปกครองโดยไม่ยุติธรรม ซึ่งมักจะเกิดขึ้นบ่อย ๆ และพวกที่หาประโยชน์ลำพังตัวนั้นมีมากในบานเมือง ซึ่งกระทำให้เสียประโยชน์การค้าขายของบ้านเมืองและทำให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อน เขาจะมีความยินดีเป็นที่สุดถ้าสิ่งเหล่านี้ได้เลิกกันเสียไปหมด... และถ้าความจำเป็นในการเปิดประเทศจะช่วยให้ราษฎรไ้รอกพ้นจากความกดขี่บีบคั้น และประเทศได้เลิกพ้นจากการที่ปิดประตูการค้าแล้ว เขาจะช่วยข้าพเจ้าทำการช่วยจนสุดกำลังของเขา... เขาอยากจะให้เปลี่ยนแปลงการทั้งหมดให้ดีขึ้น...³

¹ เซอร์ จอห์น เบาริง เซอร์ยอนโบว์ริง แปลโดย เพ่ง บูณนาค พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หลวงเจริญ สนิทวงศ์ 31 มีนาคม 2502 หน้า 4

² ฎ. หน้า 43

³ ฎ. หน้า 29 - 36 และหน้า 41 - 59

คำกล่าวข้างต้นนี้จะมีความจริงใจมากน้อยแค่ไหนก็ตาม แต่การที่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ไม่ได้ชักชวนการทำสัญญาเบาริง ก็เป็นเหตุผลที่พอจะอ้างได้ว่าท่านก็เป็นกลุ่มหัวใหม่ที่ต้องการให้ประเทศก้าวไปสู่ความสมัยใหม่

เจ้าพระยามหาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้นิยมในวิทยาการตะวันตก ดังปรากฏว่า ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งหลวงนายสิทธิ ได้ซื้อเรือตามแบบยุโรป ดังที่หมอบรัดเลบันทึกไว้ว่า

ครั้งนี้เป็นครั้งแรกที่คนไทยซื้อเรือตามแบบยุโรป เมื่อพิจารณาแล้ว ประกอบกับความคิดที่ว่า แบบที่ขุนนางผู้นี้ใช้อยู่ก็เห็นจะไม่สู้ดีนัก และความรู้ในวิชาการต่อเรือของท่านก็คงเก็บเอาที่โน่นบ้างที่นี่บ้าง ข้าพเจ้าจึงขอยอมรับว่า เรือบริกล้านนี้เป็นวัตถุพยานแสดงให้เห็นอัจฉริยภาพของท่านขุนนางหนุ่มผู้นี้ว่ามีเหนือผู้อื่นทั้งหมดในเมืองไทย และถ้าจะเอาท่านไปเทียบกับคนฝรั่งก็จำต้องยอมรับ ท่านเข้าใจพวกคนยุโรปผู้นิยมแหลมคนหนึ่ง ท่านผู้นี้กำลังซื้อเรือแบบใหม่อยู่ที่จันทบุรีหลายลำ มีระวางบรรทุกตั้งแต่ 300 - 400 ตัน ทั้งนี้ เมื่อชนชั้นปกครองในเมืองไทยมีความกระหายที่จะเรียนรู้ความเจริญแบบยุโรปเช่นนี้ ก็ย่อมทำให้พวกเราเกิดมีใจมูานะที่จะอยู่และปฏิบัติกิจการของเราต่อไปเป็นอันมาก...¹

นอกจากนี้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ยังนิยมของตะวันตก เช่น ปลุกบ้านตามแบบยุโรป และประดับด้วยเครื่องเรือนอย่างยุโรปทั้งสิ้น เทาเซนต์ แอร์ส ได้บันทึกว่า "บ้านของท่านอัศวมหาเสนาบดีใหญ่โตโอ้อ่าเกินกว่าที่ข้าพเจ้าคาดเอาไว้มาก เป็น

¹ คี.บี.บริดเจส ประชุมพงศาวดารภาคที่ 31 จดหมายเหตุเรื่องมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาประเทศสยาม แปลโดย ป่วน อินทวงศ์ พิมพ์ในงานศพพระยาสารสินสวามิภักดิ์ (เทียนฮี้ สารสิน) ตุลาคม 2468 หน้า 34

บ้านแบบยุโรป มีกระโจมบานใหญ่ ๆ ใส้อยู่ในกรอบปิดทองระยิบดิ้นนั่งอยู่ มีนาฬิกา
ชนิดนี้ลูกตุ้ม มีเทอร์โมมิเตอร์ รูปแกะสลักของศิลปกรรมลอนดอนและภาพการรบของ
จักรพรรดินโปเลียน"¹

อย่างไรก็ตามถึงแม้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จะเป็นนักสร้างนักก่อเรือกำนันรบ
ไต่จันขึ้นชื่อ แต่ดูเหมือนท่านจะไม่ใช่นักรบ เช่นเมื่อคราวทำสงครามกับญวนใน
สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ท่านได้รับแต่งตั้งเป็นแม่ทัพหน้าให้ไปตี
เมืองบันทายมาศ (ฮาเคียน) เมื่อ พ.ศ. 2384 แต่ทำการไม่สำเร็จ การที่ท่าน
ไม่ใช่นักรบแต่เป็นผู้ที่มีความสามารถในการบริหารบ้านเมืองกลับเป็นคุณสมบัติอัน
ประเทศชาติในช่วงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งบ้านเมืองสงบไม่
ค่อยมีศึกสงคราม จึงไม่ต้องการนักรบแต่ต้องการบุคคลที่มีความสามารถในการบริหาร
ประเทศ ซึ่งเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ก็ "เป็นผู้ที่ฉลาดยิ่งที่จะแก้ไขกิจการอันเป็น
ปัจจุบันทันด่วน"² ได้สำเร็จ เพราะเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นเกี่ยวกับการแก้ไข
ติดคอทำสัญญากับนานาประเทศ การปรับปรุงแก้ไขขนบธรรมเนียมราชการ ตลอดจน
การริเริ่มสร้างความเจริญแผนใหม่ ท่านได้เป็นผู้ร่วมคิดร่วมทำกับพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว³ จึงนับว่าเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นกำลังสำคัญในการพัฒนา
ประเทศ

¹ เทาเชนค์ แฮร์ริส บันทึกรายวันของเทาเชนค์ แฮร์ริส แปลโดย นันทา
วรเนติวงศ์ หน้า 51

² ธนิต อยู่โพธิ์ สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เมื่อเป็นผู้สำเร็จราชการ
แผ่นดินในคอนตันรัชกาลที่ 5 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พ.ศ. หลวงสุกกระบวนรบ
(ทัน จารุปานทุ) 30 เมษายน 2511 หน้า 31

³ ก. หน้า 36

นอกจากนี้ยังมีขุนนางที่เป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาประเทศในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ควรกล่าวถึงอีกคือ เจ้าพระยาบวรวิวงศ์* (ข้า บุนนาค) ซึ่งได้ว่าการต่างประเทศในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเป็นกำลังสำคัญในการทำนุบำรุงบ้านเมือง เช่น การชุกคลอง การบูรณะวัดต่าง ๆ จนปรากฏว่า "สามารถทำที่รกร้างให้เป็นบ้าน และไร่นาเกิดภาษีอากรเป็นประโยชน์ในแผ่นดินขึ้นมาก เป็นความชอบอันยิ่งใหญ่"¹ ในส่วนที่เกี่ยวกับแนวความคิดสมัยใหม่นั้นก็ปรากฏว่าเจ้าพระยาบวรวิวงศ์ก็เป็นผู้หนึ่งที่มีแนวความคิดที่มีเหตุผลแบบสมัยใหม่** ส่วนเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง*** (เพ็ง เพ็ญกุล) เป็นผู้ที่ใกล้ชิดกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะพระองค์ได้ทรงชุบเลี้ยงเหมือนราชบุตรบุญธรรมมาตั้งแต่อายุ 12 ปี และนับว่าเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง เป็นผู้ที่มีแนวความคิดสมัยใหม่**** อันเป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาประเทศอีกผู้หนึ่ง

* คือเจ้าพระยาทิพากรวงศ์

¹ชนิด อยู่โพธิ์ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เมื่อเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในต้นรัชกาลที่ 5 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พ.ต.หลวงสุกกระบวนรบ (ทัน จารุปานทุ) 30 เมษายน 2511 หน้า 70

** คุรายละเอียดยใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ หนังสือแสดงกิจจานุกิจ พิมพ์ในงานทอดกฐิน ณ วัดเกตการาม อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ 13 พฤศจิกายน 2513, 138 หน้า

*** ในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้รับตำแหน่งเป็นเจ้าพระยาราชสุภาวดี

**** คุรายละเอียดยใน เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง ขานพระศรี พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ร้อยตรี หม่อมเจ้าเฝ้าเพ็ญพัฒน์ เพ็ญพัฒน์ 29 พฤษภาคม 2503, 89 หน้า

สำหรับนายโหมค อมาตยกุล* ก็เป็นบุคคลสมัยใหม่ที่รับวิทยาการตะวันตก ซึ่งสนใจศึกษาดูการถ่ายรูป โดยฝึกหัดจากบาทหลวงหลุย ลานอกกี ชาวฝรั่งเศส¹ นับว่าเป็นช่างถ่ายรูปคนแรกของประเทศไทย นอกจากนี้ศึกษาวิชาช่างชุบแร่เงินแร่ทอง และเป็นช่างแกะเครื่องจักรกล²

จากการกล่าวมาข้างต้นแสดงให้เห็นว่าการที่ประเทศไทยเริ่มก้าวเข้าสู่ยุคใหม่ โดยการรับอารยธรรมตะวันตก ซึ่งจะเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เศรษฐกิจและสังคมเปลี่ยนแปลงไปนั้น นอกจากสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้นำในความคิดสมัยใหม่แล้ว นับว่าเป็นโชคของบ้านเมืองที่สมัยนั้นพระองค์ทรงมีข้าราชการ ขุนนาง และเจ้านายที่เป็นบุคคลหัวสมัยใหม่ ซึ่งบุคคลเหล่านี้ได้มีส่วนร่วมในการพัฒนาประเทศให้เจริญตามแบบอารยธรรมแผนใหม่

*ในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้รับบรรดาศักดิ์ เป็นพระยากระลาปณกิจโกศล

¹สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ "ตำนานการเรียนรู้ภาษาอังกฤษ" ใน ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด หน้า 108

²ช้อยอนันต์ สมุทวณิช "แนวความคิดทางสังคมและการเมืองของ ก.ศ.ร. กุหลาบ" สังคมศาสตร์ 15 : 50 - 72 มกราคม - มีนาคม 2521

สภาพทางเศรษฐกิจในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นยุคที่เป็นจุดเริ่มต้นสำคัญที่เศรษฐกิจของไทยเริ่มเปลี่ยนแปลง โดยมีการขยายการผลิตด้านการเกษตรจากการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเอง มาเป็นการผลิตเพื่อการค้า และจะมีการขยายตัวทางการค้าระหว่างประเทศโดยเฉพาะอย่างยิ่งการค้าข้าว นอกจากนี้เป็นสมัยที่ริเริ่มใช้เงินเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้า ซึ่งมีผลทำให้การซื้อขายภายในประเทศและต่างประเทศคล่องตัวและขยายตัวเพิ่มขึ้นด้วย เพื่อให้ประเทศมีฐานะทางเศรษฐกิจดีขึ้น รัฐบาลก็ได้พยายามปรับปรุงเศรษฐกิจของประเทศด้วยการปรับปรุงด้านภาษีอากร ตลอดจนการส่งเสริมการทอผ้าและการเพาะปลูกพืชเกษตรกรรมอื่น ๆ ซึ่งมีผลให้สภาพเศรษฐกิจโดยทั่วไปของประเทศดีขึ้น

1. การเปลี่ยนแปลงทางการค้าขาย

ลักษณะการค้าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เปลี่ยนแปลงไปดังนี้

1.1 การผลิตเพื่อการค้าและเปิดการค้าอย่างเสรี หลังจากที่ไทยทำสนธิสัญญาเบาริงกับอังกฤษใน พ.ศ. 2398 และทำสนธิสัญญากับฝรั่งเศสและประเทศตะวันตกอื่น ๆ ทำให้ไทยติดต่อกับประเทศตะวันตกกว้างขวางขึ้น และมีผลทำให้ระบบเศรษฐกิจของไทยเปลี่ยนแปลงไปจากระบบเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง เปลี่ยนเป็นระบบเศรษฐกิจเพื่อการส่งออก (Open Export Economy) การผลิตเพื่อการค้าที่เห็นได้อย่างชัดเจนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ การผลิตข้าว ซึ่งก่อนที่ไทยจะเปิดการค้ากับนานาชาติ ห้ามไม่ให้ส่งข้าวเป็นสินค้าออก*

* ก่อนสมัยรัชกาลที่ 4 มีการส่งข้าวไปขายประเทศในเอเชีย เช่น จีน แต่มีได้เป็นนโยบายที่จะส่งข้าวเป็นสินค้าออก

ด้วยเกรงว่าจะมีข้าวไม่เพียงพอสำหรับบริโภคภายในประเทศ และในสมัยก่อนมีศึกสงครามกับพม่า ญวน จึงมีความจำเป็นต้องรวบรวมข้าวเอาไว้ให้พอกิน แต่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่า

กรุงเทพฯ สมบูรณ์มั่งคั่ง ข้าศึกศัตรูก็สงบราบเรียบเป็นปกติ ข้าวเปลือกในกรุงเทพฯ กรุงเก่า เมืองสุพรรณบุรี และหัวเมืองอื่น ๆ ก็มีอยู่มากราคาลดลงจนกระทั่งซื้อขายกันเกวียนละ 1 ตำลึง 1 บาทบ้าง 1 ตำลึงถ้วนบ้าง เพราะฉะนั้นจึงได้ให้ลูกข้าทั้งหลายจำหน่ายข้าวเปลือกให้แก่ลูกค่านานาประเทศ เพื่อจะให้ข้าวเปลือกมีราคามากขึ้น ราษฎรจะได้มีความอุตสาหกรรมชักชวนกันทำนา ให้ได้ข้าวเปลือกมากขึ้น พระนครจะได้สมบูรณ์... แลการที่จะเปิดปิดข้าวนั้นก็แล้วแต่เสนาบดีปรึกษาพร้อมกัน เห็นว่าควรจะปิดก็ให้ปิด ควรจะเปิดก็ให้เปิดได้โดยสมควรแก่กาล ซึ่งให้เปิดข้าวเปลือกข้าวสารออกจำหน่ายนอกประเทศครั้งนั้นนั้น จะเปิดเพราะกลัวพวกอังกฤษมาว่ากล่าว ข่มขู่บังคับให้เปิดนั้นมิได้ อย่าให้ราษฎรทั้งปวงลือกันจนวายไป...¹

จากการที่รัฐบาลมีนโยบายผลิตข้าวเพื่อการส่งออก ทำให้ข้าวเป็นสินค้าที่มีความสำคัญต่อเศรษฐกิจของประเทศไทย ดังที่หมอบรัดเลกล่าวว่า กรุงเทพฯนี้เปรียบเสมือนยุ้งฉางอันใหญ่สำหรับจำหน่ายข้าวในทวีปเอเชีย² จึงมีเรือสินค้าโคจรบรรทุกข้าวเป็นจำนวนมาก คือในช่วงวันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2409 มีกัปตันต่างประเทศเข้ามาจอดอยู่ในกรุงเทพฯ ถึง 26 ลำ กัปตันไทย 46 ลำ รวมเป็น 72 ลำ³ และระยะเวลาทางเพียง

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 79 ก จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1218

² "ข้าวกรุงเทพ" บางกอกเรคคอร์ด 17 มกราคม 2409 หน้า 223

³ "ข้าวกรุงเทพ" บางกอกเรคคอร์ด 1 มกราคม 2409 หน้า 202

15 วัน เรือสินค้าก็เพิ่มขึ้นอีกเป็น 84 ลำ เรือเหล่านี้คอยบรรทุกข้าวแทบทุกลำ¹ แสดงให้เห็นว่าปริมาณการส่งออกข้าวเป็นสินค้าออกได้ขยายตัวกว้างขวางขึ้น ดังปรากฏว่าหลังจากปี พ.ศ.2398 ถึง 2409 การส่งออกขยายจาก 1 ล้านหาบ เป็น 2 ล้านหาบ²

ในด้านการติดต่อค้าขายรัฐบาลไทยยกเลิกการผูกขาดการค้ากับต่างประเทศ โดยเปิดโอกาสให้มีการค้าขายโดยเสรีระหว่างพ่อค้ากับประชาชน ทั้งนี้เพื่อให้เป็นไปตามข้อตกลงในสนธิสัญญาเบาริง รัฐบาลจึงได้ออกประกาศอนุญาตให้ราษฎรซื้อขายกับชาวต่างประเทศ ดังข้อความว่า "บรรดาราษฎรผู้ใดมีข้าว ปลา น้ำอ้อย น้ำตาล และสินค้าอื่น ๆ เมื่อพอใจจะขายกับคนนอกประเทศก็ให้ขายตามชอบใจโดยสะดวกสบายเถิด"³

เนื่องจากการให้ซื้อขายอย่างเสรี รัฐบาลจึงต้องมีการควบคุมให้พ่อค้าต่างชาติกับราษฎรได้ซื้อขายกันโดยยุติธรรม และโดยตรง เช่น เมื่อจีนเค่งซึ่งเป็นคนในบังคับอังกฤษไปซื้อฝ้ายที่เมืองพิจิตร เจ้าพระยาภูธราภัยได้มีหนังสือถึงพระพิจิตร ให้บอกนายอำเภอ กำนัน คูแลให้จีนเค่งซื้อฝ้ายตามราคาที่ราษฎรซื้อขายกัน⁴ อย่างไรก็ตาม การที่รัฐบาลให้มีการซื้อขายกันโดยตรงระหว่างราษฎรกับพ่อค้านี้จุดประสงค์ที่สำคัญอาจจะเพื่อให้เป็นไปตามสัญญาที่ทำไว้กับต่างประเทศที่ไม่ให้กีดกันการค้าขาย แต่นั่นนับว่ามีผลประโยชน์ต่อราษฎรโดยทั่ว ๆ ไป เพราะทำให้ราษฎรมีโอกาสซื้อขายและตกลงราคา

¹"ข่าวกรุงเทพ" บางกอกเรคคอร์ด 17 มกราคม 2409 หน้า 223

²ไพฑูรย์ สายสว่าง ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา
เอกสารการประชุมสัมมนาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย ครั้งที่ 2, 7 กรกฎาคม 2522
หน้า 25

³หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 122 จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 4 จ.ศ.1218

⁴หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 307 จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 4 จ.ศ.1227

ได้ตามความพอใจ เช่น ให้เจ้าเมืองพิริตร พินธุโลก สุโขทัย สวรรคโลก และเมืองพิชัย
 ป่าวร้องให้ราษฎรเจ้าของฝ่ายเอาฝ่ายมาขายให้กับพ่อค้าต่างประเทศแล้วให้ราษฎรกับ
 พ่อค้าผูกจากตกลงกันเอง¹ ส่วนการซื้อขายข้าวก็ให้ตกลงราคาระหว่างผู้ซื้อกับผู้ขาย
 เช่นเดียวกัน ถึงข้อความในประกาศว่า "...ราคาข้าวเดี๋ยวนี้ก็ขายแพงกว่าแต่ก่อน
 ในหลวงก็ไม่ไ้ตั้งพิศุทธิ์ตราล่ำรวจกวตั้นอะไรเลย ตามใจราษฎรจะตั้งราคากัน..."²
 ดังนั้นจึงนับว่าเป็นการเปิดโอกาสให้มีการค้าขายโดยเสรี ไม่ได้มีกฎเกณฑ์บังคับการ
 ขาย
 กังแต่ก่อน

1.2 การค้ากับต่างประเทศ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
 อยู่หัว การค้าขายกับต่างประเทศเปลี่ยนแปลงไป มีลักษณะการค้าที่เป็นระเบียบแบบแผน
 มากขึ้น และมีการติดต่อค้าขายกับประเทศต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง ถึงปรากฏว่ามีเรือ
 ลูกค้าประเทศอื่น ๆ เข้ามาค้าขาย บรรทุกสินค้าเข้ามาจำหน่ายในกรุงเทพฯ และรับ
 สินค้าในกรุงเทพฯ ออกไปจำหน่ายต่างประเทศหลายลำไปมาอยู่ไม่ไ้ขาด³ ภายใน
 เวลา 19 เดือน นับตั้งแต่วันลงนามในสนธิสัญญากับอังกฤษ มีเรือลูกค้าเข้ามาในกรุงเทพฯ
 ถึง 103 ลำ และพ่อค้าในกรุงเทพฯ ก็ส่งเรือออกไปค้าต่างประเทศถึง 37 ลำ สินค้าไทย
 ขายคล่อง เงินทองเข้ามาในประเทศเป็นอันมาก ท่าเรือกรุงเทพฯ ที่เคยเจียบเหงากลับ
 คึกคักกับคั้งด้วยเรือแพ⁴ ผลจากการค้ากับต่างประเทศมีส่วนสำคัญต่อเศรษฐกิจของ

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 161 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1227

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4
 พ.ศ.2405 - 2408 หน้า 251

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 122 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1218

⁴ หลวงพิสุจน์พาดิษลักษณ์ บริหารภาติเบณทร์ พิมพ์ในงานพระราชทาน
 เพลิงศพท่านผู้หญิงหม่อมราชวงศ์ อรุณ วรพงศ์พิพัฒน์ 2481 หน้า 12

ประเทศ เพราะทำให้เศรษฐกิจเจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว เรือที่เข้ามาค้าขายในกรุงเทพฯ เพิ่มขึ้นเกินกว่าเดิมถึง 10 เท่า และเมืองไทยก็กลายเป็นเมืองท่าที่สำคัญแห่งหนึ่งของโลก ในการค้าข้าวและไม้สัก¹

นอกจากนี้การที่ประเทศไทยติดต่อการค้ากับต่างประเทศอย่างกว้างขวาง ได้มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในโครงสร้างสินค้าออกและสินค้าเข้าอีกด้วย นั่นคือสินค้าเข้าแต่เดิมประกอบด้วยสินค้าฟุ่มเฟือยเพื่อการบริโภคของชนชั้นสูงก็เปลี่ยนมาเป็นสินค้าอาภรณ์เพื่อการบริโภคของคนทั่วไป² ถึงรายการสินค้าขาเข้าบางอย่าง เช่น ฝานูญ ผ้าฝ้าย เครื่องแก้ว ใบชา กระจก ฯลฯ³ ส่วนสินค้าออกซึ่งสมัยก่อนจะเป็นสินค้าหลายชนิดก็เปลี่ยนมาเป็นสินค้าเพียงไม่กี่ชนิด เช่น ข้าว ไม้สัก ดินบุก⁴

1.3 การขยายตัวของการค้าภายในประเทศ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวการค้าภายในประเทศขยายตัวกว้างขวางขึ้น เมื่อการผลิตสินค้าภายในประเทศมีความสัมพันธ์กับการค้าต่างประเทศ ทำให้เกิดอาชีพใหม่คืออาชีพ "คนกลาง"*

¹ David Joel Steinberg and others In Search of Southeast Asia p. 115.

² ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และสุธี ประศาสน์เศรษฐ "ระบบเศรษฐกิจไทย" ค.ศ. 1851 - 1910" ใน วิวัฒนาการทุนนิยมไทย หน้า 2

³ ปาลเลกซ์ เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร หน้า 310

⁴ James C. Ingram Economic Change in Thailand 1850 - 1970 p. 36 - 37

* คนกลางหรือพ่อค้าคนกลางคือเอกชน ไม่ใช่เป็นเจ้าภาษีนายอากรที่รัฐบาลแต่งตั้งหรือรับรู้ว่าจะถูกต้องตามนิตินัยอย่างในสมัยก่อน ทำให้เกิดกลุ่มพ่อค้าคนกลางที่มั่งคั่ง เพราะพวกนี้จะมีเงินสดเพียงพอที่จะไปกว้านซื้อสินค้าที่อยู่ในชนบท

ซึ่งทำหน้าที่เป็นตัวเชื่อมระหว่างชาวบ้านในไร่นาซึ่งเป็นผู้ผลิตกับตลาดโลก พ่อค้าคนกลางจะนำผลผลิตจากชาวนามาขายบริษัทการค้าในกรุงเทพฯ ขณะเดียวกันก็นำสินค้าเข้าไปแลกเปลี่ยนกับชาวนากลับ โดยใช้เงินเป็นสื่อกลาง วิวัฒนาการของการค้าภายในเห็นได้จากการขยายตัวของการค้าข้าวในที่ราบภาคกลาง¹ และจากการติดต่อการค้ากับต่างประเทศเพิ่มขึ้น ทำให้มีสินค้าสำเร็จรูปจากต่างประเทศเข้ามายังกรุงเทพฯ เป็นจำนวนมาก ดังปรากฏว่าในบริเวณที่ราบภาคกลาง สินค้าจากยุโรปได้เพิ่มปริมาณมากขึ้น และประชาชนก็มีกำลังเงินเพียงพอที่จะซื้อสินค้าได้² จึงนับว่าการหลั่งไหลเข้ามาของสินค้าต่างประเทศแลกเปลี่ยนกับสินค้าที่ผลิตได้ภายในประเทศ ทำให้การค้าภายในขยายตัว³

ลักษณะตลาดโดยทั่ว ๆ ไปก็มีสินค้าอุดมสมบูรณ์ ดังที่เซอร์จอห์น เบาริง กล่าวว่าในตลาดมีผลไม้ ผัก หนุ่ย และปลา เป็นจำนวนมาก⁴ นอกจากนี้ การค้าขายจะเกิดขึ้นทุกหนทุกแห่ง จนกระทั่งแม้แต่อาณาเขตใกล้ ๆ พระราชวังก็จะมีตลาด ดังพระราชปรารภของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความว่า

โปรดให้มีหิมนแถวริมกำแพงด้านเหนือตลอดไปทั้งด้าน และพระราชทานให้ข้าราชการพวกนั้น* อาศัยอยู่ พวกนั้นก็พาบุตร ภรรยามาอยู่ที่นั่นด้วย

¹ ธีรทิพย์ นาคสุภา และสุธี ประศาสน์เศรษฐ "ระบบเศรษฐกิจไทย ค.ศ. 1851 - 1910" ใน วิวัฒนาการทุนนิยมไทย หน้า 15

² James. C. Ingram Economic Change in Thailand 1850-1970 p.114.

³ ธีรทิพย์ นาคสุภา และสุธี ประศาสน์เศรษฐ น.ก.

⁴ เซอร์จอห์น เบาริง เซอร์ยอนโบวริง แปลโดย เพ่ง อนุภาค พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หลวงจรัญ สนิทวงศ์ 31 มีนาคม 2520 หน้า 52

* หมายถึงพวก กรมช่าง กรมม้า กรมวัง และตำรวจพวกล้อมพระราชวัง

แต่เมื่อมีผู้ที่เดินเข้าออกในพระราชวังมาก บุตร ภรรยา ของพวกนั้นก็หา
ของต่าง ๆ มาวางขายในหิมที่อยู่ของตัว และคนขายของเรก็คือ ชายสมุค
กระตาส ก็นิส และของกินต่าง ๆ ซึ่งเป็นชาวบ้านชาวเรือนอยู่ที่นี่ เห็น
คนเดินมาก จะขายของได้ก็หอบหาบสิ่งของ ๆ ตัว ปูแผงวางขาย ด้วยเหตุนี้
หนทางหลวงข้างพระราชวังค่านเหนือนั้น ก็ปรากฏเหมือนหนึ่งเป็นตลาดไป...¹

ส่วนทางค่านวัดพระเชตุพนก็เช่นเดียวกันปรากฏว่า บุตร ภรรยาของข้าราชการ
ที่มีหน้าที่รักษาพระราชวัง ก็เอาของมาขาย ทำให้คนอื่น ๆ ก็เอาของมาขายด้วย สนม
ในพระราชวังเมื่อจะมาซื้อของข้างนอก ก็มักจะซื้อที่ใกล้ ๆ บริเวณนั้นจึงได้กลายเป็น
ตลาดเรียกว่า ตลาดท้ายสนม² ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงต้อง
ชี้แจงให้เข้าใจว่าบริเวณดังกล่าวไม่ใช่ตลาดสำหรับซื้อขาย

การค้าภายในประเทศได้แผ่ขยายจากเมืองท่าที่กรุงเทพฯ ไปยังหัวเมืองต่าง ๆ
อีกด้วย เช่น ลงสู่ฝรั่งเศสก็มีหนังสือมายังพระคลังขอเปิดช่องให้แก่ชาวจีนซึ่งเป็นคน
ในบังคับฝรั่งเศส บรรทุกสินค้าไปยังเมืองจันทบุรี พนมสนิม สมุทรสาคร³ ชลบุรี ระยอง
ตราด และหัวเมืองอื่น ๆ สินค้าที่นำไปขายได้แก่ ข้าว ฝ้าย ผ้า เครื่องแก้ว กระจก
อินทผลัม⁴ แสดงว่าประชาชนที่อยู่หัวเมืองมีโอกาสบริโภคสิ่งของจากประเทศ
ยุโรปด้วย นอกจากนี้ การค้าขายยังไปถึงหัวเมืองที่ห่างไกลจากเมืองหลวง เช่น มีการ
นำสินค้าไปขายถึงเมืองนครศรีธรรมราช และสงขลา⁵ ดังนั้น การค้าขายในหัวเมืองจึง

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร สบ.4/9 พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าด้วยถนนรอบพระราชวัง ม.ป.ป.

² ก.

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 2/16 ฝรั่งเศสขอเปิดช่อง
จ.ศ.1227

⁴ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 2/15 ฝรั่งเศส
ขอเปิดช่อง จ.ศ.1224

⁵ ก.

เจริญพอสสมควร ก็จะได้เห็นได้จากกรณีที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จ
ประพาสเมืองสงขลา ในการเสด็จประพาสตอนหนึ่ง พระองค์ได้เสด็จเดี่ยวลงทาง
ตลาดใหญ่ตรัสว่าตึก ร้าน บ้านตลาด ค้าขายสนุกสนาน¹ และพระองค์ได้ให้พวกพ่อค้า
นำผ้าและแพรมาขายพระองค์อีกด้วย²

นอกจากนี้จะมีพ่อค้าซื้อสิ่งของบางอย่างจากหัวเมืองส่งไปยังกรุงเทพฯ เช่น
พ่อค้าอังกฤษได้ซื้อไม้สักที่เมืองตาก เพราะไม้สักที่กรุงเทพฯ มีราคาแพง เมื่อซื้อแล้วก็
ส่งตามลำน้ำลงมากรุงเทพฯ³ ชาวจีนในมณฑลอังกฤษได้ไปซื้อฝ้ายที่เมืองพิจิตร แล้วนำ
ฝ้ายนั้นลงมายังกรุงเทพฯ⁴ และจีนแห่งไต้หวันนำสินค้าจากเมืองตราดมาขายที่กรุงเทพฯ
อีกด้วย⁵ ดังนั้น การค้าขายจึงเป็นไปในลักษณะที่นำเอาสินค้าจากหัวเมืองสู่เมืองหลวง
ด้วย มิใช่จะนำสินค้าจากกรุงเทพฯ ไปยังหัวเมืองแต่เพียงอย่างเดียว

ส่วนผู้ที่มิได้พบปะในการค้าภายในประเทศ ได้แก่ พ่อค้าจีน ซึ่งได้มีอิทธิพลทาง
ด้านธุรกิจการค้าทุกชนิด นับตั้งแต่เป็นพ่อค้าขายส่ง ขายปลีก ตลอดจนการเป็นพ่อค้าเร่

¹ กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 53 พงศาวดารเมืองสงขลา
หน้า 287

² ฎ. หน้า 288

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 176 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1227

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 307 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1227

⁵ ราชกิจจานุเบกษาในรัชกาลที่ 4 เล่ม 1 พ.ศ.2401 หน้า 74

นำของไปขายทั่วไปทั้งในหัวเมืองและชนบททั่วประเทศไทย การค้าขายของพ่อค้าจีนที่ตั้ง
เป็นร้านค้าก็มีจำนวนมาก ดังที่หนังสือพิมพ์บางกอกกาเลนเดอร์ ได้ลงข่าวในวงการเศรษฐกิจ
การค้าใน พ.ศ. 2405 ว่า พ่อค้าจีนตั้งร้านอยู่ทั้ง 2 ฝั่งแม่น้ำ มีชื่อ เจ้าสัว นายอากร
หลายคน เช่น เจ้าสัวปั่น เจ้าสัวพุท เจ้าสัวเอี่ยม เจ้าสัววัน เจ้าสัวพัก ปรากฏว่ามี
เจ้าสัว นายอากร และชาวจีนรวมคาประมาณ 30 คน¹ และพระยาโชฎิกกราชเศรษฐี
(เถียน โชติกเสถียร) ก็ทำการค้าขายที่บ้านริมแม่น้ำเจ้าพระยา ข้างวัดบพิตรภิมุข มี
โรงสินค้าอยู่สองฝั่งคลองผดุงกรุงเกษม² นอกจากพ่อค้าจีนก็มีพ่อค้าแขก ซึ่งอยู่ที่บ้าน
หลังคาขาวและบ้านหลังคาแดง อยู่บริเวณสองฝั่งแม่น้ำ มีชื่อพ่อค้าแขกที่ลงในหนังสือพิมพ์
บางกอกกาเลนเดอร์ คือ มะหะหมัดอิสเมล, บัววา มะหะหมัดสุสเซ็น, อับดุล ชุสเซ็น,
อับราฮิม มะหะหมัด, ฮาเซ็ม กูลา ชุสเซ็น, อับราฮิล อิสเมล และปรากฏว่ามี
พ่อค้าแขกประมาณ 20 คน³

เป็นที่น่าสังเกตว่าภายหลังจากที่ไทยเปิดการค้ากับนานาชาติแล้ว ชาวยุโรปเริ่ม
เข้ามามีอิทธิพลต่อเศรษฐกิจภายในประเทศไทยมากขึ้น ถึงแม้จะไม่ได้เป็นพ่อค้าอย่าง
ชาวจีน แต่ชาวยุโรปได้ตั้งบริษัท ห้างร้านขายของต่าง ๆ ที่นำมาจากยุโรป เช่น
เวอชินแอนด์กัมปาลี เป็นพ่อค้าอเมริกัน ขายเครื่องกำปั่นและเสบียงอาหารสำหรับใช้ใน
เรือกำปั่น โดยตั้งร้านอยู่ที่บ้านคอกควาย ส่วนพ่อค้าฝรั่งเศสได้แก่ รมิเชมิศแอนด์กัมปาลี
ขายของใช้จากฝรั่งเศสและอังกฤษ ตั้งร้านอยู่ที่บ้านคอกควายริมตึกกงสุลฝรั่งเศส ส่วน
ชิวิลแมเลอร์ แอนด์กัมปาลี ตั้งร้านอยู่ที่บ้านกะคิจีนแห่งหนึ่ง และตั้งอยู่ที่สนามหน้าพระที่นั่ง

¹ Bangkok Calender 1862 p. 39.

² สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 4 เบ็ญจเทว พิมพ์ในงานพระราชทาน
เพลิงศพพระยาธรรมจรรยาคุณุภมณตรี (ทองคำ โชติกเสถียร) 6 มกราคม 2490 หน้า ข

³ Bangkok Calender loc. cit.

สุทโธลวรรค¹ นอกจากนี้ ชาวยุโรปได้ดำเนินกิจการเกี่ยวกับโรงเลื่อย โรงสี ซึ่งสิ่งเหล่านี้มีความสำคัญต่อเศรษฐกิจและการค้าภายในของไทยมากทีเดียว และมีหลักฐานว่าชาวยุโรปได้เข้ามามีบทบาทในการผูกขาดพาณิชย์อากร คือชาวเยอรมันได้ผูกขาดฝ่ายที่เมืองพิจิตร พิษณุโลก สุโขทัย สวรรคโลก พิจัย โดยเสียค่าภาษีปีละ 10 ชั่ง² ถึงแม้ว่าการผูกขาดอากรของชาวยุโรปจะทำไมแพร่หลายนัก แต่เป็นการแสดงให้เห็นว่าชาวยุโรปเริ่มเข้ามามีบทบาทในเรื่องที่เกี่ยวกับเศรษฐกิจของไทย แทนที่จะมีชาวจีนเพียงพวกเดียวเป็นผู้มีบทบาทสำคัญทางเศรษฐกิจเหมือนสมัยก่อน

1.4 การออกกฎระเบียบหรือประกาศเกี่ยวกับการค้าขาย เนื่องจากการค้าทั้งภายในประเทศและกับต่างประเทศขยายตัวขึ้นจึงต้องมีระเบียบที่เกี่ยวกับการค้าขาย โดยออกเป็นประกาศหรือพระราชบัญญัติเพื่อให้ทันกับความเจริญก้าวหน้าทางการค้าและเศรษฐกิจในประเทศ

1.4.1 พระราชบัญญัติกฎหมายท้องน้ำ พระราชบัญญัตินี้มีขึ้นว่ามิมีผลมาจากการค้าโดยตรง กล่าวคือสมัยก่อนมีเรือต่างประเทศเข้ามาค้าขายจำนวนน้อย จึงไม่มีกฎหมายสำหรับเรือขนาดใหญ่ เมื่อเปิดการค้าอย่างเสรีกับประเทศต่าง ๆ เรือลูกค้าต่างประเทศก็เข้ามาค้าขายเพิ่มมากขึ้น จึงปรากฏว่า "เรือใหญ่ทอดกวาง่ายกัน ไม่เป็นอันค้ำกัน กับคั่นนายเรือถึงเรือเล็กค้ำกรรเชียงเหี่ยวขึ้นลงในลำน้ำมิได้ขาด เกิดความขึ้นเพราะเรือโค่นกัน"³ ด้วยเหตุนี้เองจึงได้ออกพระราชบัญญัติกฎหมายท้องน้ำซึ่งเป็นพระราชบัญญัติว่าด้วยเรือใหญ่ 10 มาตรา เรือเล็ก 7 มาตรา แพร่ไพพงและเกี่ยวกับ

¹"พ่อค้า" บางกอกปริศนา 18 ธันวาคม 2408 หน้า 193

²หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 161 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1227

³พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4
พ.ศ.2401 - 2404 หน้า 218

ของลอยน้ำ 3 มาตรา¹ พระราชบัญญัติเหล่านี้นับว่าเป็นประโยชน์ต่อการค้าขาย รวมทั้งความปลอดภัยในการสัญจรทางน้ำด้วย

1.4.2 การประกาศให้ทำหนังสือสัญญาและให้ลงลายมือในหนังสือสำคัญ
นับว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงด้านการติดต่อซื้อขายอีกประการหนึ่ง กล่าวคือ ในการติดต่อซื้อขาย จำนำ และเช่าที่ดิน เรือ โรงเรือน จะต้องทำหนังสือสำคัญให้ไว้ต่อกัน คือ เป็นหนังสือสารกรมธรรม์ หนังสือสัญญาขาย สัญญาจ้าง เช่า และในหนังสือสัญญาเหล่านี้ห้ามไม่ให้เอาชื่อของผู้อื่นมาใส่แทน ผู้ใดเป็นเจ้าของทรัพย์สิน ก็ให้ใส่ชื่อนั้น เพราะเมื่อเกิดคดีขึ้น จะตัดสินให้ผู้ที่มีชื่อในสัญญามีสิทธิในทรัพย์สินนั้น ๆ² ดังนั้นในการติดต่อซื้อขาย เช่า หรือยืม ห้ามไม่ให้ตกลงกันด้วยวาจา ให้ทำหนังสือสัญญาเป็นหลักฐาน จึงนับว่าการที่มีการติดต่อซื้อขายกันกว้างขวางขึ้น ได้ส่งผลให้ลักษณะการซื้อขายมีระเบียบรัดกุมขึ้นกว่าเดิม

1.4.3 ประกาศให้ใช้เงินเหรียญนอก เนื่องจากชาวต่างประเทศเข้ามาค้าขายในประเทศไทยมากขึ้น และนำเงินเหรียญเข้ามาซื้อขายสินค้า แต่คนไทยไม่ยอมรับเงินเหรียญ เพราะเข้าใจว่าเนื้อเงินเหรียญต่ำกว่าเนื้อเงินบาท และเกรงว่าจะเป็นเงินปลอม³ รัฐบาลจึงออกประกาศชี้แจงให้ราษฎรรับเงินเหรียญ* แต่ราษฎร

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401 - 2404 กระจายละเอียดหน้า 220 - 235

²ก. หน้า 210 - 214

³หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 100 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1222

* กระจายละเอียดจากประกาศพระราชบัญญัติให้ใช้เงินเหรียญนอก ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400 หน้า 294 - 296 และ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405 - 2408 หน้า 197 - 200

ก็ยังไม่ยอมรับเงินเหรียญ ในที่สุดรัฐบาลต้องใช้วิธีรับผู้ที่ไม่รับเงินเหรียญ โดยคิดหักไว้เป็นพินัยหลวงร้อยละห้า¹ ฉะนั้นจึงนับว่าเงินเหรียญนอก ซึ่งเข้ามาในประเทศไทย โดยการติดต่อค้าขายกับต่างประเทศ ได้มีส่วนเกี่ยวข้องกับสภาพเศรษฐกิจของไทยอยู่มากทีเดียว ดังปรากฏว่ารัฐบาลอนุญาตให้ใช้เงินเหรียญนอกได้ค่าตัวหาส ใช้หนี้เงินกู้เงินยืม ชดใช้ค่าสินค้า และสามารถใช้จ่ายเงินเหรียญลงเป็นเงินภาษีอากร ตลอดจนรัฐบาลเองก็แจกเบี้ยหวัดเป็นเงินเหรียญให้แก่ข้าราชการอีกด้วย ฉะนั้นจึงนับว่าการที่รัฐบาลให้ประชาชนใช้เงินเหรียญนอกเป็นการสนับสนุนในด้านการค้ากับต่างประเทศ

1.4.4 ประกาศให้เรียกค่าธรรมเนียมเรือลูกค้าในเมืองที่มีกงสุลสยาม

ในการติดต่อค้าขายระหว่างประเทศได้ออกประกาศให้เรือลูกค้าที่กรุงเทพฯ ซึ่งออกไปค้าขายในเมืองต่าง ๆ ที่มีกงสุลไทยตั้งอยู่ ให้เสียค่าธรรมเนียมแกลงสุล เพราะกงสุลได้ช่วยดูแลเอาใจใส่ในการค้าขาย ฉะนั้นเรือลูกค้าจากกรุงเทพฯ ที่ไปค้าขายที่เมืองฮ่องกง สิงคโปร์ ปีนัง รำวงกุ้ง และมาเก๊า ให้เสียค่าธรรมเนียมตันละ 3 เซนต์²

1.4.5 อนุญาตให้ชาวยุโรปเช่าหรือซื้อที่ดิน ในสนธิสัญญาเบาริงได้

กำหนดให้ชาวยุโรปเข้ามาอยู่อาศัยในประเทศไทยได้ ฉะนั้นเมื่อการติดต่อค้าขายกับต่างประเทศมีมากขึ้น ทำให้ชาวต่างประเทศต้องการที่อยู่อาศัยภายในกรุงเทพฯ ทาง

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4

พ.ศ. 2394 - 2400 หน้า 296

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4

พ.ศ. 2405 - 2408 หน้า 241 - 242

รัฐบาลก็ต้องการจะห้ามบำรุงการค้าและให้ราษฎรมีหนทางที่จะห้ามมาหากินและค้าขาย ให้เจริญขึ้นกว่าแต่ก่อน จึงอนุญาตให้ชาวยุโรปเช่าหรือซื้อที่ดินภายในอาณาเขต ที่สามารถ เดินทางโดยทางเรือได้ภายใน 24 ชั่วโมง หรือเป็นระยะทาง 200 เส้น จากกำแพง พระนคร* แต่ถ้าวเป็นระยะทางเกินจากกำหนดนี้ ชาวยุโรปจะตั้งบ้านเรือนโดยการเช่า เพียงอย่างเดียว ยกเว้นกรณีที่อยู่เกิน 10 ปี จึงจะซื้อที่ดินได้ การที่รัฐบาลอนุญาตให้ เจ้าของที่ดินขายบ้านหรือสวนให้แก่ชาวต่างประเทศได้ เพราะรัฐบาลเห็นว่า "คนนอก มักใจใหญ่ใจโตซื้อแพง ๆ ผู้ขายจะได้เงินมาก ๆ เงินทองจะได้ตกอยู่ในบ้านเมือง... ราษฎรเจ้าของที่ดินจะได้ค่าเช่าดีกว่านั่งอยู่เปล่า ๆ"¹ การอนุญาตให้ชาวยุโรปเช่าหรือ ซื้อที่ดินได้เป็นการสนับสนุนการค้าประการหนึ่ง เพราะทำให้ชาวต่างประเทศได้รับความ สะดวกในเรื่องที่อยู่อาศัยและสามารถตั้งโรงเก็บสินค้า

ดังนั้นจึงนับว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ส่งเสริม สนับสนุนการค้าขาย โดยออกประกาศและพระราชบัญญัติต่าง ๆ ซึ่งเป็นการให้ความ ยุติธรรม สะดวก ปลอดภัย ในการค้าขายอันเป็นการสอดคล้องกับความเจริญ ก้าวหน้าของการค้าและสภาพเศรษฐกิจของประเทศ

2. การเปลี่ยนแปลงระบบเงินตราและการแก้ปัญหาเกี่ยวกับเงินตรา

เนื่องจากในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เศรษฐกิจของ ประเทศไทยได้เปลี่ยนแปลงไปจากระบบเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง กลายมาเป็นระบบ

*อาณาเขตซึ่งสามารถเดินทางโดยทางเรือภายใน 24 ชั่วโมง หรือเป็นระยะทาง 200 เส้น จากกำแพงพระนคร ได้แก่บริเวณจากกรุงเทพฯ ไปถึงปากน้ำบางพระฯ ลพบุรี สระบุรี บางขุนนาถ ศรีราชา เพชรบุรี สมุทรสงคราม ราชบุรี สุพรรณบุรี

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-

เศรษฐกิจเพื่อการค้า ซึ่งมีผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงรูปแบบของการแลกเปลี่ยนจากการแลกเปลี่ยนโดยตรง เปลี่ยนเป็นแบบการใช้เงินเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้า (Money Economy) ท้ายเหตุนี้เองระบบเงินตราจึงเริ่มมีบทบาทสำคัญต่อสภาพเศรษฐกิจและสังคมไทย

2.1 สาเหตุที่เปลี่ยนแปลงเงินตรา สมัยต้นรัชกาลที่ 4 เงินตราที่ใช้กันแพร่หลายคือเงินพดด้วงและเบี้ย ทั้งสองสิ่งนี้ขาดคุณสมบัติของเงินตราบางอย่าง กล่าวคือ เงินพดด้วงทำปลอมได้ง่าย เพราะสีฐานของพดด้วงเป็นก้อนกลม ผู้ทำเงินปลอมจะเอาทองแดงหรือคืบกลึงสอดข้างใน จะใช้วิธีกัดตัวตาไม้ได้ ต้องหลอมหรือตัดออกจึงจะรู้ว่าปลอม ประกอบกับตราหลวงที่ประทับนั้นเป็นตราขนาดเล็กและไม่ประณีต ทำให้ปลอมได้ง่าย¹ ซึ่งเกี่ยวกับเงินพดด้วงปลอมนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้มีพระราชปรารภว่า "เมื่อราษฎรใช้เงินพดด้วงคือตราหลวงโดยไม่ยอมน้ำหนักและดูเนื้อเงินแล้ว มีพวกข้างเหล็ก ทอง เงิน ในกรุงบ้าง นอกกรุงบ้าง ลอบทำเงินเจือทองแดง และเงินคืบกลึง เป็นรูปพดด้วงคือตราแกะสลักให้เหมือนตราหลวง ทำเงินทอง เงินคืบกลึง ขึ้นเป็นอันมาก แล้วกลอบเปลี่ยนปลอมซื้อขาย"²

¹ หลวงพิรุณพาดิขัยลักษณะ มหาวิทยาลัยเบเนนทร์ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ท่านผู้หญิง หม่อมราชวงศ์อรุณ วรพงศ์พิพัฒน์ พ.ศ. 2481 หน้า 13

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 77 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1222

ดังนั้นเงินפקต้วงปลอมจึงมีมากมาย เฉพาะเงินที่รับเข้าท้องพระคลังในจำนวน 8,000 บาท จะเป็นเงินปลอม 10 - 20 บาท คิดตามส่วนก็เป็นจำนวนไม่น้อยทีเดียว ดังนั้นตามร้านและตลาดเงินปลอมจึงน่าจะมีมาก¹

ส่วนเบี้ยหย่นั้นก็มีข้อบกพร่องที่มีค่าไม่แน่นอน ไม่สะดวกในการนำติดตัว เสียเวลานับ ทำให้ไม่สะดวกในการซื้อขาย สิ่งบกพร่องของเงินפקต้วงและเบี้ยดังกล่าว ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริจะแก้ไขระบบเงินตราให้มีมาตรฐาน แต่ยังมีได้จัดการให้สำเร็จก็มาเกิดปัญหาเรื่องเงินตราไม่พอใช้ เพราะหลังจากที่ไทยได้ทำสัญญาเบาริงใน พ.ศ. 2398 แล้ว เรือต่างประเทศเข้ามาค้าขายในกรุงเทพฯ เป็นจำนวนมาก ซึ่งแต่ก่อนเรือกำปั่นฝรั่งเข้ามาค้าขายในกรุงเทพฯ เพียงปีละ 12 ลำ แต่พอทำหนังสือสัญญาแล้วมีเรือกำปั่นฝรั่งเข้ามาค้าขายปีละ 200 ลำ พวกพ่อค้าชาวต่างประเทศได้นำเอาเงินเหรียญเม็กซิโก* ซึ่งใช้ในการซื้อขายที่เมืองจีนเข้ามาซื้อสินค้า ราษฎรไทยไม่ยอมรับ จึงต้องเอาเงินเหรียญมาขอแลกเงินפקต้วงจากรัฐบาล แต่รัฐบาลทำเงินפקต้วงไม่ทัน เพราะทำด้วยมือไม่ได้ใช้เครื่องจักร เตาหนึ่งทำได้ราววันละ 240 บาท เตาหลอมมี 10 เตา รวมกันทำเงินפקต้วงได้วันละ 24,000 บาท เป็นอย่างมาก ไม่พอให้ชาวต่างประเทศแลก² เพราะลูกค้าได้เอาเงินเข้าไปให้ช่างในคลังมหาสมบัติทำถึง 268,827 เหรียญ และเงินยังคงค้างอยู่อีกหลายหมื่นเหรียญ ลูกค้าเมื่อเอาเงินไปทำแล้วก็เร่งจะเอาเงินตราออกมาซื้อสินค้าโดยเร็ว เมื่อไม่ทันตามความต้องการก็ปรากฏว่ามีคนบอกว่าการแทนกงสุลอังกฤษได้ทำหนังสือกราบทูล ขอให้ประกาศใช้เงินเหรียญเสียในบ้านเมือง เพื่อไม่ให้ชาว

¹ หลวงพิสุจน์พณิชยลักษณ์ บริหารญาติเนนทร์ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ท่านผู้หญิง หม่อมราชวงศ์อรุณ วรพงศ์พิพัฒน์ พ.ศ. 2481 หน้า 13

* หรือเรียกว่าเงินเหรียญนก เหรียญเสปน

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร สบ.2.56/44 ตำนานเงินตรา ม.ป.ป.

ต่างประเทศต้องเสียผลประโยชน์ในการค้า¹

การที่ผลิตเงินไม่ทันให้ชาวต่างประเทศแลในครั้งนั้น ปรากฏว่าชาวต่างประเทศถึงกับเสนอแนะให้รัฐบาลไทยเลิกทำเงินบาท และคิดจะทำเงินบาทจากต่างประเทศแล้วนำมาใช้ในกรุงเทพฯ ทั้งข้อความในจดหมายเหตุนั้นว่า

ครั้งนั้นผู้ว่าการกงสุลอังกฤษและอเมริกันเร่งรัดเราผู้ครองฝ่ายประเทศสยามยิ่งนัก ให้ทำเงินบาทให้ทันประสงค์ลูกค้า ลางที่ว่าขอให้ปิดเสียอย่าให้ผู้ครองประเทศสยามทำเงินบาทที่ตราไว้ต่อไปเลย ลูกค้าอังกฤษอเมริกันบางคนว่าจะไปนำเงินบาทอย่างประเทศสยามมาใช้ในกรุงเทพฯ ให้เหมือนทั้งตราทั้งน้ำเงิน²

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวิตกเรื่องนี้ไม่น้อย ก็จะเห็นได้จากหนังสือของพระองค์ที่มีถึงกงสุลอเมริกาว่า การที่คนต่างประเทศจะทำเงินเลียนแบบประเทศอื่น ๆ นั้นยังไม่เคยปรากฏมาก่อน และพระองค์เกรงว่าจะมีคนนอกประเทศบางคนจะอ้างว่าพระองค์ให้ทำเงินเหมือนอย่างเงินไทย ทั้งนี้พระองค์จึงแจ้งมาให้กงสุลอเมริกาห้ามอย่าให้คนในบังคับนำเงินปลอมเข้ามาซื้อขายในประเทศไทย³

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4
พ.ศ. 2394 - 2400 หน้า 252 - 253

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 100 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1222

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 98 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1222

ด้วยเหตุผลดังกล่าวข้างต้นจึงทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
จึงให้เปลี่ยนเงินพดด้วงเป็นเงินเหรียญ โดยผลิตจากเครื่องจักร

2.2 การตั้งโรงงานผลิตและการผลิตเงิน ใน พ.ศ. 2403 ได้ตั้งโรง
กษาปณ์ขึ้นเพื่อผลิตเงินเหรียญ ส่วนเครื่องจักรที่ผลิตเงินนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวได้สั่งให้คณะทูตซึ่งไปเจริญสัมพันธไมตรีกับประเทศอังกฤษซื้อจากต่างประเทศ
พระองค์ได้พระราชทานแบบตราสำหรับทำแม่พิมพ์ให้ไปถวาย และทรงกำชับคณะทูตให้
พิจารณาให้ละเอียดว่าตรานั้นจะท้อยาสไรจึงจะผลิตได้มาก และเมื่อตีในแบบทำเงิน
แล้วเหรียญเสียไปบ้าง จะทำเพิ่มเติมอย่างไร¹ เป็นที่น่าสังเกตว่าในการสั่งซื้อ
เครื่องจักร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์จะซื้อเครื่องจักร
ที่ใช้กำลังคน ทั้งพระราชหัตถเลขาที่มีถึงคณะทูตว่า "เครื่องจักรนั้นเอาแต่พอกำลังไทย
จะทำได้ ถึงจะทำได้เพียงวันละ 10000 - 20000 บาท เท่านั้นก็เป็นก็อยู่แล้ว ถึงจะ
ต้องลงทุนเงิน 200 - 300 ซึ่งก็ตาม แต่อย่าตื่นเครื่องกลไฟกลพื้นไปนัก จะยาก
หลายอย่างไป ถึงจะหนักแรงคนบ้างก็ตามคึกคักการข้างต้น ๆ"² ประจวบกับรัฐบาล
อังกฤษได้ทำเครื่องจักรสำหรับผลิตเหรียญถวายเป็นเครื่องบรรณาการ และเครื่องจักร
นี้ทำด้วยกำลังคน ซึ่งพระองค์ก็พอพระทัยและเห็นว่าเหมาะสมสำหรับเมืองไทย³ ดังนั้น

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 52 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1219

² ก.

³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ในงานฉลองครบ 84 ปี มหามกุฏราชวิทยาลัย 1 - 5
ตุลาคม 2521 หน้า 507

จึงได้มีการทดลองทำเหรียญตราเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. 2400 แต่เครื่องจักรชนิดนี้มีข้อบกพร่องคือทำเงินได้ไม่มาก จึงได้สั่งซื้อเครื่องจักรสำหรับผลิตเงินเหรียญใหม่โดยสั่งซื้อจากทางเทเลอร์ (Taylor) ณ เมืองเบอริงแฮม¹ และใน พ.ศ. 2403 ได้เริ่มทำเงินเหรียญจากเครื่องจักร ซึ่งปรากฏว่าทำได้ดีเหมือนกับเงินที่ทำจากยุโรป²

ใน พ.ศ. 2405 โปรดเกล้าฯ ให้ทำเหรียญกษาปณ์แทนเบี้ยหอย เหรียญกษาปณ์นี้มีตราพระมหามงกุฎกับฉัตรและตราช้างในวงจักร ด้านองเกี่ยวข้องกับตราเงินเหรียญทำเป็น 2 ขนาด ขนาดใหญ่เรียกว่า "อัฐ" ราคา 8 อันเฟื้อง เท่ากับอันละ 100 เบี้ย ขนาดเล็กให้เรียกว่า "โสฬส" ราคา 16 อันเฟื้อง เท่ากับอันละ 50 เบี้ย การใช้เบี้ยหอยก็เป็นอันเลิกตั้งแต่นั้นมา ต่อมาใน พ.ศ. 2406 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริให้สร้างเหรียญทองคำ มี 3 ขนาด ขนาดใหญ่เรียกว่า "ทศ" ราคา 10 อันต่อหนึ่งชั่ง คืออันละ 8 บาท ขนาดกลางเรียกว่า "พิศ" ราคาอันละ 4 บาท ขนาดเล็ก เรียกว่า "พิคกิ่งส์" ราคาอันละ 10 สลึง และในคราวเดียวกันที่สร้างเหรียญทองนี้เองพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริสร้างชนบัตรทำด้วยกระดาษขึ้นเป็นครั้งแรก มีตัวอักษรพิมพ์และประทับพระราชลัญจกร 3 ดวง ทุก ๆ ใบ เรียกว่า "หมาย" มีราคาต่าง ๆ กันตั้งแต่ใบละ 1 บาท ลงมาจนถึงใบละเฟื้อง และทรงพระราชดำริสร้างเชค เรียกว่าใบ "พระราชทานเงินตรา" ขนาดใหญ่กว่าหมาย มีตัวอักษรพิมพ์และประทับตราพระราชลัญจกรด้วยขนาด 2 ดวง ด้วยครามหนึ่งดวง เป็นลายกุนหนึ่งดวง มีราคาต่างกัน ตั้งแต่ "พระราชทานเงินตราซึ่งสิบคำลึง" ลงมาจนใบละ 7 คำลึง กระดาษทั้งสองอย่างนี้

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำรงภูวณภาพ สาส์นสมเด็จ เล่ม 19 หน้า 229

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 100 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1222

เมื่อผู้ใดได้รับก็จะเอาไปขึ้นเงินที่พระคลังมหาสมบัติ เนื่องจากในสมัยนั้นไม่เห็นประโยชน์ในการใช้กระดาษเป็นเครื่องแลกเปลี่ยน การใช้จึงไม่แพร่หลาย ครั้นถึงปี พ.ศ. 2408 ได้สร้างเหรียญทองแดงอีก 2 ขนาด ขนาดใหญ่เรียกว่า "ซีก" ราคา 2 อันเพื่อ ขนาดเล็กเรียกว่า "เซี้ยว" ราคา 4 อันเพื่อ¹

เงินตราที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริผลิตขึ้นเป็นเงินเหรียญนั้น ที่เป็นเงินและทองแดงใช้ไต่ต่อมาถึงพระราชประสงค์ แต่ที่เป็นทองคำและคืบก้นเกิดปัญหาใช้ไม่ได้ผล กล่าวคือเหรียญทองค่านั้นประชาชนชอบเอาไปเก็บอย่างทองรูปพรรณ หรือมีเงินนั้นก็เอาไปทำเครื่องแต่งตัว ไม่ชอบใช้เป็นเครื่องแลกเปลี่ยนในการซื้อขาย เหรียญทองเป็นของมีน้อยก็เลยหมดไป ส่วนเหรียญคืบก้นเมื่อแรกผลิตขึ้นก็ไต่ทรงปรารภว่าเป็นของอาจสึกหรอและทำปลอมได้ง่าย จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจือทองแดงและคืบก้นลงในเนื้อคืบก้นให้แข็งติดกับคืบก้นธรรมดา แต่เมื่อใช้เหรียญคืบก้นแพร่หลาย ก็มีคนทำเงินปลอมอีก จนรัฐบาลต้องใช้วิธีการต่าง ๆ เพื่อแก้ปัญหาเงินปลอม

2.3 การแก้ปัญหาเรื่องเบี้ยอุปปลอม ปัญหาเงินปลอมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นับว่าเป็นปัญหาสำคัญประการหนึ่งที่มีความสำคัญต่อเศรษฐกิจ ซึ่งรัฐบาลจะต้องหาทางแก้ไข ผู้ที่ทำเงินปลอมได้แก่พวกจีน ซึ่งมักทำเงินปลอมโดยเทียวลอยเรือหาหรือเช่าโรงงาน แล้วนำไปขายถูก ๆ มีผู้รับซื้อไปใช้สอย² นอกจากพวกจีนแล้วข้าราชการก็มักจะมีส่วนเกี่ยวข้องในการทำเงินปลอมอีกด้วย เช่นที่เมืองปราจีนบุรีจับอำแดงบุญกรรยาหมื่นพินิจเป็นผู้ทำเงินปลอม อำแดงบุญกรรับว่าได้ชักชวนให้

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร สบ.2.56/44 ตำนานเงินตรา ม.ป.ป.

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405

หมื่นพินิจทำเงินปลอม เมื่อหมื่นพินิจถึงแก่กรรมตนเองจึงทำเงินปลอมสืบต่อมา¹ และที่เมืองไชยา จมอ้ายอุ่น ซึ่งเป็นม้าวหลวงปลัด อ้ายอุ่นให้ตราว่า หลวงปลัด หลวงเมือง หลวงรองเมือง หลวงกลาง อำเภอกนกรรยาพระหลังสวนเป็นผู้ลงทุนให้ทำเงินปลอม แล้วพระหลังสวนให้อ้ายโต อ้ายเพช อ้ายคำ ช่วยทำเงินปลอม และเมื่อสอบสวนถึงสามครั้งแล้ว อ้ายอุ่นก็ให้การยืนยันเหมือนเดิม ดังนั้นจึงให้นำตัวคนเหล่านี้ไปชำระคดีที่กรุงเทพฯ² จึงนับว่าข้าราชการบางคนก็มีส่วนสนับสนุนการทำเงินปลอม

นอกจากนี้เงินปลอมทำจากต่างประเทศแล้วส่งมาขายในกรุงเทพฯ อีกด้วย คือมีการทำเงินปลอมที่เมืองกวางตุ้ง แล้วมีผู้เอามาขายที่เมืองฮ่องกง ต่อจากนั้นไต่บรรทุกเรือเข้ามาขายที่กรุงเทพฯ³ เป็นที่น่าสังเกตว่าการทำเงินปลอมจะเกิดขึ้นทั้งในกรุงเทพฯ และหัวเมือง เพราะเมื่อมีการตรวจและจับผู้ทำเงินปลอมในกรุงเทพฯ อย่างเข้มงวด พวกผู้ร้ายก็หลบลบไปซ่อนและทำเงินปลอมตามหัวเมือง โดยเฉพาะหัวเมืองปักษ์ใต้ แล้วลอบส่งเงินเข้ามาจำหน่ายในกรุงเทพฯ⁴ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีพระบรมราชโองการดำรัสว่า หัวเมืองปักษ์ใต้คนร้ายคบคิด

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 162 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1225

² กองจกหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 กห. เล่ม 11 ว่าด้วยให้ข้าหลวงส่งกรมการซึ่งสมรู้ทำเงินแกลงเข้ามาชำระ ณ กรุงเทพฯ จ.ศ. 1218

³ กองจกหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 2/9 จกหมายเหตุอังกฤษ ร.ศ. 85

⁴ กองจกหมายเหตุ กรมศิลปากร สบ. 2.56/44 ตำนานเงินตรา ม.ป.ป.

ทำเงินบาท เงินเหรียญแดงปลอมมีสอยในบ้านเมืองมากขึ้นไม่เกรงกลัวพระราชอาญาให้สืบและจับตัวมาให้หมดคอย่ำให้หลบหลีก หลงเหลืออยู่ได้¹ ซึ่งผลปรากฏว่าสามารถจับผู้ทำเงินปลอมได้ที่เมืองไชยา นครศรีธรรมราช พังงา และชุมพร²

สำหรับวิธีการแก้ไขปัญหาลักษณะเกี่ยวกับการปลอมแปลงเงินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ใช้วิธีการหลายอย่างที่จะป้องกันและปราบปรามการทำเงินปลอม

2.3.1 ให้นายบ่อนการพนันช่วยทำลายเงินปลอม ดังปรากฏว่า "ตานักเลงมีชื่อเอาเงินแดงมาเล่นที่บ่อนให้นายบ่อนผู้ทำอากรเก็บเงินแดงมาเสียส่งไปเป็นหลวงจงทุกวง"³

2.3.2 ให้ราษฎรช่วยสอดส่องดูแลแหล่งที่ทำเงินปลอม ในการป้องกันการทำเงินปลอมนั้นรัฐบาลได้ขอความร่วมมือจากราษฎรถ้าหากใครทราบแหล่งทำเงินปลอมก็ให้แจ้งเจ้าหน้าที่ และถ้าผู้ใดได้รับเงินปลอมก็ให้ช่วยสืบว่าเงินปลอมนั้นทำขึ้นที่ใด⁴ นอกจากนี้ให้ราษฎรสอดส่องดูว่ามีคนทำเงินปลอมในเขตใด ๆ บ้านของคนหรือไม่ ถ้าใครละเลยก็จะปรับ⁵

¹ กองกฎหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 กท. เล่ม 11 ว่าด้วยให้หาหลวงส่งกรมการสมรู้ทำเงินแดงเข้ามาชำระ ณ กรุงเทพฯ จ.ศ. 1218

² ก.

³ กองกฎหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 กท. เล่ม 3 สารตราทานเจ้าพระยาอรรคมหาเสนามาถึงพระยาราชบุรี พระยากาญจนบุรี พระยาเพชรบุรี พระยานครเขื่อนขันธ์ เกี่ยวกับการควบคุมการเล่นการพนัน จ.ศ. 1214

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 107 จกนมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1225

⁵ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405 - 2408 หน้า 284 - 285

2.3.3 ให้ผู้มีเงินปลอมนำเงินมาแลก เพื่อไม่ให้ราษฎรโดยทั่วไป
ไปต้องได้รับความเดือดร้อนเกี่ยวกับเงินปลอม จึงประกาศให้ผู้มีเงินปลอมหรือสงสัย
ว่าจะเป็นเงินปลอม เช่น ลวดลายไม่ดีให้นำเงินปลอมมาแลกที่หน้าพระที่นั่งพุทไธสวรรย์
ทุกวัน¹ การที่ให้ราษฎรนำเงินปลอมไปแลกเอาเงินคืนนั้น นับว่าเป็นวิธีการที่จะเก็บ
เงินปลอมไว้ แต่อาจจะเป็นการเปิดโอกาสให้คนทำเงินปลอมนำเงินไปแลกด้วย ใน
กรณีเช่นนี้ก็อาจจะเป็นไปได้แต่รัฐบาลก็ต้องยอมให้แลกเงินเพื่อจะได้รู้จำนวนเงินที่ปลอม
และรัฐบาลเห็นว่าเป็นการช่วยเหลือราษฎรที่มีเงินปลอมอยู่ในครอบครองด้วย ถึง
พระราชกระแสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ว่า "ถึงเสียพระราชทรัพย์
ก็ไม่ทรงเสียดาย เพราะปีนั้นแล้ง ข้าวแพง ผู้ที่จับเงินปลอมมาถวายจะได้เงินก็ไป
ซื้อข้าวกิน ถ้าถึงคนที่ทำเงินปลอมจะทำได้เร็วเท่าไร เงินปลอมจะมีเท่าไรจะใคร"²
อย่างไรก็ตามรัฐบาลก็ได้กำหนดเวลาให้นำเงินมาแลกภายใน 4 เดือน³ ถ้าพ้นกำหนด
นี้แล้วใครมีเงินปลอมอยู่ในครอบครองจะมีความผิด

2.3.4 ให้รางวัลแก่ผู้ให้นำเงินปลอมมามอบให้รัฐบาล ได้มีการออก
ประกาศให้ราษฎรหรือข้าราชการที่ไ้รับเงินปลอมให้นำมาทูลเกล้าฯ ถวาย ถ้าทรง
เห็นว่าเป็นเงินปลอมจะพระราชทานรางวัลให้แก่ผู้ถวาย⁴ นอกจากนี้ถ้าสามารถจับคน
ทำเงินปลอมหรือนำเงินปลอมพร้อมทั้งเครื่องมือทำเงินมาส่งจะพระราชทานรางวัลให้⁵
80 - 120 บาท

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405
= 2408 หน้า 234 - 235

² ก. หน้า 223 - 224

³ ก. หน้า 234 - 235

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 113 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1226

⁵ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ล.ก. หน้า 284 - 285

2.3.5 ให้ผู้ทำเงินปลอมมาสารภาพผิดแล้วจะยกโทษให้ เพื่อป้องกันไม่ให้เงินปลอมเพิ่มมากขึ้น จึงใช้วิธีประกาศให้ผู้ที่ทำเงินปลอมมาสารภาพและจะยกโทษ ทั้งข้อความในประกาศว่า ตุลาการไต่สวนผู้ทำเงินปลอมมาชำระแล้วเป็นความจริง จะไปรทพระราชนิพนธ์รางวัลให้กับผู้มาลู่โทษตามสมควรแล้วจะไปรทยกโทษผู้นั้นเสีย ไม่ให้ถูกเขียน คี จองจำและเสียเงินทอง ถ้าไม่มาลู่โทษมีผู้มาฟ้องร้องซักทอถึง ก็จะเอาตัวผู้นั้นเป็นโทษตามพระราชกำหนด¹ นับว่ารัฐบาลได้พยายามใช้วิธีการที่นุ่มนวลเพื่อจะแก้ปัญหาเงินปลอม

2.3.6 ให้เจ้าหน้าที่กวาดจับกุมผู้ทำเงินปลอม ผู้ที่ทำเงินปลอมจะถูกจับกุมถึงแม้จะทำความผิดที่เมืองหนึ่งแล้วหลบหนีไปเมืองอื่นก็ตาม ทางรัฐบาลจะมีหนังสือให้เมืองต่าง ๆ ช่วยเหลือในการจับกุม เช่น อาจารย์ผู้ทำเงินปลอมที่สุโขทัย แล้วหนีมายังกรุงเทพฯ จึงมีหนังสือไปยังเมืองต่าง ๆ ให้ช่วยจับกุม โดยจะบอกลักษณะรูปร่างควยเพื่อความสะดวกในการตรวจตราจับกุม คือบอกลักษณะอาจารย์ว่ามีรูปร่างดำ อ้วน ผมหงอก หน้ากลม หน้าผากทะเลิก ผิวเนื้อสองสี อายุประมาณ 40 ปี² ให้เจ้าเมืองและท่านตรวจตราคนที่จะแปลกปลอมให้เข้มงวด และถ้าหากสืบทราบว่าคนทำเงินปลอมอยู่ที่เมืองใดก็ให้รีบแจ้งให้ส่วนกลางทราบโดยเร็วจะได้แต่งข้าหลวงไปเอาตัวผู้ที่กระทำความผิดจากเมืองนั้น ๆ³ และจะห้ามไม่ให้ใครช่วยเหลือคนผิด ทั้งข้อความในหนังสือที่มีถึงพระยาเทพอรชุนว่า ให้แต่งตั้งข้าหลวง

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 70 จกทนายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1217

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 กท. เล่ม 11 ให้สืบจับนายผู้ทำเงินปลอมมาแต่เมืองสุโขทัย จ.ศ. 1218

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 กท. เล่ม 27 ตอนเมืองราชบุรีให้เร่งสืบจับอายัดผู้ทำเงินปลอม จ.ศ. 1226

และกรมการถือหนังสือไปถึงเจ้าเมือง ให้สืบจับเอาตัวมาชำระเสียอย่าให้ผู้ใดหนึ่ง
ขัดขวางป้องกันไว้ ให้คนร้ายหลบหนีออกไปนอกเขตแดนไต่

2.3.7 ให้ราษฎรรู้จักพิจารณาเงินปลอมโดยเทียบกับเงินดี การป้องกัน
เงินปลอมอีกวิธีหนึ่งที่รัฐบาลใช้คือให้ประชาชนพิจารณาลักษณะเงินปลอม โดยชี้แจงว่า
"เงินเหรียญทองและธนบัตรนั้นติดกับของหลวง ฉิวขรุขระ ไม่เกลี้ยง และขอบบิต
เพลไหลอยู่ ธนบัตรนั้นติดมากที่เนื้ออ่อนหักโอนไปได้ง่าย ให้เทียบกันกับธนบัตรหลวง"²
นอกจากนี้รัฐบาลใช้วิธีแจกเงินปลอมให้แก่ประชาชนเพื่อเอาไว้เปรียบเทียบกับเงินดี
เช่น แจกจ่ายเงินปลอมให้ลูกค้าใหญ่ ๆ นายบ่อน และเจ้าภานายอากรที่รับเงิน
มาก ๆ เพื่อเอาไว้เทียบกับเงินที่ไม่ปลอม³ ต่อมาได้แจกให้ราษฎรที่ขายของเป็น
ตัวอย่างด้วย ทั้งข้อความในประกาศว่า "บัดนี้พระราชทานธรรมาและธรรมาเป็นคู่กันมา
ให้ราษฎรผู้ขายของเป็นตัวอย่าง ให้รู้จักว่าของดีของปลอมติดกันซึ่งที่รูปมงกุฎและเลข
๘ ฝรั่ง ตัวหนังสือฝรั่ง เส้นลายในตัว ขอบของธนบัตรไม่กลม และมีแถบรอยดักอยู่ใต้
มงกุฎลงไป"⁴ การที่รัฐบาลใช้วิธีให้ราษฎรรู้จักเปรียบเทียบระหว่างเงินดีกับเงินปลอม
เพราะหวังว่าราษฎรรู้จักเลือกเงินดีแล้วก็จะไม่รับเงินปลอมไว้ จะทำให้เงินปลอมใช้
ไต่ยาก ในที่สุดคนทำเงินปลอมก็จะเลิกทำไปเอง วิธีการต่าง ๆ ที่รัฐบาลนำมาใช้
เพื่อจะแก้ปัญหาเงินปลอม แสดงให้เห็นว่ารัฐบาลได้มีความเข้าใจและเห็นถึงความ
ยุ่งยากในทางเศรษฐกิจที่จะเกิดขึ้นอันสืบเนื่องมาจากเงินปลอม ดังนั้นจึงใช้วิธีการต่าง ๆ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 กท. เล่ม 11 ว่าด้วยให้ชาวหลวง
กรมการซึ่งสมรู้ทำเงินแดงเข้ามาชำระ ณ กรุงเทพฯ จ.ศ. 1218

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4
พ.ศ. 2405 - 2408 หน้า 285

³ ก. หน้า 224

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 119 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1226

เพื่อจัดการผลิตเงินปลอมให้หมดไป

การเปลี่ยนแปลงและแก้ไขปัญหเกี่ยวกับเงินตราในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นับว่าเป็นสิ่งสำคัญในทางเศรษฐกิจและเป็นการรักษาสกุลเงินบาทของไทยให้มาจนถึงปัจจุบัน เพราะถ้าหากรัฐบาลในขณะนั้นไม่สามารถดำเนินนโยบายแก้ปัญหาการเงินให้ไต่ทันห่วงที่ตามความต้องการของชาวต่างประเทศแล้ว ประเทศไทยอาจต้องเปลี่ยนไปใช้เงินสกุลอื่นก็ได้ ดังที่กล่าวมาข้างต้นแล้วว่ากงสุลอังกฤษและอเมริกันถึงกับเสนอแนะให้ไทยเลิกผลิตเงินบาท และรับอาสาจะทำเงินบาทจากต่างประเทศแล้วนำมาใช้ในไทย จึงอาจกล่าวได้ว่าการที่รัฐบาลแก้ปัญหา โดยผลิตเงินเหรียญกษาปณ์เครื่องจักรเป็นการแก้วิกฤตการณ์ทางการเงินและเศรษฐกิจของประเทศในสมัยนั้นได้อย่างทันห่วงที่

3. การเกิดโรงงานและบริษัทแบบสมัยใหม่

สิ่งที่แสดงถึงความเจริญก้าวหน้าทางเศรษฐกิจในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็คือการเกิดระบบโรงงานแบบสมัยใหม่และการตั้งบริษัทห้างร้านต่าง ๆ

3.1 โรงสีข้าว วิธีการที่จะเอาเปลือกออกจากเมล็ดข้าวนั้นแต่เดิมมาใช้ครกตำ หรือใช้เครื่องสีข้าวด้วยมือ ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีเครื่องจักรสำหรับสีข้าวเป็นครั้งแรก โรงสีจักรที่ตั้งขึ้นในตอนแรกมี 3 โรง คือโรงสีจักรอเมริกัน สตีม โร้ มิลล์ (American Steam Rice Mill)¹ ซึ่งตั้งอยู่ปากคลองบางน้ำลาด มิสเตอร์ เอฟ. เปลก เป็นเจ้าของ โดยสีข้าวได้วันละ 1 พันหาบ² นับเป็นโรงสีจักรเครื่องแรกซึ่งได้เริ่มทำการสีข้าวเป็นครั้งแรกเมื่อเดือน

¹ Bangkok Calendar 1862 p.40.

² "กลไฟสีข้าว" บางกอกกรีกอเคอร์ 31 มกราคม 2409 หน้า 243

ตุลาคม พ.ศ. 2401¹ ส่วนโรงสีจักรบางกอก โรซ มิลล์ (The Bangkok Rice Mill) ตั้งอยู่เยื้องกันกับโรงสีจักรอเมริกันทางฝั่งตะวันออก มีสเตอร์ เอ็ม. เอ. ออกแมน เป็นผู้ดำเนินการ โดยสีข้าวได้วันละหกร้อยหาบ² และโรงสีจักร เอ. มาควัน แอน กัมปานิ (A. Markwald Co 's Steam Rice Mill)³ มีสเตอร์ พี. เลิกเคลยอน เป็นผู้ดำเนินการ ซึ่งสีข้าวได้วันละเก้าร้อยหาบ⁴ ต่อมาเมื่อการค้าข้าวเจริญมากขึ้น ก็มีการตั้งโรงสีเพิ่มขึ้นอีก เช่น โรงสีไฟโมเดล โรซ มิลล์ (Model Rice Mill)⁵ โรงสีไฟ ออกแมน (A.M. Odman Rice Mill)⁶ และโรงสีไฟสก๊อต โรซ มิลล์*

โรงสีจักรเหล่านี้เป็นของชาวยุโรปทั้งสิ้น และเป็นที่น่าสังเกตว่าในระหว่าง พ.ศ. 2401 - 2410 ในขณะที่ชาวยุโรปดำเนินการโรงสีเครื่องจักรแต่เพียงพวก เดียวกัน คนจีนยังเป็นเจ้าของโรงสีมือหรือเป็นลูกตามโรงสี ธุรกิจโรงสีของชาวยุโรป จึงเจริญขึ้นเรื่อย ๆ⁷ แต่ต่อมาภายหลังชาวจีนได้เริ่มเข้าไปมีบทบาทในโรงสีจักรแทน ชาวยุโรป อย่างไรก็ตามในระยะแรก ๆ โรงสีมือก็ยังมียุทธ์ ๆ ไป

¹ Bangkok Calender 1862 p.40.

² "กลไฟสีข้าว" บางกอกกรีกอเคอร์ 31 มกราคม 2409 หน้า 243

³ Bangkok Calender 1862 p. 63.

⁴ "กลไฟสีข้าว" น.ก.

⁵ Bangkok Calender 1868 p. 63.

⁶ Bangkok Calender 1862 p. 40.

* การตั้งโรงสีไฟสก๊อตต้องล่าช้าเพราะเมื่อตั้งครั้งแรกเครื่องจักรได้ล้มลงหักเสียหาย

⁷ ทวีศิลป์ สืบวัณณะ การผลิตและการค้าข้าวในภาคกลางตั้งแต่รัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 หน้า 219

ครั้นต่อมาคนส่วนใหญ่หันมาใช้โรงสีเครื่องจักรมากขึ้น โรงสีมือจึงค่อยลดความสำคัญลงไป¹ เพราะการสีข้าวด้วยเครื่องจักรผลิตข้าวได้รวดเร็ว ซึ่งหมอบรัดเล กล่าวว่า โรงสีจักรสีข้าวในกรุงเทพฯ ทั้ง 3 แห่งได้สีข้าวในเวลา 8 เดือน ได้ข้าวประมาณวันละ 4,500 หาบ เดือนหนึ่งคิดเป็นข้าว 135,000 หาบ รวมกันทั้ง 8 เดือน ได้ข้าว 1,080,000 หาบ แต่โรงสีข้าวด้วยมือนั้นสีได้เพียงวันละ 25 หาบ² และข้าวที่สีด้วยเครื่องจักรนั้นจะได้อาหารมากกว่าเครื่องสีด้วยมือ³

ส่วนโรงสีจักรที่ดำเนินการโดยคนไทยนั้นปรากฏว่าเป็นของพระยาบุรุษรัตน ซึ่งซื้อจากบริษัทสกอต แอนกัมปนี เมื่อวันที่ 10 ธันวาคม พ.ศ. 2409 เป็นจำนวนเงิน 750 ชั่ง⁴

3.2 โรงงานทึบฝ้าย ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ชาวเยอรมันได้ตั้งโรงทึบฝ้ายด้วยเครื่องจักรที่บ้านน้ำหัก แขวงเมืองพิบูล โดยทำสัญญา 3 ปี ตั้งแต่ พ.ศ. 2408 - 2411⁵ การตั้งโรงงานทึบฝ้ายด้วยเครื่องจักรจะทำให้ราษฎรผลิตฝ้ายเพิ่มมากขึ้น เพราะมีโรงงานรับซื้อฝ้าย

3.3 โรงเลื่อยจักร แต่เดิมมีการเลื่อยไม้เป็นการเลื่อยด้วยมือ ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ใช้เครื่องจักรแทนแรงคน⁶ โรงเลื่อย

¹ ทั่วสิบลี สืบค้น: การผลิตและการค้าข้าวในภาคกลางตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 หน้า 314

² "โรงจักรสีข้าว" บางกอกวิคตอเรีย 7 พฤศจิกายน 2409 หน้า 223

³ "กลไฟสีข้าว" บางกอกวิคตอเรีย 31 มกราคม 2409 หน้า 224

⁴ บางกอกวิคตอเรีย 22 ธันวาคม 2409 หน้า 260

⁵ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 161 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1227

⁶ Bangkok Calender 1862 p. 40.

เหล่านี้ได้เลื้อยไปแล้วส่งไปขายต่างประเทศ ซึ่งนับว่าเป็นสินค้าออกอย่างหนึ่งของไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งไม้สัก

3.4 การตั้งบริษัท ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีบริษัทการค้าของชาวต่างประเทศซึ่งตั้งทางค้าขายอยู่ในกรุงเทพฯ หลายบริษัท เช่น ทางปากเกอร์ กูดเคิล (Parker Goodale) ทางเมสัน (Mason) ทางบอร์เนียว (Borneo) ทางสมิท (Schmit) ทางพิกเคินแพค (Pickenpack) ทางมาร์ควอลด์ (Markwald)* ทางอดแมน (Odman)¹ สำหรับผู้ที่ดำเนินการในบริษัทบางครั้งจะเป็นทั้งนายทางและเป็นกงสุล เช่น นายพิกเคินแพค มีห้างเป็นของตนเองสำหรับค้าขายสินค้าและเป็นตัวแทนบริษัทประกันภัย ในเวลาเดียวกันเขาก็เป็นกงสุลให้แก่ประเทศฮอลันดา และรักษาการณ์ให้แก่ประเทศอื่น ๆ เช่น สวีเดน นอร์เวย์²

นอกจากการตั้งโรงงานและบริษัทห้างร้านแล้ว สิ่งที่แสดงให้เห็นถึงความเจริญในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็คือการตั้งโรงแรม เช่น โฮเต็ลฟอลค์ (Falck's Hotel) มีนายซี. ฟอลค์ เป็นเจ้าของ โดยได้เปิดกิจการในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2406 และโฮเต็ลคาร์เตอร์ (Carter's Hotel) ของ นายพี. คาร์เตอร์³ แสดงว่ามีพ่อค้า นักธุรกิจเข้ามาในเมืองไทยเป็นจำนวนเพิ่มขึ้น จึงมีการสร้างโรงแรมสำหรับเป็นที่พักตามแบบตะวันตก

*ไทยเรียกว่า ห้างมาแก้ว

¹ Bangkok Calendar 1868 p.63.

² ขจร สุขพานิช "หนังสือพิมพ์บางกอกกาเลนดาร์" ศิลปากร 4 : 73 - 88 พฤศจิกายน 2505

³ Bangkok Calendar 1868 p. 64.

ในการตั้งบริษัทห้างร้านของชาวตะวันตกนั้นปรากฏว่ารัฐบาลให้การสนับสนุนจนถึงกับซื้อที่ดินให้ชาวตะวันตกตั้งห้างที่ตำบลบางอ้อ แขวงนครเขื่อนขันธ์ ทั้งขอความในประกาศว่า

มิกเตอยิลดิแลน ผู้แทนห้างมิกสิศยแวล มาขอว่าจะซื้อที่ดินแปลงหนึ่งที่บางอ้อ ใต้ปากคลองบางพระโขนง แขวงเมืองนครเขื่อนขันธ์จะตั้งห้างค้าขาย เพราะได้ไปเลือกที่นั้นแล้วชอบใจแล้ว แลที่นั้นเป็นอันมาก ลางส่วนก็กร้างว่างเปล่าอยู่ ลางส่วนก็มีเจ้าของ ในส่วนที่มีเจ้าของนั้นในหลวงก็ได้ให้จ้กซื้อด้วยเงินหลวงแล้ว ให้พนักงานกรมพระนครบาล แลกรมการ เมืองนครเขื่อนขันธ์พร้อมกันปักกำหนดที่ตำบลบางอ้อไต่ยาวขึ้นไป 4 เส้น โดยกว้างไปตามแม่น้ำ 2 เส้น 10 วา ให้แน่นอน แล้วยกที่นั้นให้เป็นของมิกเตอยิลดิแลนเป็นที่ตั้งห้าง...เหมือนดังมิกเตอยิลดิแลนได้ซื้อแต่เจ้าของแล้ว...¹

อย่างไรก็ตามลักษณะการ เกิดระบบโรงงานแบบสมัยใหม่และการตั้งบริษัทห้างร้านส่วนใหญ่จะตั้งขึ้นในกรุงเทพฯ ยังไม่กระจายไปถึงหัวเมืองมากนัก แต่ก็นับว่าการเกิดโรงงานแบบสมัยใหม่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เป็นรากฐานของความเจริญก้าวหน้าในระบบโรงงานในสมัยต่อมา

4. การปรับปรุงเศรษฐกิจของประเทศ

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวการปรับปรุงเศรษฐกิจของประเทศนับว่าเป็นนโยบายที่สำคัญ โดยรัฐบาลมีจุดประสงค์ที่จะเพิ่มรายได้ของประเทศ

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 75 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1219

ให้มากขึ้น และในขณะเดียวกันก็ต้องทำให้ประชาชนมีสภาพความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น แนว
นโยบายในการปรับปรุงเศรษฐกิจ จึงมีทั้งการปรับปรุงภาษีอากร และการส่งเสริม
เกษตรกรรม เพื่อให้ราษฎรมีรายได้เพิ่มขึ้น

4.1 การปรับปรุงภาษีอากร เซอร์ จอห์น เบาริง กล่าวว่า "การทำ
สนธิสัญญาเบาริงเป็นความสำเร็จที่นำไปสู่การปฏิรูปครั้งใหญ่เกี่ยวกับกลไกการบริหารทาง
ด้านการคลัง ซึ่งเป็นการนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับระบบภาษีอากรทั้งหมด"¹ ซึ่ง
นับว่าคำกล่าวนี้มีส่วนถูกต้องอยู่มากทีเดียว เพราะหลังจากทำสนธิสัญญาเบาริงแล้ว
รัฐบาลได้พยายามจัดหาเงินมาทดแทนให้เพียงพอกับรายจ่าย ด้วยการเปลี่ยนแปลงและ
ปรับปรุงระบบการเก็บภาษีอากรด้วยวิธีการต่าง ๆ

4.1.1 การตั้งภาษีอากรใหม่ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวได้ตั้งภาษีอากรขึ้นใหม่ ซึ่งมี 14 ประเภท² อย่างไรก็ตามภาษีอากรที่ตั้งขึ้นใหม่
ดูเหมือนจะไม่ได้เพิ่มรายได้มากนัก ยกเว้นอากรการพนัน ดังนั้นการตั้งภาษีอากร
เหล่านี้คงมีความมุ่งหมายที่จะให้ราษฎรมีอาชีพต่าง ๆ ได้มีส่วนช่วยราชการแผ่นดิน
โดยการเสียภาษีอากรโดยทั่วกัน นอกจากนี้ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ให้ตั้งอากรค่าน้ำและอากรรักษาเกาะ ซึ่งได้ยกเลิกไปในสมัยรัชกาลที่ 3 ขึ้นมาอีก โดยที่
ทรงมีพระราชดำริว่าการเลิกเก็บอากรค่าน้ำกลับเป็นช่องทางให้ราษฎรทำการจับปลา
มากยิ่งขึ้น เพราะไม่ต้องเสียค่าอากร และยังไม่เป็นการยุติธรรมที่ผู้ประกอบอาชีพอื่น ๆ

1 Sir John Bowring The Kingdom and People of Siam V. 2,
p. 226.

2 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4
หน้า 393 ภาษี 14 ประเภท ได้แก่ ภาษีสุกร ภาษีปลาสลิด ภาษีปลาหู ภาษีไหม
ภาษีขี้ผึ้ง ภาษีหม้อหวด ภาษีถัง ภาษีเตาหลอ ภาษีเรือมาด เรือโกลก ภาษีแจว
พาย โกลน อากรมหรสพ อากรการพนัน ภาษีผัก ภาษีฝิ่น

นั่นเอง ในหลวงจะมีที่ใดแต่อย่างอื่นหาไม่ได้ เมื่อราษฎรเห็นว่าต้องเสีย
ภาษีอากรสมพัตรสร ตลาถ ค่าน้ำ ค่านา เป็นความลำบากไป จะให้
ยกเสียไม่ให้เก็บก็ให้ราษฎรที่สวปวงปรึกษากับเจ้าหม่อมลนายของตัวให้พร้อม
กันว่าจะไม่เอาเบี้ยหวัด แล้วพระนครชำระทุกศุทธิกรมหักพ้งที่ใดก็จะเรียไร
กันทำให้ดีขึ้นทั้งเกา ทั้งวัดวาวิหารก็จะซ่อมแซม จะถวายนิคยภักไตรมปี
กับพระสงฆ์ให้ไค้ดังในหลวงทรงทำอยู่อย่างนี้ แล้วก็ยกเลิกภาษีอากร
สมพัตรสร ตลาถ ค่าน้ำเสียให้หมดไม่เก็บเลย ใครรักษาตัวไค้รักษา
เถิด เมื่อเป็นอย่างนี้เจ้าหม่อมลนายของราษฎรฤาตัวราษฎรจะเห็นอย่างไร
จะยอมถาไม่ยอม ถายอมพร้อมกันหมดแล้วก็จะให้เลิกภาษีอากรสมภักตรสร
ตลาถ ค่าน้ำ ไม่เก็บเลย...¹

จากข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้
ยกเหตุผลให้ราษฎรเข้าใจถึงความจำเป็นที่จะต้องเก็บภาษีอากร นอกจากนี้พระองค์
ยังชี้แจงให้เห็นว่าเป็นหน้าที่ของพระมหากษัตริย์ที่จะต้องเก็บภาษีอากรเพื่อความสงบสุข
ของสังคมโดยมีพระราชกระแสว่า พระเจ้าแผ่นดินไค้ภาษีอากรมาจากราษฎร พอสมควร
จะเป็นกำลังที่จะจ้บจ่ายรักษารราษฎรไค้จึงจะเป็นพระเจ้าแผ่นดินไค้ได้ ถ้าพระเจ้าแผ่นดิน
ไค้พระราชทานทรัพย์สินมาแล้วไค้ต้องพระราชทานเบี้ยหวัดตั้งขุนนางผู้ว่าถอยความ แลทหาร
จ้บโจรผู้ร้าย กันข้าศึกศัตรู รักษาราษฎรให้อยู่เย็นเป็นสุข พระราชทรัพย์สินที่จำหน่าย
ออกไปไค้คงกลับไปไค้แก่ราษฎรในทางซื้อขาย ผอนปรนกันไป บ้านเมืองจึงตั้งอยู่ไค้²

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 77 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1219

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 44 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ม.ป.ป.

4.1.2 การแก้ไขระบบการเก็บภาษีอากร ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการแก้ไขระบบการเก็บภาษีอากรหลายอย่าง เพื่อให้เป็นไปตามความเหมาะสม ทั้งพระราชปรารภว่า

ภาษีสั่งสิ่งที่ตั้งในแผ่นดินที่สามดูว่ามีมาแต่โบราณ ถ้าเป็นของเล็กน้อย ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ทำให้เสีย อย่างภาษีอิฐ ภาษีชักลาก และบัญญัติภาษีอื่นขึ้นแทน ในการที่คนทำด้วยกันมาก ดูภาษีสั่งสิ่งซึ่งบัญญัติขึ้นในแผ่นดินปัจจุบันนี้ ถ้าเห็นว่ถึงเพียงรังถอยรังความมากนักให้เสียก็มี¹

ดังนั้นจึงมีการลดภาษีอากรและยกเลิกภาษีอากร ตลอดจนปรับปรุงแก้ไขวิธีเก็บภาษีอากรบางอย่าง คือ

4.1.2.1 ลดอัตราภาษีเงินอุดหนุนบางประเภท เช่น ลดพิภัก อากรมพัตรสรซึ่งเดิมเก็บไร่ละ 1 บาท ให้เก็บไร่ละสลึงเพียง² ลดอากรค่านาซึ่งเดิมเก็บไร่ละสลึงเพียง ให้เก็บไร่ละ 1 สลึง³ นอกจากนี้ยังลดอากรคันทูเวียนซึ่งเคยเก็บคันละ 1 บาท เป็นคันละสลึงเพียง⁴

4.1.2.2 การยกเลิกและเปลี่ยนภาษีอากรบางอย่าง ภาษีอากรบางอย่างที่ทำให้ราษฎรเดือดร้อนก็โปรดให้ยกเลิก เช่นให้เลิกภาษีเกวียน ภาษี

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 82 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 หน้า 325

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 81 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215

⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ล.ก. หน้า 393

เรือจ้าง¹ และภาษีพัก² ส่วนภาษีอากรบางประเภทเมื่อเก็บแล้วทำให้ราษฎรส่วนใหญ่
เดือดร้อนก็ไม่โปรดให้มีการประมุลภาษีนั้น เช่น ภาษีพล เพราะทรงเห็นว่าพลเป็น
สิ่งที่คนไทยส่วนใหญ่กิน และไม่ไต่ส่งเป็นสินค้าออก³ จึงไม่ควรเก็บภาษีอากร แสดง
ให้เห็นว่ารัฐบาลเก็บภาษีอากรที่จำเป็นจริง ๆ และพยายามหลีกเลี่ยงไม่ให้ราษฎรได้
รับความเดือดร้อนจากการเก็บภาษีอากร นอกจากนี้มีการเปลี่ยนการเก็บภาษีอากร
บางประเภท เช่น ให้ยกเลิกภาษีฉมมะพร้าว ให้เก็บภาษีน้ำมันมะพร้าวแทน⁴ และ
ให้เปลี่ยนอากรตลาดเป็นภาษีโรงเรือน เรือ แพ เพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าราษฎรที่ยากจนซึ่งเลี้ยงชีพด้วยการหาของเล็ก ๆ น้อย ๆ มาขาย
บางครั้งต้องขาดทุนเพราะของบดเน่าเก็บไว้ไม่ได้แต่ต้องเสียค่าตลาด และประกอบ
กับพระองค์ทรงเห็นว่าราษฎรต้องเสียค่าตลาดในราคาแพงเป็นการไม่ยุติธรรม⁵ ด้วย
เหตุนี้เองจึงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งภาษีโรงเรือน เรือ แพ ซึ่งเป็นที่สำหรับขายของและ
ให้เขาแทนอากรตลาด และไม่เก็บภาษีอากรจากราษฎรที่มีแผงลอยและเรือเร่ขายของ
ที่ราคาต่ำกว่า 1 ตำลึง⁶ ปรากฏว่าหนังสือพิมพ์บางกอกวิคตอเรียถึงกับลงข่าวว่า
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกภาษีเรือซึ่งบรรทุกสินค้าจากหัวเมืองต่าง ๆ

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4
หน้า 393

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 90 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1221

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 132 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1220

⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ น.ก.

⁵ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4

พ.ศ. 2401 - 2404 หน้า 54 - 55

⁶ น. หน้า 79 - 80

ภายในประเทศมาขายที่กรุงเทพฯ¹ การไม่เก็บภาษีเรือดังกล่าวเป็นประโยชน์แก่ราษฎร
มากเพราะจะทำให้การค้าขายมีความสะดวกและแพร่หลายมากกว่าแต่ก่อน

อย่างไรก็ตามการยกเลิกอากรตลาดเปลี่ยนมาเก็บภาษีโรงเรือน กลับมีผู้หา
เพิ่มมากขึ้น ดังปรากฏว่ามีคดีฟ้องร้องและเกิดกรณีพิพาทระหว่างเจ้าภาษีกับราษฎรอยู่
เสมอ ๆ เช่น เจ้าภาษีโรงเรือนไปเรียกเก็บภาษีที่เมืองชัยนาท อุทัยธานี นครสวรรค์
กำแพงเพชร² และเมืองตาก แต่ราษฎรไม่ยอมเสียภาษี จึงให้เจ้าเมืองหาตัวราษฎร
ที่ไม่ชำระค่าภาษีมารวบรวม³ การขัดแย้งระหว่างเจ้าภาษีกับราษฎรนั้น ปรากฏว่า
ราษฎรและเจ้าภาษีต่างก็มีข้ออ้างต่าง ๆ กันว่า

ราษฎรไม่ยอมเสียภาษีโรงเรือน ราษฎรบางแห่งมีเรือนบนทุกสินค้าขายผ้าขาว
ผ้าลาย ผ้าแพร เครื่องแก้ว เครื่องเหล็ก สินค้าเหล่านี้วางไว้นาย
เหมือนกับโรง ร้าน แต่จอกอยู่แห่งละ 2 - 3 เคียน ไม่ได้ไปขาย
ที่อื่น ราษฎรว่าเป็นเรือเร่ เรือจร...ราษฎรซื้อข้าวเปลือก ข้าวสาร
ใส่เรือนไว้นายเอากำไร แต่ราษฎรว่าเป็นเรือนยังไม่ยอมเสียภาษี และ
ราษฎรซื้อข้าวสารขาย ตากปลาไว้นาย ราษฎรว่าร้านติดกับเรือนไม่ยอม
เสียภาษี...⁴

¹ "ข่าวที่กรุงเทพฯ" บางกอกวิคเคเตอร์ 17 มีนาคม 2409 หน้า 19

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 79 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1225

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 91 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1221

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 231 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1228

จากข้อความข้างต้นแสดงว่า ความขัดแย้งระหว่างเจ้าภาษีโรงเรือนกับราษฎรนั้นเกิดขึ้นเนื่องจากต่างฝ่ายต่างตีความหมายของคำแตกต่างกันออกไป ซึ่งเป็นลักษณะของคนไทยที่ชอบตีส่วนวน และเล่นคำ ในบางครั้งการวิวาทระหว่างเจ้าภาษีโรงเรือนกับราษฎรต้องมาชำระคดีที่กรุงเทพฯ เช่น การขัดแย้งระหว่างเจ้าภาษีกับราษฎรกรณีราษฎรหาปลาได้แล้วเอามาตากไว้บนร้าน ชานเรือน และอาแผงรองตากที่พื้นดิน เจ้าภาษีจะเก็บภาษีราษฎรจำนวน 43 คน ได้สาบานและให้การว่าหาปลามาได้ด้วยตนเองมาไว้กินและขาย ไม่ได้ซื้อมารวมรวมไว้ขาย เจ้าภาษีแย้งว่าราษฎรตากปลาไว้ขายจึงเรียกเอาเงินภาษีที่ตากปลา ราษฎรไม่ยอมเสียภาษีให้กับเจ้าภาษี ในที่สุดจึงส่งตัวเจ้าภาษีและตัวแทนราษฎร 2 คน มาฟังคำตัดสินชำระคดีที่กรุงเทพฯ¹ ซึ่งกรณีคดีนี้อยู่ในกฎเกณฑ์ที่ว่า ถ้าราษฎรทำกังแห้ง หอยแห้งตากไว้ที่ร้านและชานเรือนโดยได้เสียค่าน้ำแล้วไม่ยอมเสียภาษี ตัดสินว่าราษฎรสาบานได้ว่ามาตากไว้เพื่อขายและกินไม่ให้เรียกภาษี แต่ราษฎรซื้อมารวมไว้ที่โรงร้าน เป็นสินค้าขายราคามากกว่า 1 ตำลึงขึ้นไปก็ต้องเสียค่าไวสินค้าตามพิลึก ซึ่งจะโต้แย้งว่าได้เสียค่าน้ำแล้วไม่ยอมเสียภาษีที่ไวสินค้านั้นไม่ได้²

4.1.3 การปรับปรุงวิธีการบริหารภาษีอากร ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ปรับปรุงการบริหารภาษีอากรเพื่อให้เกิดความสะดวกในการปฏิบัติงาน ตลอดจนไม่ให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อนจากการเก็บภาษีอากร

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 189 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1227

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 กท. เล่ม 38
สารตราไปถึงผู้ว่าราชการเมืองชลบุรีว่าด้วยราษฎรไม่ยอมเสียภาษีโรงร้านให้แก่เจ้าภาษี
 จ.ศ. 1229 - 1231

4.1.3.1 ให้ตั้งโรงภาษีรวมอยู่กับค่าน เจ้าภาษีนายอากรเมื่อผูกขาดทำภาษีอากรแล้วก็จะตั้งโรงภาษีขึ้นสำหรับเก็บเงินค่าภาษีอากรจากราษฎรที่ผ่านไปมา และในขณะที่เดียวกันราษฎรก็ต้องให้ท่านตรวจว่ามีสิ่งของต้องห้ามหรือไม่ ซึ่งทำให้ราษฎรเดือดร้อน เพราะต้องจอดเรือที่โรงภาษีและค่านซึ่งมีหลายแห่ง ในบางครั้งราษฎรไม่สามารถจอดเรือได้ทันที ก็ถูกกล่าวหาว่าหลบหนีการเสียภาษี¹ ถึงกรณีที่มีการฟ้องร้องเจ้าหน้าที่ค่านบางไซ้ที่ข่มเหงราษฎรลงในหนังสือพิมพ์บางกอก รีคอร์ด² ว่าเงินพงไต่บรรทุกชาวเปลือกผ่านค่านบางไซ้แล้วจอดเรือไม่ทันเพราะน้ำเชี่ยว เจ้าหน้าที่ค่านจึงได้ยึดเอาหางเสือ แจว 3 เล่ม เงินพงต้องเสียเงินไปสี่บาทจึงไต่หางเสือและแจวคืน² กว๊ายเหตุนี้เองจึงให้โรงภาษีกับค่านอยู่ที่เดียวกัน ซึ่งนับว่าเป็นการปรับปรุงด้านการบริหารการเก็บภาษีอากรที่ทำให้ราษฎรไม่เดือดร้อน และได้รับความสะดวกยิ่งขึ้น

4.1.3.2 การพิมพ์พิทักษ์ภาษีอากรให้ราษฎรทราบ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าราษฎรได้รับความเดือดร้อนจากเจ้าภาษีนายอากร เช่น เก็บภาษีเกินพิสัย ประกอบกับเจ้าหน้าที่ก็ไม่ไต่เอาใจใส่กวัดข้นเจ้าภาษีให้เก็บภาษีอากรจากราษฎรโดยยุติธรรม จึงทำให้เจ้าภาษีกดขี่ราษฎร³ เพื่อจะแก้ปัญหาดังกล่าว พระองค์จึงให้พิมพ์พิทักษ์ภาษีอากรให้ราษฎรทราบ โดยให้คิดพิทักษ์ภาษีอากรต่าง ๆ แล้วตีพิมพ์แจกไปทุกแขวงทุกตำบล ให้ราษฎรรู้พิทักษ์ภาษีอากรให้ทั่วถึงกัน

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405 - 2408 หน้า 294 - 295

² "ความพวกก่านบางไซ้ข่มเหง" บางกอกรีคอร์ด 20 กันยายน 2408 หน้า 115

³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ล.ก. หน้า 148 - 149

ถ้าเจ้าภาษีอากรมาเก็บเงินจากราษฎร เก็บพิกัดที่ตีพิมพ์ให้ราษฎรมาฟ้องร้องต่อ
เจ้ากระทรวงที่ภาษีอากรขึ้นอยู่¹ และในการฟ้องร้องก็ให้อาหนังสือที่พิมพ์ประกาศ
พิกัดภาษีอากรแสดงเป็นหลักฐาน² และปรากฏว่าพระองค์ทรงเห็นความสำคัญในการ
ที่ราษฎรถูกเจ้าภาษีนายอากร กดขี่ถึงกับให้ราษฎร ไปยื่นเรื่องร้องทุกข์ต่อพระองค์โดยตรง*
ดังนั้นการพิมพ์พิกัดอัตราภาษีอากรให้ราษฎรทราบจึงเป็นวิธีการบริหารด้านภาษีอากร
ประการหนึ่ง ที่ให้ประโยชน์แก่ราษฎร ทำให้ราษฎรทราบพิกัดภาษีอากรที่จะต้องเสีย
ให้แก่เจ้าภาษีนายอากรเป็นการป้องกันไม่ให้เจ้าภาษีนายอากรเอาเปรียบราษฎรได้
วิธีหนึ่ง

การปรับปรุงภาษีอากรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ดังกล่าวมาข้างต้นนี้มีผลทำให้เศรษฐกิจของประเทศดีขึ้น ซึ่งศาลเลกซ์ได้ประมาณ
รายได้จากค่าภาษีอากร ค่าสัมปทาน และค่าธรรมเนียมต่าง ๆ ว่า ได้ประมาณ
ปีละ 26,964,100 บาท³

4.2 การส่งเสริมการค้าและการปลูกพืชต่าง ๆ การส่งเสริมการค้า
และปลูกพืชเกษตรกรรมต่าง ๆ เป็นวิธีการปรับปรุงเศรษฐกิจของประเทศประการหนึ่ง
ซึ่งเป็นนโยบายของประเทศในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และมีผล

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4
พ.ศ. 2394 - 2400 หน้า 134

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4
พ.ศ. 2405 - 2408 หน้า 175

* การร้องทุกข์ที่ไต่ยื่นต่อพระมหากษัตริย์โดยตรงมี 2 กรณี คือกรณีที่มีผู้อ้าง
รับสั่งจากเจ้านายที่กรุงเทพฯ หรือถือหนังสือไม่มีตรานำไปบังคับให้ผู้รักษามือง
กรมเมืองทำตามบัญชาเจ้านายที่กรุงเทพฯ อีกกรณีคือการที่เจ้าภาษีนายอากรเก็บภาษี
จากราษฎรเกินอัตรา

³ ศาลเลกซ์ เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร หน้า 294

ทำให้เศรษฐกิจโดยทั่ว ๆ ไปของประเทศดีขึ้น

4.2.1 การส่งเสริมการทํานา วิธีการที่รัฐบาลใช้เพื่อให้การทํานาขยายตัว
เพิ่มมากขึ้นนั้นมีหลายวิธี

4.2.1.1 ประกาศไม่เก็บค่านาที่บุกเบิกทำเป็นปีแรก เพื่อให้ราษฎร
ทํานากันอย่างกว้างขวาง จึงยกเว้นการเก็บค่านาในปีแรกที่มีการบุกเบิกที่ดินเพื่อ
ทํานาและให้เก็บค่านาในปีต่อไป¹

4.2.1.2 ลดอากรค่านาและผ่อนผันการเสียค่านา การเก็บค่านา
ในอัตราสูงย่อมมีผลทำให้ราษฎรไม่สนใจทํานา ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวจึงให้ลดอากรนาโคจจากที่เคยเก็บไร่ละสลึงเพื่องเปลี่ยนเป็นไร่ละสลึง²
นอกจากนี้มีการผ่อนผันการเสียค่านาอีกด้วย คือถ้าราษฎรคนใดขี้คนไม่สามารถเสีย
เงินเต็มตามจำนวนในตราแคง แต่จะขอเสียเงินค่านาเฉพาะที่เก็บเกี่ยวได้ ส่วนที่
ยังไม่ได้เก็บเกี่ยวจะขอค้างไว้ก็ได้³ การกระทำดังกล่าวเป็นการกระตุ้นให้ราษฎร
ทํานามากขึ้น

4.2.1.3 การผ่อนผันให้ไพร่กลับไปทํานา เพื่อให้ราษฎรมีโอกาส
ทํานามากขึ้น จึงมีการอนุญาตให้ไพร่กลับไปทํานาในฤดูกาลทํานา ดังปรากฏว่า

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4
พ.ศ. 2401 - 2404 หน้า 28 - 29

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4
พ.ศ. 2405 - 2408 หน้า 249

³ ฎ. หน้า 250

เจ้าพระยาจักรีได้มีสารตรามาถึงปลัดกรมการผู้รักษาเมืองปราจีนบุรี ความว่า ในฤดูฝนซึ่งเป็นฤดูกาลทำนาให้ปล่อยไพร่เมืองปราจีนบุรี เมืองกระบิล เมือง ประจันตคามที่เกณฑ์ไปชุกชีลาที่เขาฉ่องไก่ให้กลับไปทำไร่นา ไพร่ที่เกณฑ์มานั้นอาจจะ ให้อแบ่งเป็นสองพลัดเพื่อให้กลับไปทำนาได้¹ และใน พ.ศ. 2402 เจ้าพระยาจักรี ได้มีหนังสือไปถึงปลัดกรมการทรงเกล้าว่า "ให้ปล่อยเลขที่เกณฑ์มาจากเมืองนครราชสีมา ซึ่งมาทำปราสาทที่เมืองลพบุรีให้เลิกกลับไปทำไร่นา"² นอกจากนี้ปรากฏหลักฐานว่าใน พ.ศ. 2408 หนังสือพิมพ์บางกอกรีคอเคอร์ ก็ได้ลงข่าวเกี่ยวกับไพร่ที่เมืองเพชรบุรี ที่เข้ารับราชการในฤดูทำนา ได้รับอนุญาตจากมุลนายให้กลับไปทำนาได้³ การอนุญาต ให้ไพร่ที่เกณฑ์มาทำงานหลวงกลับไปทำนานั้นนับว่าเป็นการส่งเสริมให้มีการทำนามากขึ้น อันจะเป็นประโยชน์ต่อเศรษฐกิจของประเทศ เพราะทำให้รัฐบาลมีรายได้จากการเก็บ ภาษานาและเก็บภาษีจากการส่งข้าวออกนอกประเทศเพิ่มมากขึ้น และเป็นประโยชน์แก่ ตัวไพร่ด้วย เพราะเป็นการเปิดโอกาสให้ไพร่มีรายได้เป็นของตนเอง ซึ่งอาจจะ มีผลทำให้การครองชีพของไพร่ดีขึ้น และในขณะเดียวกันก็เป็นการให้อิสระแก่ไพร่ในการ ประกอบอาชีพอีกด้วย

4.2.1.4 การขกคดลองชยายที่ทำการเพาะปลูก การเพิ่มผลผลิตใน การทำนามีทางเลือกที่จะกระทำไคอยู่ 2 ทาง คือการใช้ที่ดินที่มีอยู่แล้วให้ไคประโยชน์

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 30 จดหมายเหตุนรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1214

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 88 จดหมายเหตุนรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1221

³ "ข่าวน้ำฝนที่เมืองเพชรบุรี" บางกอกรีคอเคอร์ 7 สิงหาคม 2408

มากขึ้น โดยใช้แรงงานเพิ่มขึ้น อีกทางหนึ่งคือการขยายที่ดินที่ใช้ในการเพาะปลูกให้มากขึ้น¹ จากการที่ประเทศไทยมีที่ดินเป็นจำนวนมากแต่ประชาชนยังมีน้อย จึงปรากฏว่าการเร่งเพิ่มปริมาณการผลิตข้าวของไทยนั้นรัฐบาลใช้วิธีขยายพื้นที่ทำการเพาะปลูกเป็นประการสำคัญ วิธีการที่จะขยายเนื้อที่ในการเพาะปลูกได้วิธีหนึ่งคือการชุกคลอง

ตามปกติคลองเป็นปัจจัยสำคัญในด้านการส่งเสริมการเพาะปลูก เพราะการปลูกข้าว นอกจากจะต้องอาศัยน้ำฝนในตอนต้นฤดูแล้ว ยังต้องการน้ำสำหรับหล่อเลี้ยงต้นข้าวในปลายฤดูอีกด้วย² นอกจากนี้การชุกคลองที่مانที่รกร้างว่างเปล่ายอมส่งเสริมให้ราษฎรอพยพเข้ามาตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้คลองและหักร้างตางพงเพื่อใช้ที่ดินเป็นที่พักเพาะปลูก³ จึงนับว่าการชุกคลองเป็นวิธีการขยายเนื้อที่ในการทำนาให้ได้ผลผลิตเพิ่มขึ้น

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เริ่มมีนโยบายชุกคลองเพื่อขยายเนื้อที่ในการทำนา ซึ่งหมอบรัดเลได้แสดงความคิดเห็นลงในหนังสือพิมพ์บางกอกรีคอร์ดเดอร์ว่า การชุกคลองจะเป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองเป็นอันมากเพราะราษฎรจะได้ทำนา เมื่อนามีมากขึ้น ก็จะทำให้รัฐบาลสามารถเก็บภาษีค่านาได้มากขึ้นด้วย ส่วนประชาชนก็จะได้อาศัยน้ำในลำคลอง และบริเวณทั้งสองฟากคลองก็จะมีคนมาอยู่อาศัย⁴

¹ สุนทรี อาสะไวย์ บทบาทของรัฐบาลและเอกชนในการพัฒนา : พิจารณาเฉพาะกรณีประวัติโครงการรังสิต พ.ศ. 2431 - 2457 หน้า 115

² ม.ล.โคช สนิทวงศ์ "พระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งบังเกิดผลในทางเศรษฐกิจของประเทศ" ใน หนังสือวันเฉลิมพระชนมายุครบ 3 รอบ 12 สิงหาคม หน้า 135

³ ฎ. หน้า 136

⁴ บางกอกรีคอร์ดเดอร์ 4 ธันวาคม 2408 หน้า 180

และหมอบรัดเลได้แนะนำว่าการขุดคลองไปในที่ที่จะเป็นไร่นา ส่วน ควรจะทำอีกหลาย
ตำบล¹ คลองที่ขุดโดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อขยายการเพาะปลูกข้าวในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็คือการขุดคลองในเขตฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา คือ

1. คลองมหาสวัสดิ์ การขุดคลองมหาสวัสดิ์ เป็นการแสดงให้เห็น
ว่ารัฐบาลมีจุดมุ่งหมายที่จะบุกเบิกที่ดินที่กว้างขวางเปล่าให้เป็นพื้นที่เพิ่มมากขึ้น และเป็น
คลองที่ขุดเพื่อเปิดที่ให้เป็นที่นา สำหรับแจกพระเจ้าลูกเธอ² โดยโปรดเกล้าฯ ให้
เจ้าพระยาวิเทศ เป็นแม่กองจ้างจีนขุดตั้งแต่วัดไชยพุทธพลาไปออกแม่น้ำเมือง
นครไชยศรี คลองยาว 676 เส้น กว้าง 7 วา ลึก 6 ศอก รวมเงินค่าขุด
1,101 ชั่ง 10 ตำลึง³ สำหรับที่ดินริมฝั่งคลองมหาสวัสดิ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ พระราชทานให้แก่พระราชโอรสและธิดาจำนวน 16,200 ไร่
โดยแบ่งออกเป็น 50 ส่วน ไร่ละ 324 ไร่⁴

2. คลองภาษีเจริญ โปรดเกล้าฯ ให้พระภิกษุสมบัติบริบูรณ์ ซึ่งเป็น
เจ้าภาษีเงิน เอาเงินภาษีขุดคลองภาษีเจริญตั้งแต่คลองบางกอกใหญ่ ริมวัดปากน้ำออก
แม่น้ำเมืองนครไชยศรี คลองนี้ยาว 620 เส้น กว้าง 7 วา ลึก 5 ศอก ราคาค่าจ้าง
ขุด 1,400 ชั่ง⁵ เมื่อขุดเสร็จแล้วมีขุนนาง เจ้าสัวไปจับจองที่สองข้างฝั่งคลอง

¹ บางกอกรีคอเคอร์ 18 พฤศจิกายน 2408 หน้า 161

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสมณฑลราชบุรี ร.ศ. 128 พิมพ์ในงาน
พระราชทานเพลิงศพ ร.ศ. อ. ประธาน โชติวรรณ 2 ธันวาคม 2499 หน้า 2

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4
หน้า 183 - 184

⁴ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4
พ.ศ. 2401 - 2404 หน้า 318

⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ด.ก. หน้า 355

ราษฎรที่ไปจับจองก็มีบ้างแต่จำนวนน้อย¹

3. คลองทำเป็นสระกวก ไปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นแม่กองขุดเมื่อ พ.ศ. 2409 คลองนี้ขุดตั้งแต่แม่น้ำบางยาง เมืองนครไชยศรีไปออกที่คลองบางนกแขวกเมืองราชบุรี ขนาดคลองยาว 840 เส้น กว้าง 6 วา ลึก 6 ศอก รวมค่าจ้างขุดเป็นเงิน 1,400 ซึ่ง ส่วนที่ดินริมฝั่งคลองนั้นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ได้แจกจ่ายให้แก่ภรรยา พี่น้อง ลูกหลาน และคนซึ่งมาฝากตัว²

จากการขุดคลองเหล่านี้เห็นว่าทำให้เนื้อที่ในการทำนาขยายมากขึ้น ถึงแม้ว่าพวกชาวนาไม่สามารถเข้าจับจองที่ดินริมคลองเหล่านี้ เพราะพระมหากษัตริย์มักจะพระราชทานที่ดินริมคลองให้เชื้อพระวงศ์ และขุนนาง ข้าราชการชั้นสูง³ โดยเฉพาะการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานที่ดินสองฝั่งคลองให้แก่พระราชโอรสและธิดาเพื่อทำเป็นที่นาขึ้น ไม่ได้รับผลสำเร็จตามเป้าหมาย เพราะเจ้านายที่ได้รับพระราชทานยังทรงพระเยาว์ ไม่สามารถดูแลได้ ต้องปล่อยให้ผู้จัดการหรือผู้ที่ทำนาทำกันไปตามใจชอบ ในเวลานั้นคนทำนาก็มีน้อย ที่รกร้างว่างเปล่ามีมาก ผู้ที่ไปทำนาก็ทำพอกับกำลังของตนไม่เต็มเนื้อที่นาพระราชทาน⁴ อย่างไรก็ตามการที่ชนชั้นสูงเริ่มมีสิทธิในที่ดินริมฝั่งคลองก็แสดงให้เห็นแนวโน้มของชนชั้นสูงที่เริ่มสนใจกรรมสิทธิ์ใน

¹ "เรื่องคลองขุดใหม่" บางกอกกริโคเคอร์ 27 สิงหาคม 2409 หน้า 168

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสมณฑลราชบุรี ร.ศ. 128 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ร.ศ. ๑. ประธาน โชติวรรณ 2 ธันวาคม 2499 หน้า 3

³ ชีเกदारุ ทานาเบ้ "การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย" รวมกาลศก 2 : 70 - 94 ตุลาคม 2518 - มกราคม 2519

⁴ กิตติ ตันไทย คลองกับระบบเศรษฐกิจของไทย หน้า 70 - 72

ที่คิดกันบ้างแล้ว¹ อันจะส่งผลให้การขยายที่ทำการเพาะปลูกริมฝั่งคลองกลายเป็นที่นิยมมากขึ้นในสมัยต่อมา

4.2.1.5 การประกาศให้ราษฎรทำนาและการเอาใจใส่ของรัฐบาล

ในการทำนา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พยายามส่งเสริมให้มีการทำนาเพิ่มขึ้น โดยให้ราษฎรจับจองที่นา ดังข้อความในสารตราที่มีไปถึงเมืองต่าง ๆ ว่า นาตำบลใดว่างเปล่าอยู่นอกตราแดง ตราจอง ถ้าราษฎรผู้ใดไม่มีนาทำก็ให้หาหลวงเสนา กรมการจักแจงจองนาให้แก่ราษฎรอย่าให้ว่างเปล่าอยู่ใด ส่วนนาที่ราษฎรมอบเวนคืนก็ให้มอบแก่ราษฎรที่ไม่มีนาทำต่อไป โดยกำนันมิให้เจ้าหน้าที่ปล่อยนาไว้ให้รกร้างเกิน 1 ปี² แล้วให้เจ้าเมือง กรมการ ตลอดจนนายอำเภอ กำนัน และนายบ้านกำรับให้ราษฎรทำนา⁴ ตลอดจนว่ากล่าวให้ราษฎรมีความพากเพียรในการทำนาตั้งแต่ต้นฤดู ถ้าราษฎรทำนาได้มากน้อยเพียงใดก็ให้บอกมาที่กรุงเทพฯ⁵ นอกจากนี้รัฐบาลยังใช้วิธีประกาศชักชวนให้ราษฎรทำนา โดยจะบอกปริมาณน้ำฝนว่ามีมากน้อยเพียงใด เพื่อจะได้เริ่มทำนา⁶ แสดงให้เห็นว่ารัฐบาลเอาใจใส่ในการทำนาคงที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกล่าวว่า "ประกาศมาให้ทราบไว้ หากไม่เจว่าผู้ครองแผ่นดินไม่สังเกตุการเตือนสติราษฎร"⁷ นอกจากจะประกาศ

¹ กิตติ คันไทย คลองกับระบบเศรษฐกิจของไทย หน้า 70 - 72

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 กท. เล่ม 3 สารตรา
ท่านเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาฯมาถึงเจ้าเมืองกรมการเมืองเพชรบุรี เมืองชุมพร
จ.ศ. 1214

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 77 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 46 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1214

⁵ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 72 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215

⁶ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 116 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1223

⁷ ก.

ให้ราษฎรทำนาเพื่อเป็นการเพิ่มผลผลิตแล้ว มีการควบคุมและกำชับให้เจ้าเมืองและ
เจ้าหน้าทีที่เกี่ยวข้องกับการทำนาดูแลเอาใจใส่การทำนาอีกด้วย เช่นให้เจ้าเมือง
บอกจำนวนน้ำฝนที่ตกในแต่ละเมืองว่ามากน้อยเพียงใด ตลอดจนราษฎรทำนาได้ผล
แค่ไหนก็ให้บอกมาที่กรุงเทพฯ แต่บางเมืองก็รายงานไม่ตรงกับความจริง คือ "ฝนตก
น้อยแต่ลงบอกลงไปว่าตกมาก ชาวเมืองบอกว่าชาววังมั่ง เขาแต่ความดี ๆ ว่าลงไป
แต่เพราะ ๆ...จะบอกรายการน้ำฝน ต้นข้าวของราษฎรว่าได้และเสียเท่าใดให้ตริกครอง
บอกลงไปตามจริงอย่าให้เอาความเท็จบอกลงไปเป็นอันขาด"¹ ถึงแม้จะมีคำสั่งกำชับ
แล้วแต่ก็ยังมิสามารถที่ไม่ได้ปฏิบัติตาม ดังนั้นจึงต้องใช้วิธีการลงโทษ เพราะถือว่า
การไม่เอาใจใส่เรื่องไร่นามีความผิดมาก เช่นมีการลงโทษให้เขียนดีพระยาอย่างทอง
และพระยาฉะบุรี คนละ 10 ที่ หลวงปลัดคนละ 5 ที่ เนื่องจากคนเหล่านี้ไม่รับ
ผิดชอบในการบอกรายการน้ำฝน² แสดงให้เห็นนโยบายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวที่มีพระราชประสงค์จะปรับปรุงเศรษฐกิจนั้นพระองค์พยายามให้เจ้าหน้าที่มีส่วน
รับผิดชอบ แต่ก็ไม่ได้ผลเท่าที่ควร อาจจะเป็นเพราะว่าเจ้าหน้าที่ขาดความเข้าใจและ
ยังไม่เห็นความสำคัญในหน้าที่ที่ตนปฏิบัติอยู่ว่าจะมีความสำคัญต่อเศรษฐกิจอย่างไร (เช่น
กรณีให้เจ้าเมืองบอกรายการน้ำฝน)

ส่วนองค์พระมหากษัตริย์ก็ทรงสนพระทัยในการทำนา เช่น พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรนาที่ท้องสนามหลวง³
ส่วนตามหัวเมืองก็โปรดเสด็จออกไปทอดพระเนตรการแรกนาหลวงที่เขาคันทรง⁴ และ

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 67 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215

² ก.

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 83 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1219

⁴ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4

หอกพระเนตรการนวกข้าวหลวงที่เมืองเพชรบุรี¹ นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มีที่นาและพระองค์ทรงสนพระทัยในเรื่องการทำนาด้วย ทั้งพระราชหัตถเลขาที่มีถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า "ฝนในแขวงเมืองสระบุรีก็ตกบ้าง เว้นบ้าง มากบ้างน้อยมาก นาของกระหม่อมฉันกับของราษฎรก็ไถลงมือไถและหกกกล้า บางอย่างบ้าง แต่ไถลงมือหว่านน้อย ถั่วว่าฝนฟ้าจะมีมา"² การที่ผู้นำของประเทศเอาใจใส่และเห็นความสำคัญของการทำนาเช่นนี้ อาจจะส่งผลให้ราษฎรมีความกระตือรือร้นในการทำนาได้บ้างไม่มากนักน้อย

วิธีการต่าง ๆ ที่รัฐบาลใช้เพื่อส่งเสริมการทำนาคงกล่าวข้างต้นคงจะได้ผลอย่างมากทีเดียว เพราะการทำนาได้ผลิตผลเพิ่มมากขึ้น และอาชีพทำนาก็มีผู้นิยมทำมากกว่าเดิม ทั้งนี้ เจมส์ ซี อินแกรม (James C. Ingram) กล่าวว่า

การทำนาเป็นอาชีพสำคัญของประชาชนประมาณร้อยละ 80 - 90 และข้าวเป็นสินค้าออกสำคัญประมาณร้อยละ 60 - 70 ของสินค้าทั้งหมด ... แสดงว่ามีการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจอย่างขนานใหญ่ในประเทศไทย ตั้งแต่ พ.ศ. 2398 ไม่มีกิจกรรมการเศรษฐกิจที่คนไทยจะทำมากไปกว่าการทำนา และไม่มีกิจกรรมเศรษฐกิจใดที่จะเกี่ยวข้องกับประชากรจำนวนมากเท่าทำนา...³

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 กห. เล่ม 25 ว่าด้วย จะเสด็จทอดพระเนตรการนวกข้าว จ.ศ. 1225

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 1 ก/6 พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
23 มิถุนายน - 23 ธันวาคม ร.ศ. 78

³ James C. Ingram Economic Change in Thailand 1850 - 1970
p. 37 - 40.

นอกจากนี้ปรากฏหลักฐานจากหนังสือพิมพ์บางกอกเรคคอร์ด ซึ่งแสดงให้เห็นว่า คนนิยมทำนามากขึ้นว่า คนที่ไม่เคยทำนามาแต่ก่อนก็รักชวนกันทำนาเป็นอันมาก จนที่นาในแขวงเมืองเพชรบุรีมีใครจะมีที่ว่าง¹

4.2.2 การส่งเสริมปลูกพืชเกษตรกรรมอื่น ๆ นอกจากส่งเสริมการปลูกข้าวแล้ว รัฐบาลยังส่งเสริมสนับสนุนการปลูกพืชต่าง ๆ ซึ่งเป็นที่ต้องการของต่างประเทศ เช่น ใ้ราษฎรปลูกยาสูบ สืบเนื่องมาจากขุนนางฝรั่งเศสซึ่งอยู่ที่เมืองมนิลาได้มีหนังสือทูลเกล้าฯ ถวายว่าไ้เอาใบยาสูบจากประเทศไทยไปให้พวกเมืองมนิลา คนเหล่านั้นชมว่าใบยาสูบประเทศไทยเป็นยาอย่างดี ค้วยเหตุนี้เองพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าเมืองเพชรบุรี พิจัย อุดรดิตถ์ และเมืองหล่มสัก เคยปลูกยาสูบเป็นจำนวนมากมาก่อน แต่ในสมัยนั้นการซื้อขายยาสูบราคาต่ำ จึงทำให้ผู้ปลูกยาสูบบางคนเลิกปลูกยาสูบแล้วไปประกอบอาชีพอื่น แต่เมื่อประเทศไทยเปิดการค้าขายอย่างเสรีทำให้ชาวต่างประเทศเข้ามาซื้อขายกว้างขวาง จะทำให้ยาสูบมีราคาสูงขึ้น ประกอบกับชาวต่างประเทศต้องการใบยาตากแห้ง ดังนั้นราษฎรไม่ต้องเสียเวลาในการเก็บเกี่ยวใบยาทำเป็นกลุ่มเหมือนแต่ก่อน ดังนั้นจึงประกาศใ้ราษฎรปลูกยาสูบให้มาก ๆ² นอกจากนี้ใ้เจ้าเมืองกรมการรับซื้อใบยาสูบจากราษฎรอีกด้วย ทั้งขอความว่า

¹ "ข่าวน้ำฝนที่เมืองเพชรบุรี" บางกอกเรคคอร์ด 7 สิงหาคม 2408

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 167 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1223

ให้จัดซื้อใบยาของราษฎรเอาขึ้นชั่งกับยาที่ท่ากลุม คีตราคาตามสมควร
 ซื้อให้ไต่ยาเมือง 4 - 10 ทาบ ซื้อไต่ใบยาเท่าใดคิดเป็นเงินราคา
 เท่าใด ให้เจ้าเมืองกรมการเบิกเอาเงินภาษียาต่อเจ้าภาษีแจกให้แก่
 ราษฎรเจ้าของยาจนครบ อย่าให้หักราคายา และหนองเหนียวเอา
 เงินค่ายาของราษฎรไว้ให้คางซาได้ ไต่ให้เจ้าจำนวนมีหนังสือขึ้นมา
 ถึงเจ้าภาษียาให้จ่ายเงินภาษีให้เจ้าเมือง กรมการแล้วให้พระเพชรบุรี
 พระประเล็คสงคราม พระสุริยวงษา พระพิไช พระอุตรคิต เร่งซื้อ
 ใบยา แต่งกรมการคุมส่งลงมาให้ถึงกรุงเทพฯ...ให้ทันมรสุมใช้ไป...¹

อย่างไรก็ตามการที่ประกาศให้ราษฎรปลูกยาสูบและให้เจ้าเมือง กรมการจัด
 ซื้อยาสูบจากราษฎรนี้ อาจวิเคราะห์ได้หลายแง่ เช่น อาจวิเคราะห์ว่ารัฐบาล
 ส่งเสริมให้มีการปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อการส่งออกและเพื่อไม่ให้ราษฎรเดือดร้อนหรือวิตก
 ว่าปลูกแล้วจะขายไม่ได้ รัฐบาลจึงจัดซื้อใบยาสูบเสียเอง แต่อีกในแง่หนึ่งเราอาจ
 จะพิจารณาว่าเป็นการผูกขาดของรัฐบาลก็ได้ ทั้งนี้เพราะปรากฏว่าในปี พ.ศ. 2408
 หลังจากออกประกาศให้ราษฎรปลูกยาสูบและให้เจ้าเมืองซื้อใบยาสูบจากราษฎรแล้ว
 ได้เกิดความเข้าใจผิดว่ารัฐบาลห้ามไม่ให้ราษฎรขายยาสูบให้แก่พ่อค้า จนในที่สุดก็มี
 คำสั่งไปถึงพระยาเพชรบูรณ์เพื่อให้หาหนังสือที่อ้างว่าเป็นคำสั่งคัมภีร์ห้ามราษฎรไม่ให้
 ขายยาสูบให้แก่พ่อค้า ขอความในหนังสือที่เจ้าพระยาภูธราภัยส่งไปถึงพระยาเพชรบูรณ์
 มีใจความว่า

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 167 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1223

การที่ปิดยาสูบห้ามไม่ให้ราษฎรลูกค้าซื้อขายนั้นไม่ชอบ ถ้าเจ้าพนักงาน
กรมมหาดไทยมีตราขึ้นไป ก็ต้องมีตราพระราชสีห์ กรมมหาดไทย ใน
พระบรมมหาราชวังนำขึ้นไปถวาย หลวงมหาดไทย กรมการผู้รักษาเมือง
ไม่ตรึงตรองใคร่ครวญฟังแต่หนังสือที่ผิด ๆ บังคับบัญชา พระยาเพชรบูรณ์
พระปลัดกรมการผู้ใหญ่ก็ไม่อยู่ หลวงมหาดไทยมีหมายให้กักกันห้ามไม่ให้
ราษฎรลูกค้าซื้อขายยาสูบ ให้หาจับเอาตัวผู้ถือหนังสือและหนังสือที่บังคับ
การให้ผิด ๆ ชุมนเียนไว้...ถ้าพระยาเพชรบูรณ์ กรมการชำระว่ากล่าว
ไล่เลียงหลวงมหาดไทย กรมการไม่ไต่ถามหนังสือที่บังคับขึ้นมากับเรื่อง
ซื้อขายยาสูบ ขยายยาสูบประการใด ก็ให้มีหมายประกาศให้ราษฎร ลูกค้า
จงทั่วแล้วให้ลูกค้าได้ซื้อขายยาสูบกันโดยสะดวก...¹

การพิจารณาข้อความในหนังสือที่มีไปถึงพระยาเพชรบูรณ์จะเป็นคำตอบให้เรา
ได้ทราบว่ารัฐบาลมิได้คิดจะผูกขาดการซื้อขายยาสูบแต่อย่างใด ดังนั้นการที่รัฐบาลประกาศ
ให้ราษฎรปลูกยาสูบและให้เจ้าเมืองซื้อขายยาสูบจากราษฎรในระยะแรก ๆ นั้นเป็นการ
ส่งเสริมให้ราษฎรปลูกยาสูบ และเพื่อป้องกันไม่ให้ราษฎรขาดทุน กรณีที่ปลูกแล้วไม่มี
ผู้รับซื้อ ดังนั้นรัฐบาลจึงรับซื้อเสียเองเป็นการชั่วคราว โดยไม่ได้เป็นการผูกขาด

นอกจากยาสูบแล้วรัฐบาลส่งเสริมให้ปลูกฝ้ายพันธุ์ยุโรป เพื่อให้ได้ผลผลิตมากขึ้น
ถึงปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้นายเรือหลวงที่บรรทุกสินค้าออกไป
จำหน่ายที่ประเทศยุโรป ให้หาเมล็ดฝ้ายพันธุ์ยุโรปมาถวาย ต่อจากนั้นก็โปรดเกล้าฯ ให้
มอบเมล็ดฝ้ายให้เจ้าเมืองแจกให้ประชาชนนำไปปลูก ถ้าราษฎรปลูกฝ้ายได้ผลก็จะยกค่าที่
สมทบสรรแก่ราษฎรเป็นเวลา 3 ปี² ส่วนพืชอื่น ๆ ก็ส่งเสริมให้ปลูกซึ่งอาจจะไม่ใช่เพื่อ
ขาย แต่เพื่อให้ราษฎรเพาะปลูกกันไม่ต่าง ๆ โดยไม่ปล่อยให้ที่ดินรกร้างว่างเปล่า และ

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 261 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1227

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 148 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1224

จะได้ใช้บริโภคด้วย เช่นให้ราษฎรเมืองลพบุรี สระบุรี ปทุมธานี¹ ส่วนที่เมืองเพชรบุรีราษฎรได้ทำไร่ต่าง ๆ และปลูกข้าวโพดหลายตำบล ซึ่งนับว่าเป็นการเพาะปลูกมากขึ้นกว่าแต่ก่อน² นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ปลูกมะม่วง ส้ม ตลอดจนทำไร่ต่าง ไร่ถั่วต่าง ๆ ที่พระราชวังบางปะอิน³ ส่วนข้าราชการก็มีส่วนส่งเสริมการปลูกพืชต่าง ๆ ด้วย เช่น เจ้าพระยาชลบทินได้ปลูกถั่วฝักยาวที่ เซอร์ จอห์น เบาริง เจริญ เจริญ "ได้ไปเดินเที่ยวสวนทิวทัศน์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นจำนวนมาก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้เมื่อดอกพญาสัตบรรณเป็นตัวอย่างสองกระสอบ"⁴

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า การที่รัฐบาลส่งเสริมให้ปลูกข้าวและพืชผลทางเกษตรกรรมต่าง ๆ เพื่อเป็นสินค้าออก เป็นวิธีการที่ทำให้รายได้ของประเทศเพิ่มขึ้นอีกประการหนึ่ง ถึงแม้การเพาะปลูกพืชบางชนิดจะไม่ให้พืชเศรษฐกิจแต่ก็เป็นประโยชน์ทำให้การกินอยู่ของประชาชนภายในประเทศอุดมสมบูรณ์ไปด้วยพืชพันธุ์ธัญญาหาร ซึ่งสอดคล้องกับคำบอกเล่าของเซอร์ จอห์น เบาริงที่ว่า "...แม่น้ำนั้นอุดมมาก และเต็มไปด้วยสวนที่บริบูรณ์ตลอดริมฝั่งแม่น้ำ มีกอไม้เป็นหย่อมตลอดทางไป ต้นไม้พันธุ์ต่าง ๆ มีใบเขียวชอุ่ม...ผลไม้ ดอกไม้ชูช่อออกช่อไสวไปทั้งนั้น..."⁵

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 64 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215

² "ข่าวน้ำฝนที่เมืองเพชรบุรี" บางกอกกรีตเตอร์ 7 สิงหาคม 2403

หน้า 81

³ กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 19 เรื่องเกี่ยวกับกรุงเก่า ตอนที่ 1 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพอำมาตย์เอก พระยาพิริยะวิชัย (เพี้ยบ สุวรรณิน) 22 เมษายน 2481 หน้า 106

⁴ เซอร์ จอห์น เบาริง เซอร์ยอนโบว์ริง แปลโดย เพ่ง บุณนาค พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หลวงเจริญ สนิทวงศ์ 31 มีนาคม 2502 หน้า 3

⁵ อ. หน้า 18 - 19

จึงนับว่าการส่งเสริมให้ปลูกข้าวและพืชต่าง ๆ เป็นวิธีการปรับปรุงเศรษฐกิจของประเทศให้ดีขึ้น อันจะมีผลให้ความเป็นอยู่ของประชาชนโดยทั่ว ๆ ไปดีขึ้นด้วย

จากการกล่าวมาข้างต้น แสดงให้เห็นว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พยายามปรับปรุงเศรษฐกิจของประเทศทุก ๆ ด้าน ซึ่งเป็นลักษณะของการปรับปรุงประเทศในยุคสมัยใหม่ อย่างไรก็ตามการปรับปรุงเศรษฐกิจมิได้สมบูรณ์ไปทั้งหมด แต่ก็นับว่าเป็นการวางรากฐานทางด้านเศรษฐกิจ ซึ่งจะได้รับการพัฒนาเพิ่มมากขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5

สภาพทางสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีส่วนทำให้สภาพทางสังคมเปลี่ยนแปลงไปด้วย ดังปรากฏว่าใกล้กับการเกณฑ์แรงงานจากไพร่แล้วใช้วิธีจ้างแรงงานจากกุลิณ ทำให้ประชาชนมีโอกาสทำงานของตนเอง และในขณะเดียวกันก็มีอิสระที่จะประกอบอาชีพอื่น ๆ ได้ เช่น รับจ้างทำงานกับชาวยุโรป ในส่วนที่เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ปรากฏว่าพระมหากษัตริย์ได้คัดสรรพระราชอำนาจและความเป็นสมมติเทพของพระองค์ลง ทำให้ราษฎรมีสติ เสรีภาพบางประการมากขึ้นกว่าเดิม และเป็นการเปิดโอกาสให้พระมหากษัตริย์กับราษฎรมีความใกล้ชิดกันมากขึ้น นอกจากนี้มีการรับวิทยาการของตะวันตก เพื่อปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย ทั้งด้านการศึกษา การคมนาคม ตลอดจนแนวความคิดด้านวิทยาศาสตร์ อันมีผลทำให้โลกทัศน์ทางสังคมในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มเปลี่ยนแปลง

1. พระมหากษัตริย์ทรงคัดสรรพระราชอำนาจและลดความเป็นสมมติเทพ

การที่พระมหากษัตริย์เริ่มลดพระราชอำนาจและความเป็นสมมติเทพ นับว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เกิดขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเห็นได้จากพระราชดำรัสที่มีต่อกรมหมื่นนุชิตชิโนรส เมื่อพระองค์เริ่มขึ้นครองราชสมบัติ ความว่า

แต่ก่อนกระหม่อมฉันไม่ทราบว่าพระบรมวงศานุวงศ์แลท่านเสนาบดีเป็นประธานจะนิยมยอมพร้อมใจกันให้มีอิสระเป็นใหญ่ในแผ่นดินดังนี้ จะประพฤติกการสิ่งใด ๆ ก็ดี มักมิได้ใคร่ครวญถ่วงให้หัวหน้าหลัง ระวังผิดคิดหาความชอบก่อน ถอนถ้าได้ไว้ถ้าเสีย ให้ยืนยงดำรงอยู่ตามแบบอย่างธรรมเนียมโบราณให้คล้ายคล้อยท่านอื่น ๆ ทั้งปวงเคยถือเคยทำมาแต่ก่อนนั้นไม่ มักทำเอาโดยอัตโนมติ ญาณปัญญาตนบ้าง ที่ได้เล่าเรียนรู้ตามครูอาจารย์คิดต่าง ๆ บ้าง การทั้งปวง

นั้นเลือกอย่างก็เป็นที่รำคาญขึ้นเคืองใจแก่ท่าน บางองค์ไม่เป็นเกียรติยศสง่างาม
พระนครของสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว กุฎหนึ่งเป็นคนชั่วไม่มีอชยาลย์ บัดนี้ก็ได้
สดีทราบอยู่แล้วทุกประการ อย่าให้ท่านองค์ใดองค์หนึ่งมีข้อเกี่ยวเกี่ยวด้วยวิต
รอนอกหน้าหัวใจ กลัวผิดกลัวร้ายเหมือนอย่างมีมาแล้วนั้นเลย...กระหม่อมฉันเลา
ครั้งนี้จะมีจิตกำเริบถึงโลกไปก็มีได้บอก ว่าตัวไค้อสิริยศใหญ่เป็นพระเจ้าแผ่นดิน
แล้ว สมณพราหมณ์เหล่านั้นอยู่ได้อ่านาจรสฉัน เราจะบัญญัติการพระศาสนาทุก
เกี่ยวเชื้อทั้งพระสงฆ์ สามเณร ให้ประพฤติเสียใหม่ตามน้ำใจของเราเล่นสบาย
ทั้งนี้หาทำได้...¹

จากข้อความนี้แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้คิดที่จะใช้
พระราชอำนาจในฐานะองค์ประมุขเหมือนกษัตริย์ในสมัยก่อน ทั้ง ๆ ที่พระองค์ก็สามารถจะ
ใช้พระราชอำนาจนั้นได้ คือ กรณีเกี่ยวกับพระสงฆ์ ทั้งนี้เพราะในสมัยพระบาทสมเด็จพระ
พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อพระองค์ยังทรงผนวชได้ตั้งพระคณะธรรมยุติกนิกายขึ้น ซึ่งพระบาท
สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงขัดขวาง แต่ก็ไม่พอพระทัยการที่พระธรรมยุติกานิกาย
มาเป็นแบบมอญ ทรงให้สมเด็จพระยาเดชาดิศรนำความนี้ไปทูลกรมหมื่นนุชิตชิโนรส ให้
กราบทูลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบ ซึ่งปรากฏว่าพระองค์ก็ทรงยอม
ปฏิบัติตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยให้พระธรรมยุติก
นิกายแบบมอญ และทรงทำคำสารภาพถวายกรมหมื่นนุชิตชิโนรสว่า แต่ก่อนเมื่อแรกทรง
ผนวชเป็นภิกษุหนุ่ม กำลังตั้งหน้าหาความรู้เกี่ยวกับวินัยพระสงฆ์ และได้ฟังพระสงฆ์พูดกันว่า
การนุ่งห่มอย่างมอญเป็นการถูกต้อง พระองค์ก็พลอยเห็นก็ไปด้วย แต่ยังมีไค้ทรงเอง
ครั้นภายหลังพระสงฆ์อื่น ๆ ทานห่มผ้าเข้าไปในพระราชวัง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัวก็มิได้รับสั่งว่าอะไร ก็พลอยดีใจไปว่าทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ถือตามชอบใจ

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชกระแสในพระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ 1 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ท่านผู้หญิงบดินทร
เกษานุชิต (เลียบ ณ นคร) 29 กุมภาพันธ์ 2499 หน้า 13 - 14

จึงพลอยทำต่อมาโดยมิไต่ถึงพระเกียรติยศและการแผ่นดินเป็นสำคัญ ถ้ามิไต่แต่ครั้งนั้น ก็เห็นจะมีไต่ประพจน์เช่นนี้ และสมัยก่อนก็มีศิษย์ไม่มากนัก แต่เมื่อมีพระสงฆ์มากขึ้นจึง คิดเห็นว่าจะหมั่นอย่างมอญคงไม่สมควรแก่พระเกียรติยศและประเพณี แต่การเลยมานาน แล้วก็กระดากอยู่ และไม่มีผู้ใหญ่บังคับบัญชาเป็นที่อ้าง ก็เกรงใจศิษย์ พวกพ้องที่ประพจน์ เหมือนกัน ครั้นนี้ได้รับสั่งในกรมเป็นที่อ้างก็ยินดี จะประพจน์ตามพระราชประสงค์¹ ด้วยเหตุนี้เองพระธรรมยุติกาก็เลิกหมั่นแบบมอญมาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นเมื่อพระองค์ขึ้นครองราชย์ก็มีไต่คิดจะใช้พระราชอำนาจในฐานะกษัตริย์ให้ พระสงฆ์ทั้งหมดนับถือธรรมยุติกา แต่พระองค์กลับส่งเสริมพระสงฆ์ทั้งสองนิกาย และตั้ง พระองค์เป็นกลางโดยมิไต่ถือว่าเป็นผู้ก่อตั้งพระธรรมยุติกามาก่อน ซึ่งมีหลักฐานว่า พระธรรมยุติกายกขึ้นฎีกาขอเสนาบดีขอให้ความกราบทูลว่าถูกบังคับให้ครองผ้าตามแบบ อย่างพระมหานิกาย ซึ่งตนไม่เลื่อมใส จึงขอให้พระธรรมยุติกากลับครองผ้าแหวกเหมือน อย่างเดิม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเกิดความลำบากพระราชหฤทัย เพราะจะดำรัสให้หมั่นอย่างพระมหานิกายต่อไปก็ผิดกับคติซึ่งพระองค์เองไต่ทรงตั้งไว้ แต่ถ้าจะอนุญาตให้ครองผ้าแหวกก็จะผิดคำที่ไต่ทูลรับกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เหตุนี้เองพระองค์จึงใช้พระราชวินิจฉัยที่เป็นกลาง ๆ เพื่อไม่ให้เกิดความเคืองครุ่นทั้งสองฝ่าย ดังนั้นเมื่อทรงรับฎีกาของพระมหาเถระ พระองค์จึงถือว่าฐานะของพระองค์เป็น พระมหากษัตริย์ จึงทรงพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัยว่า การปฏิบัติพระธรรมวินัยเป็น กิจของพระสงฆ์ปฏิบัติ ไม่ใช่ราชกิจของพระเจ้าแผ่นดินที่จะทรงสั่งให้ทำประการใด² พระสงฆ์ธรรมยุติกาก็กลับหมั่นผ้าแหวกตามเดิม

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วัดสมอรายอันมีนามว่าราชาธิวาส พิมพ์ในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพ สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยิกาเจ้า 22 เมษายน 2499 หน้า 43

²สมเด็จพระบรมราชาธิราช เรื่องพระจอมเกล้า พิมพ์ในงานพระราชทาน เพลิงศพ คุณหญิงศรีสังกร (ตาบ จารุรัตน์) 19 มกราคม 2500 หน้า 60 - 61

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าการไว้ตัวของกษัตริย์แบบสมมติเทพ เป็นอุปสรรคต่อการปกครอง ดังพระราชกระแส ความว่า

ยังมีเหตุอีกอย่างหนึ่งเป็นเหตุใหญ่แก้ไขยาก เพราะในหลวงไว้มาก คนทั้งหลาย ก็ยอศในหลวงให้มากนัก เกินวิสัยมนุษย์ไป ในหลวงเดินทางไหนก็เดินอยู่ทางเดียว นั่งอยู่ที่ไหนก็นั่งอยู่ที่เดียว แล้วก็ไว้กิริยาเป็นผู้ใหญ่โตสูงมั่งชามากนัก ไม่ใคร่จะเล่น จะหัวกับใคร ไม่ให้ใครนั่งใกล้ ฝ่ายคนทั้งปวงก็หมอบเฝ้าอยู่แต่ไกล ๆ หลงได้แต่ตั้ง ๆ คอยฟังพระราชโองการอยู่ห่าง ๆ เมื่อจะตรัสพระสุระเสียงก็โวกว้างวางสิ่งหนาห ตระหวากแหวโล่สั่นสนั่นก็ก้องท้องพระโรงไชย จนผู้หมอบอยู่แต่ไกล ๆ ฟังไม่ใคร่ จะได้ยินถนัด เมื่อตรัสอย่างหนึ่งได้ยินไปอย่างหนึ่งก็มี เมื่อมีข้อคดีเหตุการณ์จากิจ ราชการใด ๆ ควรจะกราบทูลให้ทราบ จะกราบทูลได้ก็เป็นอันยาก ผู้น้อยต้องคอย ผู้ใหญ่ ใครต้องคอยผู้...¹

จากข้อความดังกล่าวแสดงว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ถือความเป็น สมมติเทพของกษัตริย์เป็นสิ่งสำคัญ เพราะพระองค์ต้องการที่จะปฏิบัติตัวเหมือนคนธรรมดา ทั่ว ๆ ไป มิใช่ยกย่องพระองค์จนทำให้กษัตริย์วิสัยของมนุษย์ไป

นอกจากนี้การที่พระองค์มีความรักใคร่และเลื่อมใสพระราชโอรส ธิดา อย่างล้นพ้น ก็เป็นการแสดงให้เห็นว่าพระองค์มิได้ถือว่ากษัตริย์ทรงเป็นสมมติเทพ ดังปรากฏว่าทรงพระเมตตา พระราชโอรส และพระราชธิดายิ่งนักเสมอด้วยบิดากับบุตรแห่งชนสามัญ ทรงอุ้มชูชมเชยมิได้ทรง รังเกียจ และมีได้ทรงถือเกียรติยศอย่างใดอย่างหนึ่งเลย² พระองค์จะให้ความรักแก่โอรสธิดา

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ในงานศพ นางบัว วิมานวัชร 29 มีนาคม 2501 หน้า 130

²สมเด็จพระยาวิชิตวงศาโรรส เทศนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปรเมน ทรมหามงกุฎพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ในงานบำเพ็ญกุศลถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นทิพากรวงศ์ประวัติ 2500 หน้า 27

เท่าเทียมกัน ดังที่สมเด็จพระยาวชิรญาณวโรรสตรัสเล่าว่า แม่เราเป็นผู้กำพร้าแม่
แต่เราได้รับความอนุจิในหลุมกระหม่อมของเรา ท่านทรงกับพวกเราโดยฉันท์พอกับลูก ไม่ทรง
ท้าวพระยศพระอย่างโดยฐานเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ทางเห็นจากพระเจ้าลูกเธอชั้นพระองค์เจ้า
หรือพูดตามคำสามัญว่าลูกเมียน้อย เวลาเสวยพวกเรานั่งล้อมอยู่ใกล้โต๊ะเสวยคอยเสิร์ฟ
เครื่องไม่ทันใจ หลงขอกำลังเสวยก็มี เส็จไปทางไหนก็พริตตามเสด็จ ถ้าเสด็จโดย
พระราชยาน ก็ทรงรับขึ้นพระราชยาน ที่ยังเล็กโปรคไถ่หนึ่งบนพระเพลาข้าง ขอกพระบริรักษ์
บ้าง ที่เขื่องโปรคไถ่หนึ่งหน้าพระเพลา¹ ดังนั้นการที่พระองค์ทรงขับรถม้าพาพระราชโอรส
และธิดาไปเที่ยวในพระนคร² พระราชทานพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์สร้างวังและตำหนัก
ให้แก่พระราชโอรสธิดา³ มอบที่นาให้แก่พระเจ้าลูกเธอ⁴ และมีพระบรมราโชวาทสั่งสอน
พระเจ้าลูกเธอ⁵ ตลอดจนสั่งให้ดูแลรักษาพยาบาลโอรสและธิดา เมื่อคราวที่เสด็จประพาส
ชายฝั่งทะเลตะวันตก⁶ ล้วนเป็นการปฏิบัติเหมือนบิดาที่ต้องรับผิดชอบในตัวบุตรธิดาอย่าง
สามัญชนทั้งหลาย นอกจากนี้เมื่อพระองค์จะสิ้นพระชนม์ทรงมีความห่วงใยพระราชโอรสและ
ธิดา โดยมีรับสั่งให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงวงศาธิราชสนิท เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์

¹สมเด็จพระยาวชิรญาณวโรรส "พระประวัติครัสเล่า" ใน พระราชประวัติ
รัชกาลที่ 5 ก่อนเสวยราชย์ พระบรมราชประวัติ พระประวัติกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ
พระประวัติครัสเล่า หน้า 179

²หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 83 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1219

³สมเด็จพระยาวชิรญาณวโรรส เทศนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระ
พระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลเจ้าอยู่หัว พิมพ์ในงานบำเพ็ญกุศลถวายพระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระเจ้านครมงคลเชอกรมหมื่นทิศากรวงศ์ประวัติ 2500 หน้า 27

⁴พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401 -
2404 หน้า 317

⁵พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 -
2400 หน้า 267 - 269

⁶พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 4 หมวด

ปกิณณกะภาค 2 พิมพ์ในงานสถาปนาภิจักรพรรดิสมณสาวย ศรีวัชร ๗ อยุธยา 22 มีนาคม 2512 หน้า 9

และเจ้าพระยาภูธราภัยเข้าเฝ้าแล้วทรงครัสผากโอรสธิดา อย่าให้มีภัยอันตรายเป็นที่กีดขวาง
ในการแผ่นดิน ถ้าจะมีความผิดสิ่งหนึ่งสิ่งใด ก็ขอชีวิตไว้ให้มีโทษแค่แฉกเทศ¹ และพระองค์
ตรัสกับเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง ว่าการที่ทรงผากผิงโอรสธิดานั้นมิใช่เพื่อจะให้ได้
ราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดิน แต่เป็นการผากให้ช่วยดูแลโอรสธิดาตามหลักที่บิดาพึงสงเคราะห์
แก่บุตร² และก่อนสวรรคตได้พระราชทานเงินให้พระเจ้าลูกเธอที่ยังไม่มีวังคนละ 30 ชั่งเพื่อ
ให้สร้างวัง³ ความรักความห่วงใยในโอรสธิดาของพระองค์ เป็นที่อบอุ่นของโอรสและธิดา
ถึงที่สมเด็จกรมพระยาดำรงทรงกล่าวว่า "พระราชโอรสธิดาทั้งปวง ก็รู้สึกกันมาแต่ยังทรง
พระเยาว์จนเติบโตใหญ่ทุกพระองค์ ว่าในความรักลูกแล้วจะหาผู้ใดที่รักยิ่งกว่าหูลกระหม่อม
เห็นจะไม่มี เพราะฉะนั้นความรักหูลกระหม่อมจึงตรึงอยู่ในพระหฤทัยด้วยกันทั้งนั้น"⁴
โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงถือว่าพระราชดำริของ
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำให้พระองค์คงพระทัยที่จะปกครองประเทศให้ดีที่สุด
หลักฐานนี้ปรากฏจากพระราชหัตถเลขาที่มีไปถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา
วชิรญาณวโรรส ความว่า

เมื่อจวนจะเสด็จหัวก่อนนั้นเองเป็นครั้งหลัง ได้รับสั่งกับสมเด็จเจ้าพระยาครั้งหนึ่ง
รับสั่งต่อหน้าขุนนางครั้งหนึ่ง รับสั่งข้างในครั้งหนึ่ง ว่าไต่ทรงพิเคราะห์คนน้ำใจ
และอริยาบดียหม่อมฉัน ผิดกันกับคนอื่นที่ไต่สังเกตมา เชื่อว่าจะไม่เบี่ยงเบียนพี่น้อง
แลลูกเมียของท่าน แลไว้ใจว่าคงจะมีน้ำใจเมตตาปราณีเป็นที่พึ่งพาอาศัยกันได้

¹เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง "จดหมายเหตุเรื่องรัชกาลที่ 4 ทรงประจวบ" ใน
ประชุมจดหมายเหตุเรื่องสุริยปราภาในรัชกาลที่ 4 และเรื่องรัชกาลที่ 4 ประจวบสวรรคต
พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงศรีสังกร (ตาม จารุรัตน์) 19 มกราคม 2500
หน้า 64 - 65

²ดู. หน้า 58

³ดู. หน้า 62

⁴สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความทรงจำ หน้า 44

คำที่รับสั่งนี้เป็นเครื่องเตือนใจอยู่เบื้องนิคัย ถ้าจะพูดตามอย่างฝรั่งเขาว่าเป็นที่
เยื่อหยิ่งแลร์สีกองทอง ซึ่งภาษาไทยกลายเป็นไมคี่ แต่ภาษาฝรั่งเขาคือ
เพราะเหตุที่เยื่อหยิ่งจองทองเช่นนั้นแล้ว ย่อมอยากจะทำให้สมกับคำ ซึ่งทำให้
ใจตัวกำเริบ จะรับสั่งโดยทรงเห็นได้จากเด็กเพียงเท่านั้นจริง ๆ โดยทรงพระกรุณา
หลงไป ๆ โดยยั่วใจให้เยื่อหยิ่งก็ตาม แต่มีผลแรงเสียจริง ๆ ในใจหม่อมฉันซึ่งจะ
ลืมเสียไม่ได้เลย...¹

สิ่งที่แสดงให้เห็นว่าการใช้พระราชอำนาจในฐานะกษัตริย์และความเป็นสมมติเทพของ
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวล้นน้อยลง จะสังเกตได้จากสิ่งเหล่านี้

1.1 การใช้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา
ในสมัยก่อนผู้ที่ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา คือเชื้อพระวงศ์ ขุนนาง และข้าราชการ แต่พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่าการให้บุคคลเหล่านั้นถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา
เพียงฝ่ายเดียวไม่เป็นการยุติธรรม ถูกต้อง เพราะเป็นการให้สัตย์ปฏิญาณว่าจะมีความซื่อสัตย์
สุจริตเพียงฝ่ายเดียว การที่พระมหากษัตริย์มิได้ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาคงอาจจะคิดร้าย
ประการใด ๆ ก็ได้ ด้วยเหตุนี้เพื่อจะเป็นการรักษาความสุจริตต่อกันทั้งสองฝ่าย พระองค์จึง
ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาคด้วย² การที่พระองค์ทรงปฏิบัติเช่นนี้แสดงให้เห็นว่าทรงมีความสุจริต
จริงใจโดยไม่มีใครมาบังคับให้พระองค์ปฏิบัติ สิ่งที่ยืนยันถึงความจริงข้อนี้จะได้เห็นได้จาก
พระบรมราโชวาทที่กล่าวในวันเฉลิมพระชนมพรรษาครบ 60 ชันษา ความว่า

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระราชหัตถ์เลขา-ลายพระหัตถ์ พิมพ์ในงานครบรอบ 50 ปี
วันสิ้นพระชนม์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส 1 - 7 สิงหาคม 2514
หน้า 217

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4
หน้า 389

การซื้อสัตย์สุจริตของ ฯ ข่า ฯ แล้วยกยอคุณธรรมในท่านทั้งหลายทั้งปวงนั้น
ท่านทั้งปวงจงได้ทราบความเป็นจริง กวดยการที่ ฯ ข่า ฯ รับน้ำพระพิพัฒน์สัตยา
ปีละสองครั้งมิได้ขาด คือ สำแดงปฏิญาณว่า ฯ ข่า ฯ ไม่ประทุรร้ายแก่ท่านผู้หา
ความผิดมิได้ แลไม่พาโลโสคลุมทวยการไม่ตรงแก่ท่านผู้หนึ่งผู้ใดเลย ก็การ
ธรรมเนียมที่เจ้าแผ่นดินจะรับน้ำพระพิพัฒน์สัตยาเองอย่าง ฯ ข่า ฯ ประพฤตินี้
แต่ก่อนมากหาเคยมีไม่ ก็ไม่มีใครคิดใจบังคับให้ ฯ ข่า ฯ ทำ ฯ ข่า ฯ ยอมทำ
ความสัตย์ให้ท่านทั้งปวงด้วยความชอบใจของ ฯ ข่า ฯ เอง เพื่อจะมีให้มีความ
ดีร้าย ฯ ข่า ฯ ในกลางครึ่งกลางที่ อย่างเช่นมีแก่พระเจ้าแผ่นดินที่ล่วงมาแล้ว...
 ฯ ข่า ฯ ถึงได้อิศริยยศเป็นใหญ่ เพราะท่านทั้งหลายทั้งปวงพร้อมใจกันยกย่องให้
เป็นใหญ่ ก็ไม่ได้สำคัญว่าอิสริยยศแลราชสมบัตินี้เป็นของตัวเลย...¹

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาร่วมกับ
เชื้อพระวงศ์ และข้าราชการนั้นแสดงให้เห็นว่าพระองค์มิได้ถือว่ากษัตริย์เป็นสมมติเทพซึ่ง
จะคอยรับการถือน้ำพิพัฒน์สัตยาจากเชื้อพระวงศ์ และข้าราชการแต่เพียงฝ่ายเดียวอย่าง
สมัยก่อน ทั้งนี้เพราะพระองค์เป็นกษัตริย์แบบที่ไ้รับเลือกขึ้นครองราชย์

1.2 การไม่ใช้พระราชอำนาจยึดครองที่ดินและที่อยู่อาศัยของราษฎรโดยพลการ
ในสมัยก่อนถือว่าพระมหากษัตริย์เป็นเจ้าของแผ่นดินทั้งประเทศ แล้วพระราชทานสิทธินั้นให้แก่
ประชาชนทั่วไปได้ทำมาหากิน² ดังนั้นเมื่อพระมหากษัตริย์ต้องการที่ดินเพื่อสร้างป้อม กำแพง
ซุกกุ ท้าววัง สร้างวัด หรือจะพระราชทานให้แก่ผู้ที่มีความชอบ ก็สามารถยึดที่ดินคืนได้
โดยให้สิ่งตอบแทนแก่ราษฎรที่ไ้ได้รับความเดือดร้อนเพียงเล็กน้อย เช่น ให้ค่าจาก และค่าต้นไม้

¹ กองจกหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 99/3 พระบรมราชโองการ
รัชกาลที่ 4 ในวันเฉลิมพระชนมพรรษาครบ 60 พรรษา ร.ศ. 83

² ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช สถาบันพระมหากษัตริย์ หน้า 24

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์มิได้ยึดที่ดินของราษฎรโดยพลการ พระองค์จึงโปรดเกล้าให้ตราพระราชบัญญัติเป็นพระราชกำหนดกฎหมายไว้ว่า ถ้า พระมหากษัตริย์มีพระราชประสงค์ที่ดิน¹ ก็ให้อยู่ในหลักเกณฑ์ 3 ประการ¹

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ออกพระราชบัญญัติกำหนดอำนาจ และขอบเขตของกษัตริย์ในการที่จะยึดที่ดินของราษฎรนั้น (นับว่าเป็นการลดพระราชอำนาจ ของกษัตริย์ นโยบายที่รัฐบาลจะไม่ทำให้ราษฎรเดือดร้อนเรื่องที่อยู่อาศัยนี้ได้เข้ามาตลอดสมัย ของพระองค์) เมื่อพระองค์ต้องการที่ดินเพื่อสร้าง วัด วัง หรือพระราชทานให้เชื้อพระวงศ์ ก็ให้เจ้าพนักงานกรมพระนครบาลไปจัดซื้อที่ดิน ๆ ตามราคาที่ดินราษฎรซื้อขายกัน² โดยจะ คิดราคาที่ดินให้ต่ำ ไม่ให้เฉพาะค่าอุปกรณ์ก่อสร้างแต่เพียงอย่างเดียวเหมือนสมัยก่อน³

¹ กองกฎหมายเหตุ กรมศิลปากร สบ.4/8 เบ็ดเตล็ด ม.ป.ป. หลักเกณฑ์ 3 ประการ คือ

1. การไล่ที่สวน ไร่ นา ของราษฎรเพื่อนำมาสร้างสิ่งที่เป็นสาธารณประโยชน์ แก่ประเทศ ในกรณีเสียสละถวายแด่ราษฎรดังนี้ คือเสียจากทองคำ 1 ตำลึง หรือทองคำ

1 บาท ถ้ามีต้นไม้ที่ให้อายุอยู่ในขณะนั้นก็ให้คิดราคาต้นไม้ 1 ตำลึง

2. การไล่ที่บ้าน ที่สวน ไร่ นา ของราษฎรแล้วเอาที่พระราชทานแก่กรมวังสวนวัง และข้าราชการที่มีความดีความชอบ ถ้าหากที่ดินเป็นที่ซึ่งพระราชทานมาแต่ก่อน และเป็นที่ซึ่ง จักรพรรดิตั้งสร้างกรุงเทพฯ ถ้าเจ้าของเดิมถึงแก่กรรมแต่มีบุตรหลานครอบครองต่อมา ถ้าเป็น ข้าราชการก็ไม่ให้ไล่ ถ้าไม่ใช่ข้าราชการก็ให้ไล่โดยคิด ค่าจากทองคำ 1 ตำลึง หรือทองคำ 1 บาท ถ้าที่ดินเป็นที่ซึ่งมีหนังสือซื้อขายอยู่ก็ให้จ่ายเงินให้เท่าราคาเดิม แต่ถ้าเจ้าของ ที่ไม่มีหนังสือซื้อขาย ก็ให้คิดราคาให้ตามลักษณะที่ดินว่าหากินว่ามีประโยชน์มากหรือน้อย เช่น วาดะ 1 บาท วาดะ 3 สลึง หรือวาดะ 2 สลึง

3. ถ้าต้องการที่ดินของราษฎรเพื่อนำมาสร้างวัด หรือจะพระราชทานให้กับผู้ใด ถ้าเจ้าของต้องการขายที่ดินนั้นก็ให้ซื้อเท่าราคาเดิม ตามหนังสือซื้อขาย

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 117 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1222

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 89 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1218

นอกจากนี้พระองค์ทรงเห็นว่าการไล่ที่ราษฎรแล้วเอาที่ดินมาให้เชื้อพระวงศ์ หรือผู้ที่
โปรดปรานเป็นการกระทำที่ไม่ถูกต้อง ทั้งพระราชกระแสของพระองค์ ความว่า

ถ้ามีพระราชประสงค์จะเอาที่ดินมาพระราชทานให้ เป็น วัง บ้าน ฤๅเป็น
สวน นา ของพระราชวงษานุวงศ์ แลข้าราชการฝ่ายหน้า ฝ่ายใน ซึ่งมี
ความชอบโปรดปรานนั้น กว้างไรเจ้าของที่เก่าให้เสียราคาทีละ ๑ ๑ ตาม
กฎหมายเท่านั้นเห็นไม่ควร... โทน ๆ คนทั้งปวงที่อยู่ในพระราชอาณาจักรก็
เป็นข้าแผ่นดินด้วยกันจะเชื่อกันนั้นคนนั้นมาไล่คนนี้ก็ไม่ว่าผู้ที่มีปัญญาก็เห็นว่า
ไม่เป็นจันทาคติ...¹

แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นความสำคัญของ
ราษฎรโดยทั่ว ๆ ไป มิได้ให้ความสำคัญแก่ข้าราชการ เชื้อพระวงศ์เหนือกว่าประชาชน
เพราะทรงถือว่าทุกคนต่างก็เป็นผู้ที่อยู่ภายใต้การปกครองอันเดียวกัน ดังนั้นการที่จะให้คน
กลุ่มหนึ่งได้ผลประโยชน์แล้วทำให้คนอีกกลุ่มได้รับความเดือดร้อนจึงเป็นการกระทำที่ไม่
ยุติธรรม ทั้งที่พระองค์ทรงมีพระราชกระแสว่า

ที่แผ่นดินจะเป็นของพระเจ้าแผ่นดิน ก็เมื่อโปรดให้ราษฎรจับจองเป็นที่บ้าน
นา สวน แลโปรดให้ซื้อขาย จ่ายจ่าน่าแก่กันและกันไ้แล้ว ก็เหมือนกับ
ของพระราชทานให้แล้วเหมือนกัน เมื่อจะกลับคืนเอาที่ดิน กว้างเหตุนั้น
จากราชการแผ่นดินซึ่งเป็นการรักษาราชฎการดังกล่าวแล้วนั้น แลผู้เป็นเจ้าของ
ที่ก็ไม่มิโทษ คือ เป็นหนี้หลวง ฤๅจะต้องรับราชบาทแล้ว ก็เห็นว่าไม่ชอบ
กัวยุติธรรมแลราชธรรม เพราะพระเจ้าแผ่นดินควรเป็นที่พึ่งของราษฎรทั้ง
ปวง บั้นค้ำอยู่ในพระราชอาณาจักรโดยสม่ำเสมอ ทั้งความพระสุริยมณฑล

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 117 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1232

อันเป็นเครื่องอนุเคราะห์แก่สรรพสัตว์ทั้งปวง แลต้นไม้ ต้นหญ้าสัตว์วัน สรรพสิ่ง
ทั้งปวงอันงอกขึ้นในแผ่นดิน ในที่ลุ่มที่ดอน ที่สูงที่ต่ำสมควรนั้น ๆ แลดวงสุริยมณฑล
จะได้แผ่เมฆาเชือกเถือเอาเนื้อสัตว์บางจำพวกมาพอกสัตว์พวกหนึ่งก็มิ จะแผ่เมฆา
เอาต้นไม้ ใบไม้ ในที่บางแห่งมาเพาะปลูก มาพอก มาบวกต้นไม้ ต้นหญ้า
ในที่บางแห่งก็มิหาได้...¹

จากข้อความข้างต้นเป็นการเปรียบเทียบให้เห็นนโยบายที่จะให้ความยุติธรรมแก่
ราษฎรอย่างทั่วถึง โดยมีไคคำนี้ถึงกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง ซึ่งนับว่าเป็นความเปลี่ยนแปลงทาง
สังคมประการหนึ่งที่เกิดขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งจะกล่าวว่าเป็น
การเริ่มให้ความเสมอภาคในสังคมก็ไม่ผิดไปจากความจริงมากนัก

ส่วนการไล้ที่ราษฎรเพื่อสร้างวัด พระองค์ก็ไม่ทรงเห็นด้วยและทรงมีความคิดเห็น
ว่าไม่ไคทำให้เกิดบุญกุศลแต่อย่างใด ทั้งนี้เพราะเจ้าของที่ไม่ไคมีความศรัทธาที่จะถวาย
ที่ดินนั้น ส่วนพระสงฆ์เมื่อมาอยู่ทั่วกันแล้วคนทั่วไปก็อาจจะคิดว่าเหมือนเป็นผู้ร้ายมาช่วงชิง
ที่ของผู้อื่นอยู่ ดังนั้นการเอาที่ของราษฎรมาสร้างวัด ซึ่งเป็นเหตุให้ราษฎรได้รับความ
เดือดร้อนจึงเป็นการไม่ยุติธรรม² นอกจากนี้ในการสร้างวัด พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ก็ให้พระราชนัดดาหรือญาติที่ถ้อยชำนานเรือนเพราะการสร้างวัด ถ้าเป็นที่ซึ่ง
มีเจ้าของเพียงไม่กี่ราย ก็ให้ซื้อตามราคาซื้อขาย ถ้าเป็นที่คนอยู่แห่งละเล็กละน้อยหลาย
เจ้าของก็พระราชนัดดาที่ตามขนาด คิกราคาจตุรัสละ 1 บาท ดังนั้นคำที่เคยพูดกันว่า
"ไล้ที่ท้าววัง"³ ก็ลดน้อยลง

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 27 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1230

² อ.

³ สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา และเมธัง ชุมสาย ณ อยุธยา วังท้าวพระ

นโยบายที่ไม่ให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อนในกรณีใดที่ รัฐบาลได้กำชับไปยัง เจ้าเมืองต่าง ๆ คอย เช่น เจ้าพระยาภูธราภัยได้มีหนังสือถึงพระยาตากเกี่ยวกับการซื้อที่ดินสำหรับสร้างศาลากลางและจวนเจ้าเมืองอย่าให้ราษฎรเดือดร้อน เนื่องจากบริเวณที่จะสร้างเป็นที่ของพระยาตากคนเก่า ซึ่งถึงแก่กรรมแล้ว แต่บริเวณรอบ ๆ มีบ้านเรือนราษฎร จึงให้ตกลงซื้อที่ราษฎรตามราคาซื้อขาย ห้ามไม่ให้ขับไล่เอาที่ของราษฎร ปรากฏว่าได้จ่ายเงินซื้อที่เป็นจำนวน 9 ชั่ง 5 ตำลึง¹ จึงนับว่าการที่รัฐบาลไม่ใช้อำนาจบังคับของราษฎรโดยผลการเป็นการให้ความยุติธรรมแก่ราษฎร

1.3 ห้ามมิให้เกณฑ์เอาผู้หญิงมาหัดละคร ในสมัยก่อนมีการสืบเสาะหาผู้หญิงมาหัดละคร แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าทำให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อน เพราะ "ราษฎรที่มีบุตรหญิงงาม ๆ ไม่อยากจะให้ต้องขังต้องคักอยู่ในพระราชวัง ต้องรอนรนเลือกใส่ให้มีผู้เป็นเจ้าของเสียก็มี บางพวกให้บุตรหญิงหยอกขายให้จักษุป่วยเสียบ้าง ทำเป็นแผลเอาปากกัดทำให้เปื่อยไม่รู้หายกลายเป็นแรงเสียบ้าง แกล้งให้บุตรทำมารยาว่าเป็นง่อยเปลี้ยเสียจริตเสียบ้าง"² พระองค์เห็นถึงความเดือดร้อนของราษฎร จึงให้ตั้งคณะกรรมการเอาผู้หญิงมาหัดละคร โดยให้หัดบุตรหลานข้าราชการที่บิดามารดาและญาตินำมามาถวายตัว ห้ามมิให้ไปจับบุตรหลานข้าราชการและราษฎรที่บิดามารดา ญาติพี่น้องไม่ได้ยินยอม ดังนั้นจึงปรากฏว่าในโรงละครหลวงไม่มีคนซึ่งถูกจับมาเล่นละครอีกเลย³ การที่พระองค์ไม่ได้บังคับเอาผู้หญิงมาหัดละคร นับว่าเป็นการให้เสรีภาพแก่สตรีประการหนึ่ง

1.4 การอนุญาตให้ข้าราชการย้ายในหลาออกจากราชการได้ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญที่เกิดขึ้นในพระบรมมหาราชวัง

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 231 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1229

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 64 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1221

³ ก.

คือ การประกาศอนุญาตให้เจ้าจอมลาออกจากพระราชวังได้* และถ้าหากว่าผู้ใดนำผู้หญิง มาถวายก็ให้เป็นไปโดยความสมัครใจ เช่น พระยาพิพิธฤทธิเดช ผู้สำเร็จราชการเมืองตราด นำผู้หญิงจำนวน 3 คนมาถวาย ต่อมาบิคารมารคาของผู้สองคนได้มาร้องเรียนว่าพระยา พิพิธฤทธิเดชนำตัวหญิงเหล่านั้นมาโดยพลการ พระองค์ก็ให้ตามความสมัครใจของผู้ทั้งสอง ปรากฏว่าชกกลับไปอยู่กับบิคารมารคา ส่วนอีกหนึ่งคนขออยู่ในวังต่อไป** ซึ่งพระองค์ก็ให้เป็น ไปตามความประสงค์

นอกจากนี้ได้อนุญาตให้เจ้านาย มหาคเล็กในวัง หรือบุตรขุนนางที่พอใจหญิงในวัง ก็ให้มาสารภาพ ถ้าเห็นว่าเหมาะสมก็ยกให้¹ อย่างไรก็ตามคงจะไม่มีผู้ใดมาสารภาพ เพราะเกรงพระอาญา พระองค์จึงมีรับสั่งว่า "ถ้าเขาไม่เชื่อจงเอาหนังสือนี้ให้เขา ดู" ² และยังอนุญาตให้เชื้อพระวงศ์ ขุนนาง และมหาคเล็กที่พอใจผู้หญิงที่เล่นละครให้ มาบอกให้พระองค์ทราบ แล้วจะทรงช่วยเหลือถึงขอความในประกาศว่า "จะช่วยคิดอ่านให้ สมประสงค์ จะช่วยว่ากล่าวกับบิคารมารคา ญาติพี่น้องของตัวละครที่ขอมใจนั้นให้ ถ้าพวก นั้นยอมแล้วก็ทรงยินดีช่วยตกแต่งพระราชทานให้เป็นเกียรติยศ อย่าให้ท่านทั้งปวงลำบากใจ

* กระจายละเอียดประกาศที่ทรงอนุญาตให้ข้าราชการฝ่ายในทูลลาออก ใน ประชุม ประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400 หน้า 124 - 129 ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401 - 2404 หน้า 107 - 115 และหน้า 323 - 325 ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405 - 2408 หน้า 124 - 131 และใน จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เล่มที่ 105, 107 จ.ศ. 1217 และเล่มที่ 102 จ.ศ. 1226

** กระจายละเอียดเพิ่มเติมจากประกาศเรื่อง พระยาพิพิธฤทธิเดช ผู้สำเร็จราชการ เมืองตราด ส่งหญิงเข้ามาถวาย 3 คน ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401 - 2404 หน้า 137 - 145

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 1ก/8 เจ้านายมหาคเล็ก ในวังพอใจเจ้าหญิงในวัง เมื่อสารภาพผิดก็ทรงอนุญาต ม.ป.ป.

ต้องคิดอ่านว่า ๆ เจื้อ มุ่งหมายวันนี้อ่านออกไปให้ช้านานเลย ตัวแลที่หมายจะแก่ชราไม่เสีย
ว่ามาทั้งนี้โดยตรงความจริง"¹

สิ่งที่แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ใช้พระราชอำนาจของพระองค์
ทั้ง ๆ ที่พระองค์จะใช้อำนาจนั้นได้ในฐานะพระเจ้าแผ่นดิน ก็คือกรณีที่จะยกผู้หญิงฝ่ายในให้แก่
เชื้อพระวงศ์ หรือขุนนางที่มีความดีความชอบ ซึ่งการกระทำเช่นนี้กษัตริย์องค์ก่อน ๆ ได้
ปฏิบัติกันมา แต่พระองค์มิได้กระทำเช่นนั้น ทั้งพระราชกระแสว่า "ข้าพเจ้าจะทำดังนี้ด้วย
อำนาจเป็นเจ้าแผ่นดินก็จะทำได้ แต่ถ้าทำดังนั้นก็ทำให้ท่านทั้งหลายผู้เป็นปิตามารดาและ
ญาติของหญิงเหล่านั้นจะคิด จะว่าไปว่าข้าพเจ้าสำคัญบุตรหลานแลญาติของท่านเป็นดังเอช
ดิดีพมาได้ ก็ด้วยเหตุนี้ข้าพเจ้าจะทำดังแต่ก่อนไม่ได้"² แสดงให้เห็นว่าพระองค์มิได้ใช้
พระราชอำนาจ และให้ความสำคัญต่อชีวิตของผู้หญิง โดยไม่ถือว่าเป็นทรัพย์สินซึ่งจะยกให้
ใคร ๆ ก็ได้ นับได้ว่าเป็นการยกสถานะภาพของสตรีไทยในสมัยนั้น

1.5 การอนุญาตให้ราษฎรเข้าเฝ้าเวลาเสด็จพระราชดำเนิน สิ่งที่แสดงให้เห็นว่า
ความเป็นสมมติเทพของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ลดลงก็คือ การที่พระองค์
ประกาศยกเลิกประเพณีที่ห้ามราษฎรเข้าเฝ้าเวลาเสด็จพระราชดำเนิน ซึ่งเป็นประเพณีที่ปฏิบัติ
มาตั้งแต่สมัยโบราณ ที่ถือว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นสมมติเทพ ดังนั้นจึงให้ราษฎรไปทูลประทุ
ษณ์ต่างเมื่อพระมหากษัตริย์เสด็จ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าการ
กระทำเช่นนั้นมิได้เกิดประโยชน์แต่อย่างใด ทั้งที่พระองค์มีพระราชกระแสว่า

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 1ก/8 ดึกเดือนเจ้านาย
เจ้าจอมฝ่ายใน เจ้านายฝ่ายหน้าอย่าให้ประพฤติกาลสิ่งใดอันเป็นที่เสื่อมเสีย ม.ป.ป.

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4

เมื่อเวลาเสด็จมีจุกของลอมวงเกณฑ์เกณฑ์แน่นอนไป แพร่ เรือน
 โรงเรือนหรือประตูบานราษฎร ก็ให้ปิดมดไม่ให้เห็นตัวคนที่มีใช้ราชการ
 การที่ในหลวงไวศแลเจ้าพนักงานยอยศแก่ในหลวงใหญ่ยิ่งนักอย่างนี้ เมื่อ
 ราชกิจไปก็ไม่ต้องเข้าใจว่าเป็นคิ เพราะเป็นอันถ้อยลอคตัวข้างทางลอคตัวเส้นไป
 ถ้าหากว่าจะมีศัตรูชุมอยู่กลางทาง จะชุมอยู่ในเรือนแพร่โรงเรือนที่ปิดก็ชุมอยู่ได้
 เมื่อเสด็จมาใกล้จะคิกคิกออกมา ทหารแห่นาหรือเรือทั้งที่แหไปแล้วจะกลับ
 มาช่วยทันหรือ จุกของลอมวงก็ไปจุกของตั้งกองอยู่สองคนสามคนที่ปากตรอก
 และล่าคล่อง ที่เห็นอยู่ไกล ๆ หน้าโรงหนามานที่ปิดอยู่ลอคสองข้างถนนหรือ
 แพร่ลอคสองข้างแม่น้ำ กองกระเวน แลพวกลอมวงมีแต่กำชัยให้ปิดกั้วต่ำสูง
 อย่างเดียว หากใครมีใครเห็นหรือนึกสักขณะจิตหนึ่งไม่ว่าศัตรูหรือคนเสียจริต
 คนเมาก็ชุมซ่อนอยู่ในโรงเรือนที่ปิดอยู่นั้นได้...¹

ด้วยเหตุนี้เองพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงประกาศให้ราษฎรเข้าเฝ้า
 ได้ในทางเสด็จพระราชดำเนินผ่าน ทรงอนุญาตให้ราษฎรได้เข้าเฝ้าอย่างใกล้ชิด หากผู้ใด
 ประสงค์จะถวายความเคารพก็ให้แต่งเครื่องบูชาขึ้นที่หน้าบ้าน และให้คอยเฝ้ารับเสด็จที่โต๊ะ
 เครื่องบูชาขึ้นไว้* ซึ่งปาลเลกัวซ์ ได้เล่าถึงสภาพการรับเสด็จภายในพระนครในสมัย
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า ถนนทุกสายภายในเมืองซึ่งพระเจ้าแผ่นดินเสด็จ
 พระราชดำเนินผ่านนั้น ทั้งสองฟากทางจะแน่นขนัดไปด้วยโต๊ะหมู่บูชาประดับประดากันอย่าง
 วิจิตรบรรจง มีแจกันดอกไม้ ภาพเขียน และหม้อเผาธูปกระแจะเครื่องหอม² เมื่อเสด็จ

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ในงานศพนางบัว วิมานวัชร 29 มีนาคม 2501
 หน้า 131

*กรายละเอียดเพิ่มเติมจากประกาศยกเลิกการยิงกระสุน และอนุญาตให้ราษฎร
 เข้าเฝ้าได้ในทางเสด็จพระราชดำเนิน ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 -
2400 หน้า 281 - 287

²ปาลเลกัวซ์ เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร หน้า 247

ประพาสตามหัวเมืองก็ให้ราษฎรแต่งเครื่องบูชาเช่นเดียวกัน เช่น เมื่อจะเสด็จไปบิณฑองพระพุทธรูปที่อยุธยา ได้ประกาศให้ราษฎรตั้งเครื่องบูชารับเสด็จ ถ้าหากผู้ใดหาโต๊ะและเครื่องบูชาไม่ได้ก็ให้ทำแบบง่าย ๆ โดยถือรูปเทียนหรือดอกไม้ค้อยถวายไข่มวงคล้อยตามตูลทั้งสองฝั่งแม่น้ำ¹ เหตุผลอีกประการหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ราษฎรเข้าเฝ้าตามที่เสด็จก็เพื่อจะได้พบเห็นผู้ที่พระองค์เคยรู้จัก และต่อมาทรงมีพระราชประสงค์ที่จะให้มีความใกล้ชิดกับผู้ที่พระองค์ทรงรู้จักมากขึ้น จึงใช้วิธีประกาศให้ผู้ที่ยังไม่เคยเข้าเฝ้าแล้วพระราชทานเงิน² ซึ่งมีผลทำให้พระองค์มีโอกาสใกล้ชิดกับราษฎร และทำให้ทราบทุกข์สุขของประชาชน จึงนับว่าเป็นการลดความเป็นสมมติเทพของพระมหากษัตริย์ให้น้อยลงกว่าสมัยก่อน ๆ

1.6/ การลดหย่อนโทษในการกระทำความผิดบางประการ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าทลงโทษบางอย่างรุนแรงเกินไปไม่เหมาะสมกับความผิด เช่น กรณีที่ราษฎรใดแจวเรือลัดทูลลอมวงเข้ามาหน้าเรือพระที่นั่ง เมื่อลูกขุนคดีสันคัตติพระองค์ทรงพระราชดำริว่า "บทกฎหมายฉะบับเดิมว่า ซึ่งโบราณราชดำริว่านั่นแรงนักเสมอเกินไปกับโทษของคนที่ทำผิดยิ่งกว่านี้"³ คือ ทรงเห็นว่ามิใช่โทษเท่ากับผู้ที่ก่อการกบฏ ซึ่งไม่เป็นการยุติธรรมเพราะความผิดต่างกัน และพระองค์ทรงพระราชดำริเห็นว่าการที่สมัยโบราณตั้งกฎหมายฉะบับไว้รุนแรงนั้น เพราะจะให้เจ้าหน้าที่เห็นความสำคัญของกฎหมายจะได้ทำหน้าที่อย่างกวดขัน และในขณะเดียวกันประชาชนก็เข้าใจว่าเจ้าหน้าที่จะต้องระมัดระวัง

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 กท.เล่ม 7 ว่าด้วยประกาศให้ราษฎรตั้งเครื่องบูชารับเสด็จพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จ.ศ. 1216

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401 - 2404 หน้า 261 - 263

³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ในงานศพนางบัว วัฒนวัชรวิ 29 มีนาคม 2501 หน้า 128

รักษาหน้าที่ ถ้าคนลัทธิเข้าไปเจ้าหน้าที่ก็คงจับตัวไว้จึงมีความเกรงกลัว แค่นั้น
เจ้าหน้าที่ไม่รับผิดชอบในหน้าที่ของตน มีความเลินเล่อ จึงทำให้ราษฎรหาความผิดถึงที่
พระองค์มีพระราชกระแสว่า

ตัวนายควรจะมาเองก็นอนเสียที่บ้านไม่มา ให้แค่ขุนหมื่นเลว ๆ มา ขุนหมื่นเลว
ประจำหน้าที่อยู่ชานนอนก็นอนเสีย ไม่ระวังห้ามผู้ห้ามคน ก็เมื่อจะมีเรื่องของ
คนต่างประเทศ ถ้าคนในบ้านในเมืองที่เป็นคนโง่เขลาเขอะเขิงเสียจริงก็ไม่รู้จัก
ผิดชอบ ล่วงเกินเข้ามาบางครั้งบางครั้ง ก็จะไม่มีความใคร่ห้าม ครั้นคน
ทั้งปวงเห็นกันนั้นเป็นอย่าง ก็เข้าใจว่าการบังคับให้ลบลวมแล้วใครก็จะทำอย่างไร
ก็ทำได้ ทำเอา...¹

ด้วยเหตุนี้เองพระองค์จึงเห็นว่าโทษที่เกี่ยวกับการลัทธิที่รุนแรงเกินไป การที่
พระองค์ทรงมีพระราชดำริเช่นนี้ แสดงให้เห็นว่ามีโทษที่พระองค์ว่าเป็นเทวราชา ซึ่งยึดถือ
ว่าการมีผู้ลัทธิเข้าไปนั้นเป็นการกระทำความผิดที่ร้ายแรงที่มีต่อองค์พระมหากษัตริย์ และ
แสดงว่าพระองค์ทรงเข้าพระทัยในการปฏิบัติงานของเจ้าหน้าที่ซึ่งมีความลบลวม และเป็น
ส่วนหนึ่งที่ทำให้ราษฎรกระทำผิดได้

แม้แต่การกระทำผิดที่เกิดขึ้นในพระบรมมหาราชวัง พระองค์ก็มีโทษรุนแรง
ตั้งแต่ก่อน ถึงที่พระองค์มีพระราชดำริเกี่ยวกับการลงโทษว่า "ถ้าจะทำโทษแก่คนที่ผิดซึ่ง
ปล้นบ้านเรือน เรือ และแก่งฆ่าคนตาย นั้นงามกว่าฆ่าคนทำชู้กับเมียเจ้าแผ่นดินองค์เดียว"²
แสดงให้เห็นว่าพระองค์มีโทษที่พระราชอำนาจแม้ว่าเรื่องเหล่านั้นจะเกี่ยวข้องกับพระองค์

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ในงานศพนางบัว วิมานวัชร 29 มีนาคม 2501
หน้า 130

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 1ก/8 ลักษณะการ
ลงโทษ ม.ป.ป.

โดยตรง ซึ่งในสมัยก่อนจะถือเป็นความผิดอย่างร้ายแรง แม้จะมีผู้ใดเจรจาลบหลู่พระบรมเชษานภาพก็มีโทษถึงโทษ ทั้งคำประกาศในวันเฉลิมพระชนมพรรษา ใน พ.ศ. 2407 ว่า "จะว่าหยาบชานินทาไม่นับถือพระบารมีพระเดชพระคุณอย่างใด ๆ ก็คืออย่าให้รู้สำเร็จราชการเมือง กรมการ นายบ้าน กำนัน อำเภอดูไคผู้หนึ่งเกาะกุมมาจิกจำทำโทษว่ากล่าวอะไร เพราะปากคนเจรจาหยาบชานินทาไปตามวาจาตามใจก็ไม่ทรงถือโทษ ความฟ้องหยาบชานินทาไปรคยกลื่อนานมาแล้ว"¹

จากการกล่าวมาข้างต้นแสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ถือว่าความเป็นสมมติเทพเป็นสิ่งสำคัญ ดังนั้นในบางครั้งพระองค์จึงมิได้ใช้พระราชอำนาจหรืออภิสิทธิ์ ถึงแม้ว่าพระองค์สามารถจะกระทำได้ในฐานะที่เป็นองค์ประมุขของประเทศ จึงนับว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงทางสังคม ซึ่งมีผลให้ประชาชนได้มีสิทธิ เสรีภาพ เกี่ยวกับชีวิตและทรัพย์สิน ซึ่งไม่เคยมีมาก่อน

2. การลดการเกณฑ์แรงงานไพร่และการจ้างแรงงาน

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ลดการเกณฑ์แรงงานไพร่แล้วใช้วิธีจ้างแรงงานในการทำงานต่าง ๆ ทั้งข้อความในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ความว่า

การงานที่เกณฑ์เอาแต่ไพร่ ใช้สอยให้ทำด้วยคมเหงก้น้อยเข้ากว่าแต่ก่อนเกือบครึ่ง แต่ก่อนนั้นไม้ก็เกณฑ์คนไปตัด อีรูกก็เกณฑ์คนให้ทำ ปูนก็เกณฑ์คนให้ไปขน เอาศิลาามาเผา คินก็เกณฑ์คนให้ขุด ตักแลกว่าแพงก็เกณฑ์คนให้ก่อ ถือปูนบวกรปูนก็เกณฑ์คนให้ทำ แต่เดี๋ยวนี้ไม้ก็ไคภาษบ้างจัดซื้อบ้าง เกณฑ์คนไปตัดนั้นมิเป็นครั้ง

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405 -

เป็นคราว น้อยลง อีรูนนั้นก็ซื้อทั้งนั้น ไม่ได้เกณฑ์คนให้ทำให้งาน ชุกกิน
ก็จ้างจีนชุกไม่ได้เกณฑ์คนให้ชุก ทำศึกก่ออริและถือปูนนั้นก็เป็นการจ้างโดยมาก
การเกณฑ์คนให้ทำยังมีบ้างอยู่ ซึ่งผิดกับเก่า เบากว่าแต่ก่อน เพราะหาเงิน
ได้มากขึ้น แต่จะให้หลกไปตีเดียวไม่ได้ เพราะเงินจะใช้ไม่พอ...¹

แรงงานส่วนใหญ่ที่จ้างในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคือ แรงงาน
ชาวจีน ความจริงการใช้แรงงานจ้างจากกลุ่มจีนนั้นได้เริ่มใช้ตั้งแต่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาลัย โดยโปรดเกล้าฯ ให้จ้างจีนชุกคลองลัดเมืองนครเขื่อนขันธ์²
สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดเกล้าฯ ให้จ้างจีนชุกคลองทุ่งแสนแสน
ตลอดถึงบางขุนาก ออกแม่น้ำเมืองฉะเชิงเทรา³ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวมีการจ้างแรงงานจีนกว้างขวางขึ้น ดังที่ สกินเนอร์ กล่าวว่า การขยายตัว
ของเศรษฐกิจไทยหลังปี พ.ศ. 2398 ได้มีส่วนสำคัญต่อการเพิ่มความต้องการแรงงาน และ
ก่อให้เกิดการจ้างชาวจีนเพื่อเป็นกสิกรจ้างแรงงานในประเทศไทย⁴ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้จ้างแรงงานจีนทำกิจการต่าง ๆ เช่น โปรดเกล้าฯ ให้จ้างจีน
ชุกคลอง ก่อกำแพง⁵ และต่อเรือกลไฟ ซึ่งปรากฏหลักฐานว่าได้จ้างจีนคิดเล็กต่อเรือกลไฟ
3 คน เป็นเงินค่าจ้าง 1 ชั่ง 11 คำลึง 1 บาท⁶

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 82 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 หน้า 153

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 1
หน้า 187

⁴ George William Skinner. Chinese Society in Thailand p. 109.

⁵ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 กท.เล่ม 3 สารตรา
ท่านเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาฯมาถึงเจ้าเมืองกรมการเมืองต่าง ๆ จ.ศ. 1228

⁶ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 302 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1228

สาเหตุที่มีการจ้างแรงงานจีนแทนการเกณฑ์แรงงานจากไพร่นั้นมีเหตุผลหลายประการ
 ประการแรก เพราะแรงงานจากกุลีจีนเป็นแรงงานที่หาได้ง่าย ค่าจ้างไม่แพง
 เนื่องจากชาวจีนที่อพยพมาสู่ประเทศไทย ในขั้นแรกมักจะยึดอาชีพกรรมกร รับจ้างใช้
 แรงงาน เพราะเป็นอาชีพที่ช่วยให้ได้เงินเร็วกว่าอาชีพอื่น ๆ

ประการที่สอง ชาวจีนมีความอดทน และขยันขันแข็งในการทำงาน ทั้งที่มีผู้ให้
 ความเห็นว่า การที่ใช้แรงงานจีนนั้นไม่ได้มีสาเหตุมาจากปัญหาการขาดแคลนแรงงานภายใน
 ประเทศ แต่เป็นปัญหาเรื่องความขยัน ความเกียจคร้าน ความสนใจ ความเฉื่อยช้าของ
 คนไทย¹ อย่างไรก็ตามที่กล่าวว่าคนจีนมีความขยันกว่าคนไทยนั้นเราอาจจะวิเคราะห์ในแง่ที่
 ว่าการที่คนจีนขยัน อาจจะเป็นเพราะชาวจีนอพยพมาอยู่ในประเทศอื่นซึ่งไม่ใช่บ้านเกิด
 เมืองนอนของตน ซึ่งในทำนองเดียวกันคนไทยที่ไปอยู่ประเทศอื่น ๆ ก็อาจจะมี ความขยันใน
 การทำงานเหมือนกัน

ประการที่สาม ลักษณะการจ้างกุลีจีนทำงานเป็นการจ้างเหมาโดยผ่านหัวหน้าคนจีน
 ดังที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพกล่าวว่า มีจีนใหม่เข้ามาหาภินในการรับจ้างแรงงาน
 ซึ่งมักเรียกกันว่า "จับกัง" หรือ "กุลี" มีจำนวนมากขึ้นทุกที มาอยู่ในกรุงเทพฯ ก็มาก
 ที่ออกไปตั้งท่ามาหาภินหรือไปรับจ้างเป็นแรงงานอยู่ตามหัวเมืองก็มากขึ้นกว่าแต่ก่อน จึงเกิด
 มีจีนหัวหน้าขึ้นอีกพวกหนึ่ง เรียกกันว่า "เถาเถ" ทำการงานอันมีพวกกุลีอยู่ในปกครอง
 มากบ้างน้อยบ้าง² การมีหัวหน้าคอยควบคุมทำให้การทำงานได้ผลดี เพราะมีคนคอยดูแล
 ควบคุมและรับผิดชอบ ดังนั้นรัฐบาลจึงนิยมจ้างแรงงานจีน

นอกจากจ้างจีนแล้วมีการจ้างแรงงานลาวอีกด้วย ดังข้อความในใบบอกเมืองลพบุรี
 ว่า "ไ้จ้างลาว 20 คน ทำทางไ้ 265 เส้น รวมเกาใหม่ไ้ทาง 425 เส้น ถึง
 ลานพระพุทธรบาท กับไ้จ้างลาวสุ่ม เมา คัด พันต้นไม้ ตามทางที่ล้มไว้ไ้ทาง 2 5 เส้น

¹บุญชนะ อัครถการ "ปัญหาและอนาคตในการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศ"
รัฐาภิวิทยา 5 : 43 - 44 มกราคม 2508

²สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5
 หน้า 354

ได้จ่ายเงินค่าจ้างเดือน 20 คน ทำทางไค 4 เดือนกับ 21 วัน ลั่นเงิน 5 ชั่ง 17 ตำลึง 2 บาท รวมเงินค่าจ้างเก่าใหม่ ลั่นเงิน 6 ชั่ง 16 ตำลึง 1 บาท¹

นอกจากจะมีการจ้างแรงงานแทนการเกณฑ์แรงงานไพร่แล้ว ในบางครั้งถ้ามีการนำแรงงานไพร่มาใช้ก็จะให้เงินค่าจ้างเช่นเดียวกัน เช่น พระยาสุรริรักษา เมืองลพบุรี ได้ขอแรงงานไพร่ส่วยทองจำนวน 20 คน มาทำทาง รัฐบาลก็ให้จ่ายเงินค่าจ้าง โดยมีคำสั่งว่า "เงินค่าจ้างจะเบิกอีกเท่าไรก็เบิกเถิด ที่ขอแรงนั้นก็ให้ค่าจ้างเสียเหมือนกัน อย่ายักส่วยเลย ถ้ามันไม่มีเวลาหาทองส่ง มันจะหักเงินค่าจ้างให้ก็จงรับ"² นอกจากนี้การจ้างราษฎรทั่ว ๆ ไป ให้ทำงานต่าง ๆ ให้รัฐบาลอีกด้วย เช่น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จไปทอดพระเนตรสุริยุปราคาที่บ้านหว้ากอ ได้มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จัดการจ้างคนในหัวเมืองเพชรบุรี ปรามบุรี ประจวบคีรีขันธ์ กำเนิดคนพคุณ และเมืองประเทว ให้ทำค่ายหลวงและพลับพลาที่ประทับที่ตำบลหว้ากอ³ การจ้างคนในคราวนั้นคงจะต้องใช้คนเป็นจำนวนมาก เพราะต้องสร้างพลับพลาและสถานที่สำหรับนั่งดูสุริยุปราคา และตามเสด็จอีกมากมาย ส่วนด้านการพิมพ์ก็มีการว่าจ้างลูกจ้างให้ทำงานในโรงพิมพ์ของรัฐบาล ดังปรากฏว่ามีฎีกาเบิกเงินครั้งนี้ จ้างลูกจ้างทำการพิมพ์ประจำเดือนหก ช่างเสรจ 1 คน เป็นเงิน 2 ตำลึง 2 บาท ช่างเรียง 2 คน คนละ 1 ตำลึง 2 บาท ภารโรง 2 คน คนละ 1 ตำลึง 1 บาท รวมลูกจ้าง 5 คน เป็นเงินค่าจ้าง 8 ตำลึง และได้จ้างลูกจ้างเข้าโรงพิมพ์เป็นเวลา 4 เดือน ค่าจ้าง 4 ตำลึง⁴ จึงอาจกล่าวได้ว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มมีการจ้างแรงงานอย่างแพร่หลาย แม้จะเป็นกิจการของรัฐบาล

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 45 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1224

² ก.

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ "จกหมายเหตุเสด็จทอดพระเนตรสุริยุปราคาที่บ้านหว้ากอ" ใน ประชุมจกหมายเหตุเรื่องสุริยุปราคาในรัชกาลที่ 4 และเรื่องรัชกาลที่ 4 ประชวรสวรรคต พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงศรีสังกร (ตาย จารุรัตน์) 19 มกราคม 2500 หน้า 1

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 186 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1224

ก็ไม่ได้อาศัยวิธีเกณฑ์แรงงานเหมือนสมัยก่อน ซึ่งผู้เขียนมีความคิดเห็นว่าการที่รัฐบาลใช้วิธีจ้างแทนการเกณฑ์แรงงานไฟรนั้น เพราะลักษณะและชนิดการงานแตกต่างไปจากเดิม จึงต้องการคนที่มีความชำนาญเฉพาะอย่าง และต้องทำอยู่ประจำ ถ้าหากจะใช้วิธีเกณฑ์ไฟรจะทำให้เกิดความไม่สะดวกในการทำงาน

เป็นที่น่าสังเกตว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เริ่มมีการคำนึงว่าการดำเนินงานต่าง ๆ จะคุ้มกับค่าจ้างหรือไม่ เช่น การรื้อเจดีย์ วิหาร ที่ลพบุรี พระองค์ทรงปรารภว่า "แรงรื้อแรงขนนั้นก็ต้องเสียค่าจ้างค่าแรงคนมากไปยิ่งกว่าจะเสียเงินซื้ออิฐ ปูนใหม่"¹ แสดงว่ากิจการบางอย่างที่เป็นของรัฐก็ใช้วิธีจ้างแรงงาน จึงต้องคำนึงว่าจะเหมาะสมกับค่าจ้างเพียงใด ซึ่งลักษณะเช่นนี้จะแตกต่างไปจากสมัยก่อน เพราะแต่เดิมมางานต่าง ๆ ของรัฐจะหาโดยไม่คำนึงถึงค่าจ้างแรงงาน เพราะเป็นการเกณฑ์แรงงานไฟร การดำเนินงานจึงไม่ค่อยคำนึงถึงแรงงานที่เสียไป นอกจากนี้สิ่งของบางอย่างที่ใช้ในราชการก็ไม่สามารถเกณฑ์เอาจากไฟรได้เหมือนแต่ก่อน เช่น มีพระบรมราชโองการให้เจ้าพนักงานหาไม้สักที่มีขนาดยาว เพื่อทำเสารงปักในพระอารามหลวง แต่ไม่มีไม้ขนาดที่ต้องการ ต่อมาขุนสวัสดิ์โลกาเจ้าภาษีกรุงเทพฯ ทราบว่าหลวงจำเมืองมีไม้ซอนสักยาว 11 วาหนึ่งต้น ยาว 13 วาอีกหนึ่งต้น จึงบอกให้หลวงจำเมืองอวย แต่หลวงจำเมืองก็ไม่ได้ถวายให้ ในที่สุดก็ต้องใช้วิธีซื้อไม้เหล่านั้น²

การจ้างแรงงานแทนการเกณฑ์แรงงานไฟร การให้ค่าจ้างแก่ไฟรที่ทำงานให้แก่รัฐบาล ตลอดจนการจ้างราษฎรที่ทำงานให้รัฐบาลเป็นการเปลี่ยนแปลงทางสังคมประการหนึ่งที่มีความสำคัญต่อประชาชน เพราะเป็นการเปิดโอกาสให้ราษฎรได้มีรายได้เป็นของตนเอง

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405 = 2408 หน้า 56

²กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 69 เรื่องเกี่ยวกับกรุงเก่า ตอนที่ 1 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ อำมาตย์เอก พระยาพิริยะวิชัย (เพียบ สุวรรณนิม) 22 มิถุนายน 2481 หน้า 99

หรืออีกนัยหนึ่งเป็นการทำงานที่ไถ่ผลตอบแทน ไม่ใช่การทำงานที่สูญแรงงานเปล่า ๆ เหมือนกับการถูกเกณฑ์แรงงานแบบเก่า จึงทำให้ประชาชนมีกำลังใจและสนใจทำงานมากขึ้น

ถึงแม้ว่าจะมีการจ้างแรงงาน แต่การเกณฑ์แรงงานไพร่ก็มีได้ยกเลิกไป เพราะรัฐบาลเห็นว่ามีความจำเป็นที่จะต้องมีไพร่ ดังพระราชกระแสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความว่า

ถ้าหากว่าในหลวงจะประกาศว่าใคร ๆ ที่เป็นข้าใครมาแต่ก่อน ให้หลุดถอนพ้นจากนายให้หมด ให้ขึ้นอยู่ตามถิ่นสถานบ้านเรือนนั้น ๆ ห้างบวง อย่าให้มีใครเรียกตัวมาใช้ ถ้าผู้ใดจะใช้ไพร่ให้จ้างเอา ถ้าจะประกาศดังนี้ เห็นเจ้านายขุนนางทั้งแผ่นดินจะไม่ยอม ก็แต่ไพร่ที่ได้ฟังคำประกาศดังนั้นก็เหมือนจะยินดีเป็นอันมาก ก็แต่ใจไพร่ไทยหาเป็นดังชาวยุโรปไม่ ถึงเป็นไพร่ก็อยากขึ้นเป็นนาย มุ่งหมายอยู่เป็นนิตย์ว่าเมื่อไรเจ้าขุนมูลนายของตัวจะเป็นใหญ่เป็นโตขึ้นตัวจะได้มียศเป็นนายคนอื่นต่อไป ก็เมื่อเป็นดังนี้ถ้ามีคำประกาศไป เจ้าขุนมูลนายที่ไม่เห็นด้วยคำประกาศนั้นจะไปเกลี้ยกล่อมบ่าวไพร่ให้มาเข้ากับตัวด้วยปฏิญาณว่าเป็นใหญ่ในแผ่นดินแล้วจะตั้งให้เป็นมูลเป็นนายผู้อื่น...¹

จากข้อความดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มีแนวพระราชดำริที่จะให้เปลี่ยนสถานะของทาสและไพร่ แต่ทรงเห็นว่าถ้าทำเช่นนั้นจะทำให้เกิดปัญหาคือ ทำให้ขุนนางไม่พอใจ ท้าวทาสและไพร่เองก็อาจจะไม่ชอบด้วย ซึ่งพระองค์ก็ชี้ให้เห็นว่าลักษณะการเป็นทาสหรือไพร่ของไทยนั้นแตกต่างไปจากยุโรป ฉะนั้นถ้าจะให้เลิกทาสและไพร่ก็จะเป็นผลกระทบกระเทือนต่อความมั่นคงในการปกครองประเทศ

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 82 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215

อย่างไรก็ตามถึงแม้จะไม่มีกรรณการเลิกระบบไพร่ แต่การเกณฑ์ไพร่ให้ทำงานที่ยังมีอยู่บ้างก็ไม่ค่อยจะเข้มงวดนัก¹ และวิธีการในการเกณฑ์ไพร่ก็ไม่เข้มงวด ทั้งพระราชกระแสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า "นายค่านนายทางเมื่อคุมเลขไพร่หลวง เลขจ่ายในการนั้น ๆ ก็ยอมเกียจกินเสียเลขที่เรียกว่ากินตัวเลขเสีย คือปล่อยคนไปเรียกเอาเงินเป็นอาณานิคมคนหนึ่งบ้าง สองคนบ้าง ทุกเดือน ด้วยอ้างว่าจ้างคนทำแทน"² ส่วนการกวาดต้อนเกี่ยวกับจำนวนไพร่ก็ลดลง จนบางครั้งเปิดโอกาสให้เจ้าหน้าที่หาผลประโยชน์จากไพร่ทั้งปรากฏเป็นข่าวในหนังสือพิมพ์บางกอกหรือเดอะอินกรีดที่เกี่ยวกับไพร่หลวงในกรมล้อมพระราชวัง ซึ่งแต่เดิมนั้นในปีหนึ่งจะเข้าเวรประจำการสามเดือน ถ้าไม่ไค้มาเข้าเดือนก็ต้องเสียเงินให้แก่เจ้าหมื่นหนึ่งเป็นเงิน 4 ตำลึงครึ่ง เจ้าหมื่นนายหมวดเอาเงินเหล่านี้ไว้เป็นประโยชน์ของตนเองไม่ไค้ส่งเป็นเงินหลวง และไพร่หลวงที่ตายไปแล้วเจ้าหมื่นนายหมวดก็ตั้งบัญชีว่าเงินค้างอยู่กับตัวไพร่หลวงจึงเอาลูกเมียมาจำตรวนเร่งเอาเงิน³ แสดงให้เห็นว่าหลักการในการเกณฑ์ไพร่หลวงหลวงไม่รัดกุม อีกประการหนึ่งจะเห็นได้ว่าการลงโทษผู้ที่ปลอมสังกัดก็มีโทษค่อนข้างต่ำกว่าแต่ก่อน เช่น กรณีที่ไพร่หลวงอาสาเมืองสุพรรณบุรี 102 คน คบคิดกันปลอมสังกัด การลงโทษในความผิดไม่ได้ให้เขียน ส่งไปจำคุก และสักเป็นตะพุนหูข้างทุกคนเหมือนแต่ก่อน เพียงแต่ให้เอาตัวคนที่เป็นต้นความผิดจำนวน 9 คน ไปสักเป็นไพร่หลวงตะพุนหูข้างไพร่ที่เหลือให้สักแปลงเป็นไพร่หลวงกองกรมตามเดิม โดยให้เข้าเดือนหนึ่งออกสองเดือน

¹ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เจ้าชีวิต หน้า 376

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 413 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ม.ป.ป.

³ "ไพร่หลวงฟ่อง" บางกอกหรือเดอะอินกรีด 27 สิงหาคม 2409 หน้า 153

* ในสมัยธนบุรีมีกฎหมายตราขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2317 เกี่ยวกับโทษการปลอมสังกัดว่า ถ้าผู้ใดทำผิดปลอมสังกัด หรือขโมยเหล็กสังกัดของหลวงไป มีโทษถึงตายสิ้นทั้งโคตร

ถึงสามปีจึงให้เขาเคียนหนึ่งออกสามเคียนเหมือนไพร่หลวงอื่น ๆ¹ การที่ลดหย่อนโทษผู้ที่
ปลอมสัก เป็นการแสดงให้เห็นว่าไม่ได้เข้มงวดเกี่ยวกับการเกณฑ์ไพร่พล อาจเป็นเพราะ
ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นระยะที่บ้านเมืองสงบ จึงไม่ต้องการ
กำลังคนเพื่อป้องกันประเทศ

นอกจากนี้รัฐบาลพยายามให้ความช่วยเหลือไพร่ในต่าง ๆ เช่น ให้การ
ช่วยเหลือไพร่ที่เคียนก่อน ดังปรากฏว่าหมื่นวรจักรธำณภพ ซึ่งมีหน้าที่ชำระลูกหนี้ไพร่หลวง
ไปหักหกดะเมนและลำโคม ได้ยื่นฎีกาว่าได้ชำระลูกหนี้ไพร่หลวงได้ 72 คน แต่มีไพร่
กำลังตกทุกซีกอยู่ 24 คน จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เบิกเงินพิชัยไปจ่าย
ค่าตัวไพร่เหล่านั้นเป็นจำนวนเงิน 28 ชั่ง 2 ตำลึง²

ทรงเข้าใจถึงความยากลำบากของไพร่ที่ถูกกด
จึงพระราชดำรัสว่า

อนึ่งไพร่หลวงและกรมก็เหมือนบ้านหลวง เว
หลวง เรือนหลวง เมื่อพระราชทานให้ไพร่
เอากะจานไป ผัดเอาตัวไม่ลงทำพื้นเสีย แ
จะพระนางฉันใดการก็เป็นฉันนั้น ใครได้มาเป็นเจ้ากรมปลัดกรม...
แล้ว เพราะคิดว่าจะไม่ได้เป็นมรดกตกอยู่กับบุตรหลานสืบไปก็มีแต่จะกกดวดตัว
ไพร่หาผลหาประโยชน์ใส่ตัวในเวลาประจันนั้นอย่างเกียจ ไม่ได้คิดสงวนตัว
ไพร่หลวง เหมือนอย่างเจ้าหมู่ตัวเลขดังกัณฑ์ ซึ่งรู้เกรงใจไพร่ แลสงวนตัว
เลขของตัว เพราะเหตุนี้จึงไม่มีใครสมัครเป็นไพร่หลวง...³

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4
พ.ศ. 2401 - 2404 หน้า 38

²หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 187 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1226

³หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 98 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1219

จากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเห็นว่าไพร่หลวงถูกกดขี่ และไพร่หลวงบางหมู่ถูกเกณฑ์แรงงานหนัก พระองค์จึงใช้วิธีมอบตราภูมิคุ้มกันบ้างประเภทให้แก่ไพร่หลวงบางเหล่าเป็นพิเศษ เช่น โปรดเกล้าฯ ให้ตราภูมิพิเศษให้ยกค่านาพระราชทานให้แก่ไพร่หลวง ลาวพวน ลาวทรงคำ เมืองเพชรบุรี คนละแปดบาท¹ การมอบตราภูมิคุ้มกันให้แก่ไพร่บางเหล่าซึ่งถูกเกณฑ์แรงงานหนักกว่าหมู่อื่น ๆ จึงเป็นกำลังใจแก่ไพร่ในการประกอบการทำงานให้โดยมากขึ้น และอีกประการหนึ่งก็เป็นการให้ความเสมอภาคแก่ไพร่ในการถูกเกณฑ์แรงงานไม่ไ้เสียเปรียบกัน โดยไพร่ที่ถูกเกณฑ์แรงงานหนักก็ให้ตราภูมิคุ้มกันเป็นการตอบแทน

นอกจากนี้รัฐบาลก็พยายามจะไม่ให้ไพร่ได้รับความเดือดร้อนในสิ่งที่ไม่จำเป็น เช่น กรณีที่มุลนายได้เกณฑ์ไพร่ให้ซื้อทรายมาโยธนาในการพระศพ แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าถนนเพียง สร้างขึ้นใหม่ ไม่จำเป็นต้องเอาทรายมาเกลี่ยตามถนนเหมือนครั้งก่อน ๆ จึงมีพระราชดำรัสสั่งให้ประกาศว่า ถ้าผู้ใดซื้อทรายมาเป็นเงินเท่าไร ให้เขาเอาเงินจากพระองค์ อย่าไปเก็บเอาจากไพร่ และถ้าผู้ใดเรียกเงินค่าทรายจากไพร่ไปเอาแล้วเท่าไรก็ให้คืนไพร่ให้ครบ ถ้าหากมุลนายไม่คืนเงิน ก็ให้ไพร่มาร้องถวายฎีกา²

อย่างไรก็ตามการที่ลดการเกณฑ์แรงงานไพร่ และการลดหย่อนความเข้มงวดในการเกณฑ์ไพร่ นับว่ามีผลกระทบกระเทือนต่อรัฐบาลไม่น้อยทีเดียว ดังจะเห็นได้จากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ปรึกษาข้าราชการผู้ใหญ่เรื่องไพร่หลวง ความว่า

เดี๋ยวนี้ตัวไพร่หลวงแลหมู่ไพร่หลวงแลเลขนายตายที่ต้องศึกเป็นไพร่หลวง ไม่มีใครลดมัก เป็นไพร่หลวงหมดทั้งนั้นคั้นร่นวนวายนัก ท่านทั้งปวง ผู้ใหญ่ ผู้น้อย จะเห็นอย่างไร จะให้พระเจ้าแผ่นดินหย่อนตามใจคนสมักอยู่ไหน จะให้หย่อน

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401 - 2404 หน้า 284 - 285

²พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405 - 2408 หน้า 18 - 19

ตามใจๆ ถ้าหย่อนอย่างนั้น ไพร่หลวงออกเสียมคจะไห้ในหลวงใช้ไคร ถ้า
จะว่าในหลวงมีเงินมีทองมากให้จ้างใช้เขา ลูกจ้างผู้จะมารับจ้างการหลวงให้
พอการประจำเดือน ละสองพันสามพัน ให้พอหน้าที่ทำการเต็มเดือนทุกแห่งอย่า
ให้มีข้อขัดขวางว่าจ้างไม่ได้บกพร่องไป ทานทั้งปวงจะคิดอ่านดังนี้ช่วยให้สำเร็จ
หากคนให้ใช้ได้เสมอไปๆ อนึ่งถ้าการเป็นการเร่งรัดเข้ากวตขัน เร่งให้ทำทั้ง
กลางวัน กลางคืนก็ดี เร่งควยอาญาาก็ดี ฤๅให้ทำการที่หายากต้องปีนนั่งร้าน
ขึ้นสูง 30 - 40 วา ลูกจ้างหนีเสียมคก็ดี เมื่อเป็นดังนี้จะทำอย่างไร การ
ที่จะเขาเร็วแลที่หายากนั้นจึงจะสำเร็จ อนึ่งถ้ามีการณรงค์สงครามก็ดี มีการ
แห่แห่นามีการเสด็จพระราชดำเนินไปนอกพระนครก็ดี เป็นการใหญ่ ๆ จะต้อง
เรียกคนถึง 10,000 หรือ 20,000 จะหาลูกจ้างเท่านั้นให้ทันทั่วที่จะได้ฤๅ
อนึ่งถ้าลูกจ้างเห็นว่าในหลวงเป็นจำใจจะต้องการคนใช้ดังนี้แล้ว ลูกจ้างก็จะ
ถกราคาลูกจ้างให้แพงขึ้นไปกว่าราคาที่รับจ้างกันอยู่เพียงเดือนละ 4 - 5 บาท
ไม่เอา จะเอาเดือนละ 4 - 5 คำสิ่งขึ้นไป...เงินในแผ่นดินดำใจไปไม่พอ
ทานทั้งปวงจะคิดว่าไห้ในหลวงหาเงินมาแต่ไหน...

ฉะนั้นจึงนับว่าความจำเป็นที่จะต้องใช้กำลังไพร่พลก็ยังคงมีอยู่ เพราะถ้าหากจะ
ยกเลิกการเกณฑ์ไพร่ ก็จะต้องใช้วิธีจ้างแรงงานในการทำงานต่าง ๆ ทั้งหมด ซึ่งย่อม
เป็นไปได้ ดังที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรารภว่า "ถ้าจะคิดจัดการ
ก็ต้องตกลงเป็นการจ้างเหมือนกับเมืองนอก กรันจะทำเอาอย่างเขา เงินทองที่จะจ่าย
ใช้สอยก็ยังมีเพียงพอที่จะทำการจ้างได้"² ด้วยเหตุนี้เองรัฐบาลก็พยายามหาวิธีการ
ที่จะเพิ่มไพร่หลวง ก็จะเห็นได้จากข้อความในจดหมายเหตุนิติบัญญัติ 4 ที่เกี่ยวกับการตัดสิน
คดี ความว่า "ประกาศนี้เป็นประกาศใหม่ปรารภเจ้านายใช้บ่าวไปดุดมูตึงนั้นเป็นเหตุ

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 98 จดหมายเหตุนิติบัญญัติ 4 จ.ศ. 1219

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุททิเทศ เล่ม 7
หน้า 410 - 413 เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง พุทธเกล้าฯ ถวายอธิบายความประสงค์
เดิมเรื่องเลข ไพร่สม จ.ศ. 1247 ทุกรายละเอียดในภาคผนวก ก

จึงได้ประกาศว่าใครอาสาเจ้าไปสุดจะปรับคนดูให้มาก ด้วยเห็นว่าไพร่เข็ญง่าย จาง่าย บาวมันถูกปรับเพราะนาย มันจะได้ร้องเป็นไพร่หลวงเสีย"¹ ถึงแม้จะเป็นการเพิ่มไพร่หลวง แต่ผู้เขียนเข้าใจว่าไม่ใช่นโยบายของรัฐบาลที่จะให้เพิ่มไพร่หลวงโดยวิธีนี้ แต่เป็นการปราบปรามผู้ทำความผิด ส่วนการที่จะไต่กล่าวถึงคนไปเป็นไพร่หลวงเป็นผลพลอยได้ และคิดว่าคนที่อาสาเจ้านายทำการต่าง ๆ จนตัวเองได้รับความเค็กร้อน แล้วใช้วิธีไปเป็นไพร่หลวง คงจะมีน้อย แต่กรณีที่ได้รับการยกชื่ออาจจะสมัครใจเป็นไพร่หลวง เช่น นายอินเลขเมือง นครนายกไม่ต้องการเป็นเลขเมืองนครนายกเพราะถูกใช้งานต่าง ๆ มาก จึงสมัครใจเข้ามาเป็นไพร่หลวงรับราชการที่กรุงเทพฯ² นอกจากนี้ให้ติดตามเลขที่เจ้านายถึงแก่กรรมมาสังกัดเป็นไพร่หลวง³ และถ้าหากเลขสมัครใจจะอยู่กับเจ้านายใหม่ก็อนุโลมให้ เช่น ที่เมืองตาก พระสุนทรบริรักษ์ถึงแก่กรรม แต่เลขไม่ต้องการจะอยู่กับเจ้านายคนใหม่ ก็มีการอนุโลมให้เลขอยู่ตามความสมัครใจ เพราะเห็นว่าถ้าไม่อนุโลมไปแล้วเลขจะหลบหนีไป⁴ ในบางครั้งหาสักขีขอเป็นไพร่หลวง ก็มีหลักฐานว่านายสุกได้สักขีทองมีอยู่ ณ กรมที่ทักษิณเขต ต่อมา นายสุกได้สักขีหลังมือเป็นหาสอยู่ ณ พระองค์เจ้าไชโยในพระบรมราชวัง กรมที่ทักษิณเขตจะเอาตัวกลับ แต่พระองค์เจ้าไชโยไม่ยินยอม ในที่สุดนายสุกทำฎีกาทูลเกล้าฯ ถวายขอเป็นไพร่หลวง⁵ การที่มีคนสมัครใจมาเป็นไพร่หลวงอาจจะเป็นเพราะว่า การยกชื่อไพร่พลน้อยลงถึงพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ความว่า "ข้อวิเศษของรัชกาลที่ 4 นั้นคือเป็นพระราชธุระ

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 338 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ม.ป.ป.

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 334 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1228

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 172 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1227

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 260 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1227

⁵ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 94 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1222

ไม่ให้ผู้ชมเหงไฟว์ นายชมเหงทวษ ในครั้งนั้นทวงฟ้องศาลคว มีหมายไปนายเงิน
ไม่มาแก้คดี ไหวางเงินไว้ต่อศาล ทวษนั้นหลดเป็นไทย"¹

จากการกล่าวมาข้างต้นจึงนับว่าการที่ลดการเกณฑ์แรงงานไพร่ และใช้วิธีจ้าง
แรงงานแทน ทำให้ความสำคัญในด้านกาเกณฑ์แรงงานลดน้อยลงเพราะ "กำลังไพร่พล
มิได้เป็นบ่อเกิดแห่งความมั่งคั่งอย่างเดิม"² ซึ่งมีผลทำให้ความสัมพันธ์และพันธะระหว่าง
เจ้าขุนมูลนายกับไพร่ลดลง เมื่อไม่มีการเกณฑ์แรงงานอย่างสม่ำเสมอ ไพร่ก็ไม่ต้อง
ทำงานให้นายของคนอีกต่อไป ความสัมพันธ์ระหว่างนายกับไพร่ก็ยิ่งห่างกันมากขึ้น และเมื่อ
ไพร่จ่ายสิ่งของแทนการเกณฑ์แรงงานแล้ว การที่นายจะเรียกร้องให้ไพร่ทำงานให้ตนอีกจึง
ดูเป็นการอยู่ติธรรม ฉะนั้นไพร่ไม่จำเป็นต้องเอาอกเอาใจโดยการให้ของกำนัล เพื่อที่ตน
จะได้รับการผ่อนผันให้ทำงานเบา ๆ หรือได้รับการยกเว้นการเกณฑ์แรงงานเหมือนแต่ก่อน³
ดังนั้นความผูกพันกันระหว่างนายและไพร่ก็ค่อย ๆ ลดน้อยลง ซึ่งนับว่าเป็นความเปลี่ยนแปลง
ทางสังคมในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความสัมพันธ์และพันธะระหว่างนาย
และไพร่ก็หมดสิ้นไปในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อมีการยกเลิก
ระบบไพร่

3. การรับวิทยาการตะวันตกและการริเริ่มทำนุบำรุงประเทศในด้านต่าง ๆ ตามแบบสมัยใหม่

รัฐบาลทั้งในสมัยก่อนและสมัยใหม่ย่อมมีจุดประสงค์ในการปกครองประเทศเหมือนกัน
คือ "ให้บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข" แต่เข้าใจความหมายของคำว่าอยู่เย็นเป็นสุขนั้นผิดกันกับ

¹สมเด็จพระยาวชิรญาณวโรรส ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระราชหัตถเลขา-ลายพระหัตถ์ พิมพ์ในงานครบ 50 ปี วันสิ้น
พระชนม์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส 1 - 7 สิงหาคม 2514
หน้า 225

²ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 -
2416 หน้า 317

³ดู หน้า 295 - 296

สมัยปัจจุบัน ในสมัยก่อนถือว่า ถ้าม้านเมืองปราศจากภัยต่าง ๆ เช่น โจรผู้ร้ายและ การศึกสงคราม บ้านเมืองก็เป็นสุข¹ รัฐบาลจึงมีหน้าที่ปราบปรามโจรผู้ร้ายและป้องกัน ชาติศัตรูจากภายนอกประเทศ แต่ในยุคสมัยใหม่นั้นการที่จะให้บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุขต้อง จัดการ شأنบ้านเมืองในเวลาปกติด้วย ซึ่งนับว่าเป็นคติที่เกิดขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว² พระองค์ถือว่าการพัฒนาและ شأنบ้านเมืองประเทศเป็นนโยบายของ ประเทศ ทั้งพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าทรงกล่าวว่า "พระองค์ ไม่ทรงหยุดหย่อนในการที่จะแสวงหาทางอันใด ซึ่งจะทำให้เป็นประโยชน์แก่ประชชน ทั้งปวง ทรงประกอบไปด้วยพระสติสัมปชัญญะ ทราบกาลทราบสมัย ตั้งอยู่ในขันติ เมตตา กรุณา อุเบกขา โดยพินนาพระทัยของพระองค์เองไม่ต้องฝืนทำอันจะให้เห็นเป็นช่องเป็น คราวใด"³ แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงถือว่าการพัฒนา และ شأنบ้านเมืองประเทศเป็นสิ่งสำคัญ และพระองค์ก็ดำเนินการควมนำพระทัยแท้จริงที่จะ พัฒนาประเทศให้ทันสมัย

อย่างไรก็ตามนโยบายในการรับวิทยาการตะวันตกและการทำนุบำรุงประเทศ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะค่อย ๆ ดำเนินการไปอย่างช้า ๆ เพราะ พระองค์ทรงเห็นว่าบางสิ่งบางอย่างเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นใหม่ ราษฎรทั่ว ๆ ไปอาจยังไม่เข้าใจ และไม่สามารถรับได้ในทันทีที่ ทั้งพระราชดำรัสว่า "การที่จะทำนุบำรุงรักษา หรือจะ จัดแจงการใหม่ ๆ ให้เร็วทันประสงค์นั้น ฝ่ายคนสยามยังไม่เคยมีใครจะเข้าใจ ต้องค่อย ย่อย ๆ ก้าว ๆ ไป คล้ายกับเดินในที่แคบที่มีด ถ้าเดินบ้างพลั้งบ้าง หรือเข้าไปไม่ทันใจ

¹ สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เทศาภิบาล หน้า 53

² ฎ. หน้า 54

³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วัดสมอรายอันมีนามว่าราชวิลาส พิมพ์ในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพ สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสา อัยกาเจ้า 22 เมษายน 2499 หน้า 52

ก็ขออย่าเพ้อถ้อโทษ ค่อยแก้ไขไปก็เห็นว่าจะดีขึ้น"¹ และพระองค์ก็ไม่ได้ใช้พระราชอำนาจในการที่จะพัฒนาประเทศให้ทันตามพระราชประสงค์ ซึ่งพระองค์ทรงตราว่า "ผู้ครองแผ่นดินก็มีอำนาจน้อยจะกดขี่ราษฎร ของตัวให้ดีขึ้นโดยเร็วก็ไม่ได้"² เกี่ยวกับการปรับปรุงประเทศให้เจริญตามแบบตะวันตกนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงทราบถึงความเจริญต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในประเทศอื่น ๆ ก็จึงเห็นได้จากที่พระองค์ได้กล่าวถึงการปรับปรุงประเทศของญี่ปุ่น ความว่า

“แต่ก่อนชาวญี่ปุ่นมีธรรมเนียมบ้านเมืองตั้งมั่นคง ดูเหมือนหนึ่งจะเปลี่ยนแปลงเสียไม่ได้ แต่เดี๋ยวนี้ดูเหมือนหนึ่งมีสติดีขึ้น แลได้คิดเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมบ้านเมืองโดยเร็ว ไม่มีพงษาวดารบ้านเมืองไหนที่แจ้งความว่า ได้เปลี่ยนแปลงธรรมเนียมบ้านเมืองโดยเร็วเหมือนชาวญี่ปุ่น แลบัดนี้เจ้านายเมืองญี่ปุ่นได้มาสู้กันกับบ้านเมืองฝ่ายตะวันตก ในการที่จะทำให้บ้านเมืองเรียบร้อยในระหว่างสองปีมาแล้วนั้น ดูเหมือนหนึ่งได้เปลี่ยนแปลงการบ้านเมืองให้เรียบร้อยคล้าย ๆ กับคนชาวเมืองยุโรป แลซึ่งชาวเมืองยุโรปได้คิดอ่านจัดการให้เรียบร้อยนั้น ก็เป็นการ 200 ปี จึงได้แลดูดีเหมือนทุกวันนี้ ราชการบ้านเมืองแลศาสนา ธรรมเนียมบ้านเมืองอันเป็นที่นับถือมาก แลได้ตั้งมั่นคงสองพันห้าร้อยสามสิบสองปีมาแล้ว ได้เลิกทิ้งเสียเร็ว ๆ เปรียบเหมือนหนึ่งลมบ้าหมูได้เกิดขึ้นกวาดเอาไป แลก็ได้เอาธรรมเนียมบ้านเมืองฝ่ายตะวันตกมาตั้งขึ้นแทน... อนึ่งธรรมเนียมที่ใช้อยู่ในเมืองอาเซี่ยนนั้น คงจะสูญไปหมดเป็นแน่ แต่การที่ญี่ปุ่นคิดลองการจัดการอย่างนี้ ก็เป็นที่น่ากลัวอยู่ ด้วยชาวเมืองยังไม่สันทัด นำในการใหม่ ๆ นึก ด้วยเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมนั้นเร็วเวลานัก...”³

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 1ก/8 สมเด็จพระเจ้าบรมโกศไปเสียดินที่ 3 ตั้งกรุงสุโขทัยฝรั่งเศสประจำกรุงสยาม ม.ป.ป.

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 357 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ม.ป.ป.

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 487 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ม.ป.ป.

จากข้อความดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่เห็นด้วยกับการปรับปรุงประเทศตามแบบอย่างตะวันตกที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว เพราะจะทำให้ประชาชนปรับตัวไม่ทัน นอกจากนี้ยังมีหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่าการปรับปรุงประเทศในสมัยของพระองค์นั้นคำนึงถึงลักษณะความเป็นอยู่ของประชาชนโดยไม่ได้เปลี่ยนแปลงตามแบบยุโรปทั้งหมด เช่น กรณีที่จะออกกฎหมายเกี่ยวกับการใช้เครื่องจักร* พระองค์ทรงเปรียบเทียบให้เห็นว่าในยุโรปจะตั้งให้ทางบ้านเรือน เพราะการตั้งบ้านเรือนหนาแน่น จึงต้องป้องกันควันไฟหรือฝุ่นละอองที่จะเกิดขึ้นจากโรงงาน แต่เมืองไทยจะมีลักษณะแตกต่างไปจากยุโรป เพราะคนไทยถึงแม้จะซื้อเครื่องจักรมาใช้เสียไม้ สีสาว ก็เหล็ก ก็มักจะตั้งไกล ๆ บ้าน เพื่อจะได้ดูแลการงานได้สะดวก ดังนั้นจะกำหนดอาณาเขตลงไปว่า จะตั้งโรงงานให้ทางบ้านเรือนเท่าใด แบบยุโรปนั้นไม่ได้ จะทำให้ราษฎรได้รับความลำบาก ประกอบกับการตั้งบ้านเรือนของไทยไม่แน่นอน มักมีการโยกย้ายอยู่เสมอ จะกำหนดลงไปว่าที่ใดประชาชนอยู่อย่างหนาแน่น แบบยุโรปไม่ได้¹ แสดงว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเข้าใจถึงความแตกต่างระหว่างสภาพความเป็นอยู่ของยุโรปกับประเทศไทย คือ ทรงเข้าใจว่าในยุโรปจะแบ่งแยกเป็นถิ่นบ้านอาศัย กับถิ่นอุตสาหกรรม และเขาเริ่มมีการวางผังเมือง การขยายเมือง แต่ในเมืองไทยทำไม่ได้ เพราะยังไม่จำเป็นจะต้องทำเช่นนั้น และพระองค์ทรงเข้าใจถึงวิธีการครองชีพ ตลอดจนอุปนิสัยของคนไทย ดังนั้นจะปฏิบัติตามอย่างต่างประเทศไม่ได้ นอกจากนี้ในการปรับปรุงประเทศตามแบบตะวันตกนั้น พระองค์ทรงคำนึงถึงการเปลี่ยนแปลงที่จะไม่ให้ประชาชนได้รับความเดือดร้อนอีกด้วย

การพัฒนาประเทศไทยโดยการรับวิทยาการตะวันตกและการทำนุบำรุงประเทศแบบสมัยใหม่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีหลายด้าน

* ทรายละเอียดในภาคผนวก ข

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 119 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 4 จ.ศ. 1226

3.1 การจัดการศึกษาในพระราชวัง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะให้การเรียนรูภาษาอังกฤษแพร่หลายยิ่งขึ้น ดังปรากฏว่าเพียง สี่เดือนหลังจากขึ้นครองราชย์ โปรดเกล้าฯ ให้สตรีในคณะผู้สอนศาสนา 3 คน คือ นางแคน บริติชเล นางเฮส แมททูน และนางจอห์น เทเลอร์โจนส์ เข้าไปสอน ภาษาอังกฤษแก่สตรีในราชสำนักเป็นเวลาประมาณ 3 ปี ผู้ที่เรียนภาษาอังกฤษพอพูดได้บ้าง คือเจ้าจอมมารคากลิน¹ การที่สตรีชาววังมีโอกาสได้ศึกษาหาความรู้จากชาวต่างประเทศนี้ นับเป็นการเปลี่ยนแปลงแนวความคิดทางการศึกษาของสตรีอย่างที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน เพราะแต่เดิมไม่นิยมให้สตรีศึกษาหาความรู้ ซึ่งนับว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงทางสังคม อันเป็นผลมาจากการรับอารยธรรมตะวันตก

ในปี พ.ศ. 2404 โปรดเกล้าฯ ให้จ้างนางแอนนา เลียวโนเวนส์ (Anna Leonowens) สตรีชาวอังกฤษมาเป็นครูสอนภาษาอังกฤษให้พระราชโอรสและธิดา โดยตั้งโรงเรียนขึ้นในพระบรมมหาราชวัง ให้บรรดาพระเจ้าลูกเธอที่พระชันษาพอจะ เล่าเรียนได้เข้าเล่าเรียนทุกพระองค์² โดยสอนเฉพาะเวลาก่อนเจ้านายเสด็จขึ้นเฝ้า และเวลาว่างจากการตามเสด็จ³ นางแอนนาสอนอยู่ได้ประมาณ 3 ปีก็กลับไป การเล่าเรียนจึงหยุดซงัก ต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้านายแซนด์เลอร์ หรือที่คนไทยเรียกว่า "จันตเล" มีชนันนารืออเมริกัน ทำหน้าที่เป็นครูสอน มีผู้นิยมเล่าเรียนภาษาอังกฤษ กันมากขึ้น การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้โอรส ธิดา และเชื้อพระวงศ์ ศึกษาภาษาอังกฤษ คงจะได้ผลพอสมควร ดังที่เซอร์ แอร์ ออค ผู้สำเร็จราชการเมือง สิงคโปร์ ได้บันทึกไว้เมื่อคราวไปคุสุริยปราสาทที่หัวากว่า "พระราชโอรสและพระราชธิดา จะตรัสภาษาอังกฤษได้ทุกพระองค์ เพราะพระเจ้าแผ่นดินทรงจัดหาพระพี่เลี้ยงเป็นชาว

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี กรมพระยา "ตำนานการที่ไทยเรียนภาษาอังกฤษ" ใน ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด หน้า 111

² ก.

³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี กรมพระยา "พระราชประวัติรัชกาลที่ 5 ก่อนเสวยราชย์" ใน พระราชประวัติรัชกาลที่ 5 ก่อนเสวยราชย์ พระบรมราชประวัติ พระประวัติ กรมพระยา เทเววงศ์วโรปการ พระประวัติศรีเสลา หน้า 21

อังกฤษไว้"¹ นอกจากเชื้อพระวงศ์แล้ว มีผู้ภาษาอังกฤษกว้างขวางขึ้นกว่าเดิม ซึ่ง
เซอร์ จอห์น เบาริงเล่าว่ามีคนใช้ไทย^{*} พูดภาษาอังกฤษได้มาอยู่สำหรับให้เขาใช้สอย²
เป็นที่น่าสังเกตว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิใช่จะให้เรียน
ภาษาอังกฤษแต่เพียงอย่างเดียว แต่ต้องการให้ใช้ภาษาอังกฤษเป็นทางนำไปสู่การศึกษา
ทางวิทยาศาสตร์ด้วย³ นอกจากนี้สนับสนุนให้เฮอร์สทิดอ่านหนังสือต่าง ๆ สมเด็จพระ
พระยาคำรงราชานุภาพเล่าว่า ในขณะที่กำลังเรียนหนังสือนั้น ประจวบกับที่หมอบ
บริดเลพิมพ์หนังสือสามก๊ก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงซื้อพระราชทาน
พระเจ้าลูกเธอพระองค์ละ 1 ฉบับ⁴ และได้สั่งซื้อหนังสือคณิตศาสตร์ หนังสือเกี่ยวกับการ
การคำนวณหาสุริยปราคา จันทรปราคา⁵ และหนังสือเกี่ยวกับการเดินเรือ⁶ การสั่งซื้อ
หนังสือเหล่านี้แม้จะใช้อยู่ในวงแคบเฉพาะชนชั้นสูง แต่ก็เป็นการแสดงให้เห็นว่า
รัฐบาลเริ่มมีนโยบายเห็นความสำคัญของการศึกษาหาความรู้

¹กรมศิลปากร "จดหมายเหตุ เซอร์แฮร์รี สอค เจ้าเมืองสิงคโปร์ไปเฝ้า
รัชกาลที่ 4" ใน ประชุมจดหมายเหตุเรื่องสุริยปราคา ในรัชกาลที่ 4 และเรื่อง
รัชกาลที่ 4 ประชวรสวรรคต พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงศรีสังกร (ตาม
จารุรัตน์) 19 มกราคม 2500 หน้า 19

* เข้าใจว่าคงไม่ใช่คนธรรมดาทั่ว ๆ ไป แต่อาจเป็นมหาดเล็ก หรือบุตรขุนนาง
ข้าราชการ ที่มีโอกาสได้ศึกษาภาษาอังกฤษ

²เซอร์ จอห์น เบาริง เซอร์ยอนโบว์ริง แปลโดย เพ็ง บุนนาค พิมพ์ใน
งานพระราชทานเพลิงศพ หลวงจรัญ สนิทวงศ์ 31 มีนาคม 2502 หน้า 22

³จอร์จ ฮอว์ล เฟลคัส หมอบเรย์ในรัชกาลที่ 4 หน้า 128

⁴สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ความทรงจำ หน้า 19

⁵พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษใน
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหลวงประกอบ
นิติสาร (ประกอบ บุนนาค) 4 กุมภาพันธ์ 2514 หน้า 24

⁶ดู หน้า 45

การจัดการศึกษาของไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ปรากฏว่าหมอบรัดเลย์ได้เคยเสนอแนะให้มีการจัดตั้งมหาวิทยาลัย¹ โดยให้ประชาชน ออกเงินสร้างตึกเพื่อเป็นสถานที่เรียนหนังสือ แต่มีผู้แสดงความคิดเห็นโต้แย้งลงใน หนังสือพิมพ์บางกอกกรีคเอดอร์ว่า การเรียกร้างเงินสร้างตึกนั้นคนไทยทำได้ แต่ที่ไม่ทำ ก็เพราะเกรงว่าเมื่อตั้งโรงเรียนขึ้นแล้วจะสอนศาสนาด้วย คนจึงไม่ยอมออกเงิน² นอกจากนี้ชาวตะวันตกได้มีหนังสือถึงเจ้าพระยาสุรสีห์วงศ์ และแนวทางการจัดการศึกษา* ดังข้อความว่า

เมืองไทยทุกวันนี้มีการเกี่ยวข้องกับเมืองยุโรปมาก ถ้าจะให้มีความประโยชน์กับการ ที่เกี่ยวข้องแล้วจะต้องทำการสั่งสอนให้กว้างขวางให้สมกับการทุกวันนี้ แต่ไม่ ให้เกี่ยวข้องกับทางศาสนา... ได้ยินว่าพวกที่สอนเด็กสอนแต่ให้เขียนหนังสือ อ่าน หนังสือ และคิดเลขบ้างเล็กน้อย ถ้าการเป็นอย่างนั้นจริง ข้าพเจ้าเห็นว่า การที่จะรู้นั้นไม่ได้ทวีบริบูรณ์ขึ้นตามบ้านเมือง และการที่จะเปลี่ยนสั่งสอนนั้น เห็นว่าจะมีความลำบากอยู่แต่แรก เพราะความที่เขารังเกียจขัดขวางนั้น ยังไม่สิ้น ถ้าจะจัดแจงเปลี่ยนจะต้องค่อย ๆ ทำไปทีละเล็กละน้อย แต่อย่าง ที่เขาสั่งสอนอยู่ทุกวันนี้ก็ต้องให้สั่งสอนไปตามอย่างแต่ก่อน ถ้าเด็กอายุถึง 10 ขวบ แล้วต้องออกจากวัดให้ไปอยู่อยู่กับครูคนยุโรปสั่งสอน ให้เรียนภาษาอังกฤษ ฝรั่งเศส จีน มลายู การเลข และพงศาวดารเยอรมัน** ให้รู้ที่ตั้ง บ้านเมืองต่างประเทศ เด็กเหล่านั้นถ้ารู้การอย่างนี้คล่องแคล่วแล้ว ก็ให้เรียน

¹ วุฒิชัย มุลศิลป์ การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 หน้า 43

² "ผู้กลัวพุทธศาสนาจะหมดเร็วไป" บางกอกกรีคเอดอร์ 19 ตุลาคม 2408

* กรายละเอียดในภาคผนวก ค

** คือ Geography

วิชาต่าง ๆ ที่สูงขึ้นไป คือ มาตะมาเตก ฟิสิกส์ ยอลยิ มิกานิก เคมีตรี*
 ...บุตรขุนนางและบุตรเจ้านายที่อยู่เมืองไกลเคียงก็ให้มาเรียนที่สภานั้น พวก
 ที่อยู่ไกล ๆ ก็ให้มาเรียนที่สภาก็ด้วย เสียค่ากินให้ตามสมควร สภสำหรับที่
 จะสอนเด็กแต่แรกนั้นต้องตั้งหลายแห่ง เด็กที่มีปัญญาก็ต้องให้เรียนที่ดี ๆ จะ
 ได้แจกให้เป็นครูต่อไป สภที่จะเรียนวิชาอย่างสูงนั้นมีอยู่แค่แห่งเดียวอยู่ที่ใน
 กรุงสยามก็ไ้...¹

จากข้อความนี้แสดงว่าได้มีการเสนอแนะให้จัดการศึกษาให้แก่เด็กตั้งแต่อายุ 10
 ขวบ โดยให้เรียนวิชาการต่าง ๆ ที่เป็นพื้นฐานและเรียนภาษาต่างประเทศ เช่น ภาษาจีน
 อังกฤษ ฝรั่งเศส นลาญ คณิตศาสตร์ และภูมิศาสตร์ ต่อจากนั้นก็ให้เรียนวิชาในชั้นสูง
 ต่อไปคือ คณิตศาสตร์ ปรัชญา ธรณีวิทยา ช่างกล และเคมี นอกจากนี้ก็แนะนำให้
 จัดโรงเรียนแบบประจำ และมีโครงการที่จะผลิตครูอีกด้วย แต่รัฐบาลก็มิได้ดำเนินการ
 ตามคำเสนอแนะดังกล่าว ทั้งนี้เพราะในสมัยนั้นรัฐบาลพยายามที่จะดำเนินการในสิ่งที่
 จำเป็นก่อน ในบางครั้งจึงต้องประหยัค เมื่อ แอนนา เลียวโนเวนส์ คิดค่าจ้างในการ
 สอนภาษาอังกฤษเดือนละ 150 เหรียญ** นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ทรงติงว่าค่าจ้างนั้นแพงเกินไป เพราะพระองค์เห็นว่าโรงเรียนภาษาอังกฤษเพิ่งจะเริ่ม
 ตั้งและอาจเป็นโรงเรียนเล็ก ๆ ดังนั้นค่าจ้างที่เรียกรอมนั้นก็จะสูงเกินกว่าประสงค์²
 และในการสอนนั้นพระองค์ก็หวังให้ไคยลเต็มทีโดยไม่ให้เกิดการสูญเปล่า ถึงพระราชดำรัส
 ว่า การจ่ายเงินที่กำหนดให้นั้นก็เพื่อต้องการแต่ความรู้ที่สำคัญของภาษาและวรรณคดี
 ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อประเทศชาติ ไม่ใช่สอนศาสนาซึ่งยังไม่เป็นที่ยอมรับของประชาชน³

* หมายถึง Mathematic Philosophy Geology Mechanic Chemistry

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 153 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1225

** ปรากฏว่าภายหลังได้ตกลงจ่ายค่าจ้างเดือนละ 100 เหรียญ

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษใน
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หลวงประกอบ
 นิติสาร (ประกอบ บุญยัษฐิติ) 4 กุมภาพันธ์ 2514 หน้า 11

³ ฎ. หน้า 12

นอกจากนี้ยังมีหลักฐานที่แสดงว่าในสมัยนั้นยังไม่ได้มีนโยบายที่จะใช้เงินลงทุนในการจัดการศึกษาอย่างจริงจัง จะเห็นได้จากเหตุผลที่ปรากฏในจดหมายพระยาศรีสุนทรโวหาร ถึงกงสุลสยามประจำกรุงปารีส^{*} ซึ่งแสดงให้เห็นว่ารัฐบาลไม่ต้องการจ้างชาวต่างประเทศ ในราคาที่แพงเกินไป

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการส่งข้าราชการไปศึกษาและทำงานในต่างประเทศ เช่น หวาค บุนนาค บุตรพระอภัยสงครามไปฝึกหัดวิชาทหารเรือ ได้กลับมาบริหารราชการเป็นหลวงวิเศษพจนานการและนายเนตร เป็นบุตรพระยาสมุทบุรานุรักษ์ ไปเล่าเรียนที่สิงคโปร์ เรียนภาษาอังกฤษได้ดี กลับมาบริหารราชการได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นขุนศรีสยามกิจ ผู้ช่วยกงสุลสยาม เมืองสิงคโปร์ ส่วน พร บุนนาค^{**} ไปเรียนที่อังกฤษ เรียนอยู่ 3 ปี เมื่อเจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ เป็นราชทูตไปฝรั่งเศส ได้เรียกมาให้เป็นล่าม แล้วเลยกลับกรุงเทพฯ ทรงพระราชทานสัญญาบัตรเป็นนายราชนัดชยานุหาร หุ้มแพรพิเศษ ในกรมพระอาลักษณ์ พนักงานเชิญรับสั่งไปต่างประเทศ และทรงให้สอยในหน้าที่ราชเลขาณการภาษาอังกฤษมาตลอดรัชกาล¹ ส่วนในด้านการช่าง ปรากฏว่าในคราวที่ส่งทูตไปฝรั่งเศสได้ให้ขุนชำนาญยานยนต์หัดเรียนแก่นาฬิกา โดยมีรับสั่งให้พระสยามธุวานุรักษ์เอาไปฝากขอหัดกับช่างที่ดี ๆ ถ้าต้องการซื้อเครื่องมือเครื่องอะไหล่ใช้เท่าใด ก็ให้หาบัญชีเบิกเงินได้² สำหรับนักเรียนที่ส่งไปยุโรปในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ได้กลับมาบริหารราชการในสมัยรัชกาลที่ 5 มีอยู่ 3 คน คือเจ้าพระยาสุรวงษ์วิวัฒน์ศักดิ์ (โต บุนนาค) พระยาราชานุประพันธ์ (สุกิจ บุนนาค)

* ทรายละเอียดในภาคผนวก ง

^{**} คือเจ้าพระยาภาสกรวงษ์

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ "ตำนานการที่ไทยเรียนภาษาอังกฤษ" ใน ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด หน้า 112 - 113

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 317 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1228

ทั้ง 2 คนนี้ไปเรียนที่อังกฤษ ส่วนหลวงคำรัง สุรินทรฤทธิ (ปิ่น) ไปเรียนที่ฝรั่งเศส¹

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พยายามส่งคนไปเรียนต่างประเทศ เพื่อนำวิชาการสมัยใหม่มาปรับปรุงงานด้านต่าง ๆ อย่างไรก็ตามการส่งคนไปต่างประเทศก็ยังอยู่ในวงแคบเฉพาะชนชั้นสูง และคนบางกลุ่มไม่เห็นความจำเป็นที่จะไปศึกษาต่างประเทศ ดังนั้นแนวความคิดของพระยาศรีสุนทรโวหาร ความว่า

เจ้าคุณกลาโหมกับพระยาสุรวงษ์ ท่านรักการช่างฝรั่งเศส ท่านจึงให้หลาน
ท่านไปเรียนหนังสือ ท่านยังจะตื่นอยู่กระมัง... มีขุนนางฝ่ายไทยหลายคนอยาก
จะให้พี่น้องบุตรหลานไปเรียนหนังสือและภาษาที่เมืองอังกฤษ ได้ฝากไปกับทูต
ที่เมืองอังกฤษครั้งก่อนก็มี เมื่อไปฝากนั้นก็มิได้รับจะช่วยเหลืออะไรเลย แต่
ไปอยู่ยังไม่ทันหัดกลับมาก็คิดค่าที่จะต้องซื้อกินและซื้อเครื่องนุ่งห่มในเมืองนั้น
เห็นว่าจะทนไปไม่ได้ จะอยู่ไปกว่าจะรู้หนังสือ เห็นว่าบิดามารดาจะยากจน
ต้องพากันกลับมาหมด วาของในเมืองโนนแพ่งนัก ใช้นุ่งห่มก็ลวนดีไม่มีเสว
ทรัพย์สินของไทยเราทนใช้จับจ่ายในเมืองโนนไม่ไหว...²

จากข้อความข้างต้นทำให้เราทราบว่าการส่งคนไปต่างประเทศนั้นจะได้รับความสำเร็จเฉพาะข้าราชการที่ส่งไป ส่วนบุตรหลานของข้าราชการ ขุนนางที่ส่งไปนั้น บางครั้งก็เรียนไม่สำเร็จ อาจจะเป็นเพราะค่าใช้จ่ายสูงหรือเพราะยังไม่เห็นความจำเป็นที่จะต้องเล่าเรียนจากต่างประเทศ จึงทำให้ไม่ตั้งใจศึกษาอย่างจริงจัง

เกี่ยวกับการจัดการศึกษาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการทรงปรารภว่า ความจริงการจัดการศึกษาภาษาแบบ

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ "ตำนานการที่ไทยเรียนภาษาอังกฤษ" ใน ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด หน้า 114

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 44 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ม.ป.ป.

ยุโรปนั้นเป็นสิ่งซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องพระราชประสงค์อย่างยิ่ง แต่กลับลาชา ถึงแม้ฝรั่งเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในกรุงเทพฯ และรัฐบาลมีกิจการเกี่ยวข้องกับฝรั่งมากขึ้นก็ดี คนไทยที่เล่าเรียนรูภาษาฝรั่งยังมีน้อย เหตุที่เป็นเช่นนี้ดูเหมือนจะเป็นเพราะผู้ที่สอนภาษาต่างประเทศในสมัยนั้น มีแต่พวกมิชชันนารี ซึ่งสอนศาสนาด้วย เจ้านายและขุนนางจึงไม่อยากจะส่งบุตรหลานไปเรียน ด้วยเกรงว่ามิชชันนารีจะสอนให้ละทิ้งพระพุทธศาสนา¹ สาเหตุที่การจัดการศึกษาลาชาอีกประการหนึ่งก็คือรัฐบาลมีนโยบายที่จะจัดการเรื่องที่เกี่ยวข้องก่อน เช่น การแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจ และการรักษาเอกราชของชาติ อย่างไรก็ตามรัฐบาลก็พยายามจัดการศึกษาให้โดยมากที่ลูกหาที่จะทำได้ในสมัยนั้น และเป็นที่ยอมรับว่าการศึกษาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแม้จะไม่กว้างขวางถึงประชาชนทั่ว ๆ ไป แต่ก็เป็นการวางรากฐานการจัดการศึกษาในสมัยรัชกาลที่ 5

3.2 การคมนาคม ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ปรับปรุงการคมนาคมทางบกโดยวิธีการสร้างถนน จุดมุ่งหมายในการสร้างได้ขยายวงกว้างออกไป จากการที่สร้างถนนเพื่อความสะดวกของพระมหากษัตริย์ เปลี่ยนเป็นคำนึงถึงผลประโยชน์ของการบำรุงการค้าขายของประเทศ และการสัญจรไปมาของประชาชนด้วย² ถนนสายที่สำคัญที่สุดในสมัยนั้นก็คือถนนเจริญกรุง ซึ่งชาวบ้านและชาวต่างประเทศเรียกว่า "ถนนใหม่" (New Road) ถนนสายนี้ได้เชื่อมโยงกรุงเทพฯ ขึ้นในผ่านสำเพ็ง ย่านการค้าขายและที่อยู่ของชาวจีนกับย่านการค้าและที่อยู่ของชาวตะวันตก

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ "คดีของฝรั่งเข้ามาเมืองไทย" ใน ประชุมปาฐกถา พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าอาวชิตี ศิริกุล 22 มกราคม 2519 หน้า 222

² เกื้อกุล ยืนยงอนันต์ การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 14

ซึ่งอยู่ชานกรุงเทพฯ คันไต้ บริเวณบางรัก บางคอแหลม¹ ในการสร้างถนนเจริญกรุง
นี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้นำเอาวิธีการขยายความเจริญทางการค้ามา
เผยแพร่ด้วย ดังนั้นถนนเจริญกรุงนอกจากจะเป็นทางสำหรับใช้รถแล้ว ยังสร้างตึกแถว
สองฟากถนน² โดยจะสร้างเป็นตึกแถวชั้นเดียว ตามสองฟากถนนเป็นระยะ ๆ ตามแบบ
สิงคโปร์³ ตึกแถวเหล่านี้ส่วนมากเป็นร้านค้าของคนจีนและห้างฝรั่ง ด้วยวิธีการเช่นนี้
ทำให้ถนนมีบทบาทและมีความสำคัญในการขยายตัวทางการค้ามากยิ่งขึ้น และประการสำคัญ
คือทำให้สภาพสังคมเปลี่ยนแปลงไป เพราะเป็นการเปลี่ยนสภาพย่านการค้า ซึ่งเดิมจะ
ตั้งอยู่ริมแม่น้ำลำคลอง กลับเริ่มก่อตั้งขึ้นแถบริมถนนแทน จึงมีส่วนทำให้คนเริ่มมาตั้ง
ถิ่นฐานในตึกริมสองข้างถนน แทนที่จะอาศัยอยู่ริมแม่น้ำ ลำคลองเหมือนสมัยก่อน

นอกจากนี้มีถนนสายสั้น ๆ ที่มีประโยชน์ทางการค้าขายและการเดินทาง เช่น
ถนนบำรุงเมือง สร้างขึ้นเพื่อความสะดวกในการเดินทางระหว่างเขตพระราชวังและตลาด
เสาชิงช้า ซึ่งเป็นศูนย์กลางการค้าในสมัยนั้น⁴ เมื่อรัฐบาลได้สร้างถนนหลักจากชานเมืองเข้า
มาในเมืองหรือจากเขตพระราชวังมาสู่ใจกลางเมืองแล้ว รัฐบาลได้สร้างถนนซอยเพื่อ
เชื่อมถนนหลัก เช่น ถนนเฟื่องนครเชื่อมระหว่างถนนเจริญกรุง และถนนบำรุงเมือง
ถนนขวาง (ปัจจุบันคือถนนสีลม) เชื่อมระหว่างถนนเจริญกรุงและถนนตรง (ถนนหัวลำโพง)
และถนนที่แยกจากถนนเจริญกรุงตอนนอกตรงสามแยกใกล้วัดสามจีนไปต่อกับถนนตรง

¹ เกื้อกุล ยืนยงอนันต์ การพัฒนากิจการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 14

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความทรงจำ หน้า 237

³ ประภัสสร เสวิกุล "ถนนกรุงเทพฯ" อนุสาร อ.ส.ท. 2 : 36 - 48
กันยายน 2514

⁴ เกื้อกุล ยืนยงอนันต์ ล.ท. หน้า 16

ถนนซอยเหล่านี้ช่วยให้การเดินทางภายในกรุงเทพฯ คึกคักกันได้สะดวกรวดเร็วยิ่งขึ้น¹ และกรมหลวงวงษาธิราชสนิทได้สร้างถนนตั้งแต่หน้าพระราชวังเดิมไปถึงวัดใหม่พิเรนทร์ แล้วมีตลาดนั่งร้านขายของด้วย โดยไม่ได้เก็บค่าเช่าจากผู้ที่มาขายของ²

ถึงแม้รัฐบาลจะสร้างถนนขึ้นบ้างแล้วแต่ชาวต่างประเทศก็ยังเห็นว่าน้อย ซึ่งหมอบรัดเลบรรยายว่า ได้มีการทำถนนใหม่ในกรุงเทพฯ สามสี่แห่งแล้ว แต่ยังไม่พอ ในกรุงเทพฯ มีคนมากกว่าสี่แสนคน ไม่มีถนนที่จะชักรถไคร่มากนัก ถนนเจริญกรุงก็จะชักรถไคร่บ้าง แต่เมื่อถึงสะพานก็ต้องหยุดข้ามไปไม่ได้³ ส่วนการสร้างถนนในหัวเมือง ก็มี การสร้างถนนจากเมืองสงขลาจนถึงเขตแดนเมืองไทรบุรี⁴ และหมอบรัดเลเสนอแนะให้ รัฐบาลกับเมืองเชียงใหม่ซึ่งเป็นเมืองขึ้นของกรุงเทพฯ ร่วมกันทำถนนเพื่อให้การสัญจรไปมา ระหว่างกรุงเทพฯ กับเชียงใหม่สะดวกขึ้น⁵

ในการใช้ถนนนั้นมีการจัดระเบียบและความสะดวกในการใช้ถนน เช่น ไปรถเกลาา ให้ทำทางแหวะจากถนนเจริญกรุงเลียบริมคลองไปหลังวังกรมหมื่นนรจักรธรรมาภาพ กรมหมื่น อมเรนทร์บดินทร์ ข้างวัดราชประดิษฐ์ และข้างสนามทหารไปออกถนนบำรุงเมืองที่ริม สะพานข้างโรงสี แต่ทางนี้จะคับแคบรถหลีกกันไม่ได้ จึงให้ผู้ที่ไคร่ไปทางถนนเฟื่องนคร เลี้ยวจากถนนเจริญกรุงที่บ้านพระยาศรีสุทเทพ (เพ็ง) แล้วไปออกที่ถนนสีกัน ถนนบำรุงเมือง ซึ่งรถสามารถหลีกกันได้⁶ นอกจากนี้รัฐบาลมีการดูแลความสะอาดตามถนน ดังที่หมอบรัดเล

¹ เกื้อกูล ยืนยงอนันต์ การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 16 - 17

² "ว่าด้วยถนนหลังวังพระเจ้านองยาเธอกรมหลวงวงษา" บางกอกวิคตอเรีย 29 เมษายน 2409 หน้า 56

³ "ทางหลวงในกรุงเทพฯ" บางกอกวิคตอเรีย 22 ธันวาคม 2409 หน้า 254

⁴ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 กท.เล่ม 25 ว่าด้วย ยกเลิกเกณฑ์คัดกระधानให้เจ้าพระยาสงขลาทำทาง จ.ศ. 1225

⁵ "ทางหลวงในกรุงเทพฯ" น.ก.

⁶ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 69 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1226

กล่าวว่าถนนแวลลาลาส่าเพิ่งมีความสะอาดเรียบร้อยยิ่งกว่าแต่ก่อน¹ และคำนึงถึงความปลอดภัยของคนใช้ถนน ซึ่งในสมัยนั้นอาจจะถูกม้าหรือรถม้าชน จึงได้ออกประกาศให้คนขี่ม้าและรถม้าลดความเร็วลง

การซึ่งขี่ม้าไปเร็วนักในถนนหนทางนั้น ถ้าถนนเป็นทางคนเดินปะปนอยู่มิใช่เป็นสนามเฉพาะเล่นม้าแล้วไม่ควร...ทั้งชาวในประเทศนอกประเทศควมมาขี่เร็วนักก็เกินไปอย่างเช่นเป็นอยู่ทุกวันนี้ ไม่ควรเลย เพราะในถนนหนทางคนเดินอยู่เป็นอันมาก ผู้ไปขี่มาเร็วนักอย่างนี้ยังไม่ทัน จะไคนคนเดินทางเจ็บปวด เพราะหนทางเมืองนี้ไม่เหมือนทางข้างยุโรป ทางข้างยุโรปรถและม้าเดินไปตามกลางหนทาง คนเดินเท้าเดินอยู่สองข้าง สูงกว่าทางรถ ทางม้า²

การสร้างถนนในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนับว่าเป็นสิ่งใหม่ เพราะถนนที่สร้างมีสภาพและประโยชน์เหมือนปัจจุบัน คือ มีจุดประสงค์เพื่อเศรษฐกิจการค้าและใช้ในการสัญจรไปมา ซึ่งจะแตกต่างไปจากสมัยก่อนที่ส่วนใหญ่จะใช้การคมนาคมทางน้ำ ส่วนการออกกฎระเบียบเกี่ยวกับการใช้ถนนก็ทำให้ประชาชนต้องปรับตัวและทำความเข้าใจกับกฎระเบียบเหล่านั้น ซึ่งไม่เคยปฏิบัติมาก่อน จึงนับว่าการจัดการคมนาคมแบบตะวันตกมีส่วนทำให้สภาพสังคมเปลี่ยนแปลง

การปรับปรุงการคมนาคมทางบกตามแบบตะวันตก นอกจากสร้างถนนแล้ว ได้มีผู้เสนอให้รัฐบาลสร้างทางรถไฟ และโทรเลข แต่รัฐบาลในสมัยนั้นยังไม่เห็นความจำเป็นที่จะต้องสร้าง ทั้งพระราชกระแสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

¹ "คลาลาส่าเพิ่ง" บางกอกอีโคโนมิค 5 ตุลาคม 2408 หน้า 132

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 69 จดหมายเหตุนครราชสีมา 4 จ.ศ. 1226

ก็เตเลแกรบ ถ้าจะชิงแต่งตักน้ามากกรุงเทพฯ ทาง 10 ไมล์ขึ้นไป 15 ไมล์ลงมา ก็ข่าวที่จะส่งกันควยเตเลแกรบ ก็จะมีบ้าง ที่ไม่พอใจเสียเงินจ้าง คงใช้ทางเรือไฟที่ขึ้นลงอยู่ก็คงจะมีเป็นอันมาก เพราะทางไม่ไกลเท่าไรนัก ส่งข่าวควยเตเลแกรบที่ละตัวหนังสือ ที่บันทึกเป็นเงินเท่าไร จึงจะจ้างส่งเร็วได้ก็ได้อีกแต่ความสิ้น...คนสูบฝิ่นกินฝิ่นในเมืองไทยมีเท่าไร แค่นี้บักตัวหนึ่งก็ลักเอาไปเสีย เพราะเหลืกยังหายาก...ถ้าจะทำให้ได้ก็มีต้องจ้างคนเฝ้ารายทางไปๆ...ถ้าจะหาทางรถไฟแค่กรุงเก่ามา ข่าวที่ขึ้นมาจากกรุงเก่า จะมีผู้จ้างให้ขึ้นมาทางรถไฟก็เห็นจะน้อย เขาก็คงจะลองควยเรือของเขาอยู่มากมาย ไม่ต้องเสียอะไรถึงสิ้นค้ำขาขึ้นอย่างหมาก พลุ... เขาไปทางน้ำเขาก็ไปถึงได้...¹

เกี่ยวกับการให้สร้างทางรถไฟและโทรเลขนี้ปรากฏว่าหมอมรักเลใช้วิธีเล่าเรื่องเมืองอื่น ๆ ประกอบโดยชี้ให้เห็นผลเสียที่ไม่ใช้รถไฟและโทรเลข² และชาวต่างประเทศถึงกับนำเรื่องนี้ไปลงหนังสือพิมพ์ ดังพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีถึงพระยาศุวรงค์ไวยวัฒน์ ความว่า

หนังสือพิมพ์ว่า สมุหพระกลาโหมให้เที่ยวหาแผนที่บ้านเมืองทุกหนทุกแห่งจะสร้างเรื่อรถไฟและเตเลแกรบแผนพาดทั่วเมืองไป ความนี้ก็ไม่จริงกอกเป็นแต่พูดล่อจะให้ออกเงินท่าจะได้บอกพวกพ้องให้เอาลวคมาขาย ทำสายเตเลแกรบ แล้วให้มารับจ้างเป็นเอนเซเนีย กินเงินเดือน ๆ ละ 10,000 เหรียญ และให้ตั้งเครื่องรถไฟ แลเหล็กพากปูทาง และให้จ้างจีนพวกพ้องทำทาง เรือรถไฟ แลเตเลแกรบนี้มีผู้พากันกราบทูลเข้าชื่อ หรือ

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 22 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ม.ป.ป.

² บางกอกเรคคอร์ด 3 พฤศจิกายน 2408 หน้า 154 - 155

เขียนหนังสือมาถวายรัชชชนิโหล่งทุนทำในปีหนึ่ง โดยน้อยกว่า 21 ครั้ง
เมืองไทยทำทางรถไฟขึ้นก็จะมีคนเดิน เพราะทางเดินคือลำนํ้ามี ชูระ
เขาไม่ร้อนนักเขาก็จะไม่ยอมเสียค่าจ้างรถไฟ ถึงทะเลแถมก็เหมือนกัน¹

นอกจากนี้ผู้เสนอแนะให้ทำทางรถไฟจากเมืองไทยไปถึงเมืองจีน* พระราชดำริ
ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการสร้างทางรถไฟและโทรเลขนั้น ทรง
เห็นว่าการที่จะทำทางรถไฟนั้นยังไม่จำเป็น เพราะสินค้าที่จะบรรทุกก็น้อย ไม่สมควรที่
จะลงทุน ส่วนการโทรเลขก็ไม่เห็นความสำคัญที่จะตั้งขึ้น ทั้งนี้เพราะรัฐบาลคำนึงถึง
หลักการที่จะพัฒนาประเทศในสิ่งที่จำเป็นก่อน โดยถือว่าบ้านเมืองยังยากจนอยู่ จะทำขึ้น
ก็ช่วยการเสียเปล่า สิ่งที่จะต้องทำก่อนนั้นยังมีอยู่มาก คือ ที่ดินยังว่างเปล่าอยู่ที่จะทำนา
ทำไร่อยู่ ้วยคลองขุดเข้าไปไม่ถึง ราษฎรจึงทำสวนทำนาได้ไม่เต็มที่²

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการขุดคลองเพื่อประโยชน์
การสัญจรไปมาและการค้าขาย คลองที่ขุดในสมัยนี้ได้แก่คลองมดุงกรุงเทพมหานคร คลอง
ถนนตรง และมีการขุดคลองเพื่อความสะดวกในการไปมาระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมือง
ใกล้เคียง เช่น ขุดคลองมหาสวัสดิ์ ตั้งแต่ตำบลวัดชัยพฤกษ์ จังหวัดนนทบุรี ซึ่ง
ปากคลองติดต่อกับคลองบางกอกน้อยไปยังแม่น้ำนครไชยศรี จังหวัดนครปฐม คลองเจดีย์
บุรชจากแม่น้ำนครไชยศรีไปยังบริเวณปฐมเจดีย์ ใน พ.ศ. 2409 ได้ขุดคลอง
ดำเนินสะดวกตั้งแต่แม่น้ำนครไชยศรีไปออกแม่น้ำเมืองราชบุรี ส่วนคลองภาษีเจริญก็ให้ขุด
ตั้งแต่คลองบางกอกใหญ่ ริมวัดปากน้ำไปออกแม่น้ำท่าจีน จังหวัดสมุทรสาคร คลองเหล่านี้
ทำให้การคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯ กับธนบุรี นนทบุรี นครปฐม ราชบุรี กาญจนบุรี

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 320 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1229

* ทรายละเอียดในภาคผนวก จ

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 314 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1227

สมุทรสาคร สมุทรสงคราม เป็นไปได้อย่างสะดวก¹ และเป็นการย่นระยะทาง ส่วน
ผลพลอยได้คือทำให้เกิดถนน ทั้งที่หมอบรัดเลได้กล่าวถึงการขุดคลองใหญ่ตั้งแต่โรงหีบ
กลไฟแขวงนครไชยศรี เมื่อขุดมาบรรจบกันถึงคลองบางจากแล้วก็จะลงที่คลองบางกอกใหญ่
แต่ถนนตามลำคลองนั้นจะตัดตรงมาถึงวัดอรุณราชวราราม คลองและถนนนี้เมื่อสำเร็จแล้ว
ก็จะเป็นประโยชน์แก่กรุงเทพ และหัวเมือง คือ ทางที่ขุดใหม่ก็สั้นกว่าทางมหาชัย
อีกประการหนึ่งสองฟากคลองก็จะเป็นที่อยู่อาศัยของราษฎร ซึ่งจะได้รับความสะดวก
เพราะถนนที่จะมีมาตามแนวคลองนั้น สามารถขี่ม้าหรือรถม้าได้ การขยายที่ทำการ
เพาะปลูกก็จะเป็นผลพลอยได้ ประชาชนที่อาศัยริมฝั่งคลองจะหาน้ำ ไร่่อ้อยได้ผลดีขึ้น²
การขุดคลองนอกจากจะขุดด้วยแรงคนแล้ว ได้ใช้เครื่องจักรขุดคลองอีกด้วย³
ส่วนการสร้างสะพาน มีการสร้างสะพานเหล็ก (ค้ำรางสถิตย์) ข้ามคลองรอบกรุง
สะพานเหล็ก (พิทยเสถียร) ข้ามคลองผดุงกรุงเกษม สะพานถนนขวาง (ถนนสีลม)
สะพานถนนตรงและสะพานถนนสำเพ็ง⁴ สะพานเหล่านี้มีทั้งที่สร้างด้วยไม้ เหล็ก และ
ก่ออิฐปูน

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวการสร้างสิ่งอำนวยความสะดวกใน
การคมนาคม เช่น สร้างถนน ขุดคลอง ทำสะพาน ได้มีชาวตะวันตกเสนอแนะมายัง
เจ้าพระยาศรีสุรียวงศ์ ให้จ้างผู้เชี่ยวชาญจากต่างประเทศมาดำเนินการ* แต่รัฐบาล

¹ เกอกลู ยืนยงอนันต์ การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 23

² "คลองที่จะขุดใหม่" บางกอกวิคเคเตอร์ 1 พฤษภาคม 2408 หน้า 21-22

³ "ข่าวที่กรุงเทพ" บางกอกวิคเคเตอร์ 17 มกราคม 2409 หน้า 223

⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยสุนทร พระราชพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ
เล่ม 6 หน้า 417 - 419

* กระจายละเอียดในภาคผนวก ก

ก็ไม่ได้ปฏิบัติตาม อาจจะเป็นเพราะคำจ้างผู้เชี่ยวชาญแพงเกินไป เพราะจะสังเกตได้ว่า การทำนุบำรุงการคมนาคมนั้นรัฐบาลพยายามกระทำตามกำลังทรัพย์ที่มีอยู่และทำตามความจำเป็นในขณะนั้น รัฐบาลได้ใช้วิธีการต่าง ๆ ที่จะดำเนินการทำนุบำรุงการคมนาคมหลายวิธี คือ

วิธีแรก นำเงินที่ได้จากการเก็บภาษีชาวที่ส่งออกนอกประเทศมาสร้างถนน และสะพานข้ามคลอง ดังปรากฏในประกาศการจ่ายเงินภาษีชาวที่บำรุงพระนครว่า โปรดเกล้าฯ ให้ซื้ออิฐชนากใหญ่พื้นละห้าบาท ค่าตั้ง แล้วให้กรมเมืองก่อและซ่อมแซมถนนในพระนคร และให้สร้างสะพานข้ามคลองในพระนครและรอบพระนครให้แน่นหนาแข็งแรง ให้ประชาชนเดินไปมาสะดวกสบาย¹

วิธีที่สอง นำเงินภาษีผู้มีเงินมาสร้างถนน เช่น สร้างถนนเจริญกรุง ถนนสีลม และถนนสำเพ็ง²

วิธีที่สาม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใช้วิธีชักชวนให้เชื้อพระวงศ์ ข้าราชการ ช่วยกันสร้างถนน เพราะทรงพระราชดำริเห็นว่าการสร้างถนน เป็นสาธารณกุศล เป็นประโยชน์แก่คนทั่วไป เพราะฉะนั้นจึงโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศบอกแก่การพระราชกุศลต่อพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการทั้งฝ่ายทหาร พลเรือน ให้เอาอิฐมาช่วยสร้างถนน³ ส่วนการสร้างสะพานข้ามคลองก็ได้บอกบุญ เชื้อพระวงศ์ ข้าราชการ เจ้าภาษี ตลอดจนราษฎรให้ทำสะพาน⁴

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401 - 2404 หน้า 17 - 18

²พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408 - 2411 หน้า 241 - 242

³พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400 หน้า 293

⁴เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 หน้า 261 - 263

เป็นที่น่าสังเกตว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการชักชวนให้ราษฎรทั่ว ๆ ไปช่วยกันสร้างสิ่งสาธารณประโยชน์ โดยถือว่าเป็นสิ่งที่ราษฎรจะต้องช่วยกันและมีความรับผิดชอบในสิ่งที่เป็นประโยชน์กับส่วนรวม เช่น ในการชุกคลองภาษีเจริญ พระภิกษุสมมติบริบูรณ์ (ยิ้ม) ได้ชักชวนให้ราษฎรมีส่วนร่วมในการชุกคลองโดยออกประกาศ^{*} ตามความคิดเห็นของราษฎรว่าจะชุกคลองโดยวิธีใด โดยไม่ต้องใช้เงินของรัฐบาล ปรากฏว่าได้คิดวิธีสำหรับหาเงินมาชุกคลอง 2 วิธี คือ ให้เก็บเงินจากเรือที่ขึ้นลงตามลำคลองตามฟัก และใช้วิธีตั้งโรงหยา^{**} เป็นเวลา 3 ปี แล้วให้ประชาชนแสดงความคิดเห็นโดยเขียนจดหมายลงลายมือชื่อตนเอง แล้วแจ้งความประสงค์ว่าจะให้ใช้วิธีใดระหว่าง 2 วิธีดังกล่าว¹ การชักชวนให้ประชาชนออกเงินในการชุกคลองครั้งนี้นับว่าเป็นวิธีการใหม่ที่เกิดขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยให้ประชาชนมีส่วนร่วมรับผิดชอบในการสร้างสิ่งสาธารณและมีการตามความคิดเห็นของประชาชนอีกด้วย

การชักชวนข้าราชการ เชื้อพระวงศ์ และราษฎรให้สร้างสิ่งสาธารณประโยชน์ เป็นการแบ่งเบาภาระของรัฐบาล และนับว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงทางสังคมประการหนึ่งที่เกิดขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะแต่เดิมมาจะมีการชักชวนให้สร้างวัด แต่พระองค์กลับชักชวนให้สร้างสิ่งสาธารณประโยชน์ โดยถือว่าเป็นการสร้างกุศลอีกวิธีหนึ่ง

วิธีที่สี่ ทรงบริจาคพระราชทรัพย์สร้างถนน เช่น ให้สร้างถนนบำรุงเมือง โดยซื้อที่ดินยาวกระหนาบสองข้างถนน และซื้อทรายถมถนน²

^{*} ประกาศนี้ได้นำไปลงหนังสือพิมพ์บางกอกกรีคเกอร์ด้วย

^{**} หมอบรัดเลย์ได้แสดงความคิดเห็นคัดค้านวิธีการที่จะตั้งโรงหยาลงในหนังสือพิมพ์บางกอกกรีคเกอร์

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 436 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ม.ป.ป.

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408

วิธีที่ห้า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใช้วิธีให้ผู้ที่ทำความผิดแล้ว ลงโทษโดยการให้ทำถนน ดังกรณีที่พระภิกษุสงฆ์ไปพูดจากับอำเภอลำที่บ้านของจีนแดง พระองค์ได้ตัดสินว่า เจ้าของบ้านที่ยินยอมให้พระสงฆ์มาพูดคุยกัมนั้หญิงมีความผิด เพราะไม่ว่ากล่าว ฟ้องร้อง และห้ามปราม ให้ปรับเอาตัวมาไว้ทำถนนทางไปวัดราชประดิษฐาณคนละ 2 เกียน¹ และให้ผู้ที่ฝ่าฝืนในกรณีที่เอาเครื่องประดับแต่งให้เด็กจนกระทั่งถูกโจรหัวร้าย ให้เสียค่าปรับเป็นค่าทนายไปรยถนน² นับว่าเป็นวิธีการทำนุบำรุงถนนอันเป็นสาธารณประโยชน์อีกวิธีหนึ่ง

ในการสร้างสิ่งสาธารณประโยชน์นั้นจะทำทั้งในเมืองหลวงและนอกเมือง เมื่อสร้างเสร็จแล้วจะมีการฉลอง เช่น ในปีชวศักราชถนนและสะพาน เสร็จแล้วโปรดเกล้าฯ ให้มีการฉลอง 3 วัน 3 คืน ที่หน้าพระที่นั่งไชยชุมพล ครั้นฉลองเสร็จแล้วก็เสด็จไปประพาสถนนใหม่นั้นทุกสาย³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นความจำเป็นและความสำคัญของการสร้างสิ่งสาธารณประโยชน์ เพราะถือว่าเป็นประโยชน์แก่ประชาชนส่วนรวม ดังพระราชกระแสเมื่อจะจัดงานพระเมรุเจ้าฟ้าจันทรมณฑลว่า "การนี้ก็มีใช้การบ้านการเมืองเป็นคุณแก่แผ่นดิน...และไม่เป็นการเป็นประโยชน์ เป็นคุณแก่ชนเป็นอันมาก ทั้งสร้างถนน หนทาง ห้วยคลอง"⁴ นอกจากนี้ปรากฏหลักฐานว่าพระองค์ทรงคำนึงถึงการสร้างสิ่งสาธารณประโยชน์มากกว่าการทำนุบำรุงศาสนา ทั้งข้อความในสำเนา

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 176 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1225

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408-2411 หน้า 45

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 หน้า 309 - 310

✓ ⁴ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405 - 2408 หน้า 163 - 164

ประกาศกระแสพระบรมราชโองการเกี่ยวกับคติที่หน้าวัดพระยวรงค์* ความว่า

ถ้าราชตระกูลจะสาบสูญสิ้นไป ไม่มีใครทำนุบำรุงรักษาไว้แล้ว ถ้าภัยเหตุใดเหตุหนึ่ง ของที่นั้นจะตกอยู่เป็นของแผ่นดินแล้ว พระเจ้าแผ่นดินจะบำเพ็ญพระราชกุศล จะเอาส่วนอันนี้ไปบำเพ็ญพระราชกุศลทานทรงยินดีอนุโมทนาถวาย แด่ขอให้ขอมแซมถนน สะพาน ถ้าให้คำหม่อมจ่ายค่ายารักษาคนไข้ในโรงพยาบาล ถ้าจ้าง ครู อาจารย์ สอนหนังสือเลขแก่เด็ก และปฏิสังขรณ์ในวัดกุเจกียสถาน ซึ่งเป็นของท่านทรงสร้างไว้...แต่หม่อมพี่พระพุทธรูปและอะไรๆ ผู้มีศรัทธาท่านมากแล้วไม่ยอม ถ้าจะไปจ่ายเป็นสิ่งของไทยธรรมต่าง ๆ ถ้าข้าวปลาอาหารต้ม แกง ถวายพระสงฆ์ ในการประจำวัน ถ้าการมงคล อวมงคล สิ่งใดก็ทำอย่างเคย พระสงฆ์ผู้ถวายมากอยู่แล้ว พระราชประสงค์แต่จะให้เป็นที่พระเกียรติยศในพระองค์ท่านอย่างหนึ่ง และให้เป็นประโยชน์แก่คนทั้งปวงทั่วไป ไม่ว่าชาววัด ชาวบ้านอย่างหนึ่ง...¹

จากข้อความนี้แสดงให้เห็นว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เริ่มเห็นความสำคัญของการสร้างสิ่งสาธารณประโยชน์อันเป็นประโยชน์แก่คนส่วนรวม แทนที่จะทุ่มเทเงินทองทำนุบำรุงศาสนาเหมือนกับสมัยก่อน ๆ ซึ่งนับว่าเป็นลักษณะการเปลี่ยนแปลงทางสังคมประการหนึ่งที่เกิดขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเป็นที่น่าสนใจแก่ความแก่แต่การสร้างวัดพระองค์ก็ไม่นิยมสร้างให้ใหญ่โต เพราะทรง

* ถ้าเนาประกาศนี้พิมพ์ขึ้นร่างในท้องอาลักษณ์ แต่ยังเขียนไม่จบและยังไม่ได้ใช้ประกาศ รัชกาลที่ 5 ใ้เกล้ามาชี้แจงให้เชื้อพระวงศ์ทราบถึงจุดประสงค์ของรัชกาลที่ 4 เกี่ยวกับคติที่หน้าวัดพระยวรงค์ ก่อนที่รัชกาลที่ 5 จะแบ่งผลประโยชน์เกี่ยวกับคตินี้ ให้แก่บรรดาเชื้อพระวงศ์

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส เทศนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ในงานบำเพ็ญกุศลถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ 2500 หน้า 17

เห็นว่าเป็นสิ่งไร้ประโยชน์ * อย่างไรก็ตามมิได้หมายความว่าพระองค์จะไม่มีความคิดในพระพุทธานุภาพ เพียงแต่พระองค์จะกระทำในสิ่งที่เห็นว่าจำเป็น และเกิดประโยชน์แก่ส่วนรวม

ส่วนในค่านยานพาหนะ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เริ่มใช้เรือกลไฟ ทั้งที่หมอบรัดเลกล่าวว่าหลังจากที่เจ้าพระยาสุรสีห์วงศ์ต่อเรือกลไฟใน พ.ศ. 2398 แล้ว ตั้งแต่บัดนั้นมาในระยะสิบปีมีเรือกลไฟในกรุงเทพฯ มากกว่า 30 ลำ¹ การใช้เรือกลไฟทำให้สภาพสังคมเปลี่ยนไป เช่น การสัญจรไปมาของประชาชนเร็วขึ้นกว่าเดิม ใน พ.ศ. 2407 ฝนแล้งข้าวราคาแพง จึงมีการไปซื้อข้าวที่อยุธยา โดยรัฐบาลจะจัดเรือกลไฟลากตระเวนป้องกันโจรผู้ร้าย และเปิดโอกาสให้ราษฎรโดยสารไปกับเรือกลไฟด้วย** โดยให้ไปขึ้นเรือกลไฟที่ท่าราชวรดิฐ ในตอนเย็นวันอาทิตย์ และวันพฤหัสบดี² นอกจากนี้ชาวต่างประเทศได้นำเรือกลไฟมารับจ้างลากเรือสำเภาเล็กของต่าง ๆ³ ซึ่งทำให้เกิดความรวดเร็วในการขนส่งทางน้ำมากขึ้นกว่าเดิม ส่วนการเดินทางระหว่างประเทศก็ใช้เรือกลไฟ เช่น เรือเจ้าพระยา ซึ่งทำให้ย่นระยะเวลาในการเดินทางได้มากขึ้น สมัยก่อนใช้เวลาเดินทางระหว่างกรุงเทพ-สิงคโปร์ 15 - 30 วัน แต่เมื่อใช้เรือกลไฟ

* คุรยละเอียดเพิ่มเติมในประกาศว่าด้วยเงินสำหรับซ่อมแซมพระอาราม ซึ่งเป็นส่วนพระองค์ ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408 - 2411 หน้า 223 - 224

¹ "ชาวที่กรุงเทพ" บางกอกปริศนา 17 มกราคม 2409 หน้า 223

** คุรยละเอียดในภาคผนวก ก

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 1ก/8 ประกาศให้ราษฎรที่ประสงค์จะซื้อข้าวสารได้โดยสารเรือกลไฟ จ.ศ. 1226

³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ในงานฉลองครบรอบ 84 ปี มหามกุฏราชวิทยาลัย 1 - 5 ตุลาคม 2521 หน้า 681

ใช้เวลาเดินทาง 4 - 5 วัน¹ และเนื่องจากการใช้เรือกลไฟอย่างแพร่หลายมากขึ้น จึงต้องวางระเบียบเกี่ยวกับการใช้เรือกลไฟ เพื่อความปลอดภัย ทั้งข้อความในประกาศว่า "เรือกลไฟจะมีไปข้างหน้าหลายลำ จะไปมาตามน้ำวนน้ำก็กั้น อย่าให้เดินริมฝั่ง ให้เดินกลางน้ำริมแนวเรือใหญ่ทอด กว้างเรือกลไฟมีกำลังเร็วมาก เรืออื่นจะหลีกเลี่ยงไม่ทัน"² การใช้เรือกลไฟนับว่าเป็นความก้าวหน้าในค่านานาพาทนะที่เกิดขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันมีผลให้การคมนาคมติดต่อคล่องตัวขึ้นกว่าเดิม

3.3 การจัดการด้านสาธารณสุข ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เริ่มเห็นความสำคัญ และดำเนินการด้านสาธารณสุขแบบสมัยใหม่ เช่น ไม่ให้ราษฎรทิ้งซากศพสัตว์ต่าง ๆ ลงในแม่น้ำลำคลอง³ เพราะจะทำให้เชื้อโรคแพร่หลาย และแนะนำให้ราษฎรนำบุตรหลานไปปลูกฝีป้องกันโรค ให้รักษาความสะอาดร่างกายและเครื่องนุ่งห่ม ตลอดจนแนะนำวิธีรักษาพยาบาลเมื่อเกิดการเจ็บป่วย⁴ เป็นที่น่าสังเกตว่าไทม์สถานที่สำคัญสำหรับรักษาพยาบาล เช่น ให้ปลูกฝีที่โรงพยาบาลวังหน้า⁵ และที่ศาลาวิบูลย์ศิริเทพาราม⁵

¹"เรือกลไฟในกรุงเทพ" บางกอกกรีกเกอร์ 31 มกราคม 2409 หน้า 238

²หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 108 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1219

³พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394
= 2400 หน้า 97

⁴พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401
= 2404 หน้า 306

* เป็นโรงพยาบาลตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ 3 ซึ่งจะมีหมอ มียาจำหน่าย และมีที่อยู่สำหรับคนไข้ด้วย

⁵พ. หน้า 306

ซึ่งนับว่าเป็นการวางรากฐานการสร้างโรงพยาบาลในสมัยต่อมา

ส่วนด้านการรักษาความสะอาดของอาคารสถานที่ มีการประกาศให้ราษฎรช่วยกันคัด ถอน ต้นไม้ต่าง ๆ ที่ขึ้นตามกำแพง ป้อม ประตู¹ วัด ก็ให้ทำความสะอาดทั้งลานวัด และกำแพง โดยให้ซัดตะไคร่น้ำและเอาปูนฉาบใหม่ให้สวยงาม² แม้แต่พวกที่อยู่แถวหิมในพระราชวังก็มีการกำชับให้ทำความสะอาดที่อยู่อาศัยไม่ให้ทรุดรัง ถ้าใครไม่ปฏิบัติตามก็ไม่ให้อยู่อาศัยอีกต่อไป³

การจัดกาณ์สาธารณสุขและอนามัยดังกล่าวนี้ว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงที่มีผลต่อสังคมโดยทั่ว ๆ ไป เช่น แค่นี้มาประชาชนก็มีความเคยชินกับการทิ้งสิ่งของลงแม่น้ำลำคลอง เมื่อมีการประกาศห้ามทำให้ประชาชนต้องปรับตัวให้เข้ากับการสาธารณสุขแบบสมัยใหม่

3.4 การปรับปรุงวัฒนธรรมขนบธรรมเนียมประเพณี การเปลี่ยนแปลงปรับปรุงวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณีของไทยให้เป็นแบบตะวันตกได้เกิดขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว⁴ สำหรับเหตุผลที่พระองค์ทรงเปลี่ยนแปลงปรับปรุงวัฒนธรรม เพราะเหตุผล 2 ประการ คือ ทรงเห็นว่าประเทศไทยจะต้องมีการเกี่ยวข้องกับฝรั่งมากขึ้น ถ้าหากไทยไม่พยายามปรับปรุงบ้านเมืองให้เจริญตามอารยธรรมตะวันตกแล้วอาจจะไม่ปลอดภัยกับมั่นคง พระองค์ทรงพระราชดำริที่จะปรับปรุงมาตั้งแต่ยังทรงผนวชอยู่ เพราะฉะนั้นเมื่อขึ้นครองราชสมบัติก็ทรงแก้ไขขนบธรรมเนียมเก่า⁵ เหตุผลอีกประการหนึ่งเพราะอุปนิสัยของพระองค์

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401
- 2404 หน้า 276

²ก. หน้า 269

³พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408
- 2411 หน้า 57

⁴สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ความทรงจำ หน้า 129

⁵ก. หน้า 122

ที่โปรดให้ทำการให้ถูกต้องเป็นแก่นสาร ไม่ทรงนิยมทำตามคติที่ถือกันว่าเคยทำมาแต่โบราณ
ประเพณีใดที่ทรงเห็นว่าคลาดเคลื่อนหรือยังบกพร่องก็ทรงพระราชดำริแก้ไขให้ดีขึ้น¹
วัฒนธรรมและขนบธรรมเนียมประเพณีที่เปลี่ยนแปลง ปรับปรุงในสมัยพระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีหลายประการ

3.4.1 การให้ข้าราชการสวมเสื้อเข้าเฝ้า คนไทยส่วนใหญ่ไม่นิยม
สวมเสื้อ ทั้งที่ปาลเลกซ์ โคกล้าวว่า การแต่งตัวของคนไทยนั้นง่าย ๆ เกินเท่าเปล่า
ศีรษะเปล่า เครื่องนุ่งห่มก็เป็นผ้าลายอินเคียน ไร่เข็มขัดคาดทับทิมชายทั้งสองข้างแล้ว
โจงย่อนไปเห็นไว้เบื้องหลัง นุ่งกันด้วยวิธีนี้ทั้งผู้ชายและผู้หญิง และผู้หญิงใช้ผ้าแพร
คล้องคอมารายหน้า คลายชายให้ตกไปทางเบื้องหลัง ส่วนผู้ชายนั้นมีผ้าขาวจีนเคียว ไร่เป็น
ผ้าคาดพุงก็ได้ เชื้อคนน้ำมูก น้ำลาย ก็ได้ ชับเหงื่อก็ได้ การเปลือยกายเป็นสิ่งที่ปฏิบัติกันอยู่
ในประเทศ เป็นประเพณีที่ปล่อยให้เด็กเปลือยกายเล่นจนอยู่จนกระทั่งถึงวัยที่จะนุ่งผ้าจริง
กระเบนไก่อเอง หญิงสาวเมื่อแต่งงานแล้วได้มีสองมิกิเอาผ้าแถบออกเมื่ออยู่ในบ้าน อันเป็น
ประเพณีที่ชาวยุโรปตั้งข้อรังเกียจ แต่ในเมืองไทยนั้นไม่เห็นเขารังเกียจอะไรกัน² การที่
คนไทยไม่สวมเสื้อชาวตะวันตกถือว่าเป็นการก่อกวนทางวัฒนธรรม ซึ่งเทาเชนค์ แฮร์ริส
ก็บันทึกไว้ว่า "พวกเขาไม่สวมเสื้อ คุป้าเถื่อน น้ำชาพิลึก"³ ส่วนเซอร์ จอห์น เบาริง
ก็บันทึกสภาพของคนไทยที่ไม่สวมเสื้อไว้ว่า "ในเรือหาปลามีคนอยู่ในเรือสี่คน นุ่งผ้าเชียว-
ครามพันตัวไว้นิกหนึ่ง นอกนั้นก็เปลือยแทบทั้งตัว...ตามทางที่เราไปมีผู้คนลงมาคอยดูเรา

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชฯ ทรงพระกรุณาฯ ความทรงจำ หน้า 129

² ปาลเลกซ์ โคกล้าว เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท. โคมลบุตร หน้า 184 -

³ เทาเชนค์ แฮร์ริส บันทึกกรวยวันของเทาเชนค์ แฮร์ริส แปลโดย นันทา วรเนติวงศ์

ตามริมฝั่งแม่น้ำเป็นอันมาก และตัวเปลือยเกือบจะทั้งนั้น...ตามโรงละครนั้นแน่นเต็มไปด้วย
ราษฎรมาถูละครนับตั้งพันคน นุ่งผ้าขึ้นมากิ่งตัวแต่เพียงบนเอน ข้างบนตัวเปลือย¹

การไม่สวมเสื้อมิใช่ว่าเฉพาะแต่ราษฎรเท่านั้น ปรากฏว่าขุนนางก็ไม่ได้สวมเสื้อ
เมื่อเข้าเฝ้า ทั้งที่เซอร์จอห์นเบาริงได้เล่าถึงสภาพขุนนางเมื่อเขาเข้าเฝ้าว่า เจ้านาย
ทั้งหมดแต่งพระองค์ด้วยฉลองพระองค์คอกทอง ปักเป็นคอกไม้ต่าง ๆ บนผ้าบาง แต่พวก
ขุนนางที่อยู่ทางตอนท้ายห้องพระโรงนั้นเปลือยตัวเกือบทั้งหมด²

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นความล้าสมัยของประเพณีที่
ขุนนางไม่สวมเสื้อเข้าเฝ้า จึงได้มีพระราชดำริให้เลิก ที่เข้าเฝ้าโดยไม่สวมเสื้อ
ทั้งขอความในพระราชพงศาวดาร ความว่า

เวลาวันหนึ่ง ข้าราชการเข้าเฝ้าที่พลับพลาโรงแสงพร้อมกัน ครั้นนั้นยังไม่มี
ธรรมเนียมที่จะสวมเสื้อเข้าเฝ้า จึงดำรัสว่า คุณที่ไม่ได้สวมเสื้อเหมือน
เปลือยกาย ร่างกายจะเป็นเกลื่อนกลาดก็มิ หรือเหงื่อออกมาก็มิ ไสโครก
นัก ประเทศอื่น ๆ ที่เป็นประเทศใหญ่ เขาก็สวมเสื้อหมกทุกภาษา เว้นเสียแต่
ลาว ลาวป่าที่ไม่ได้บริโภคน้ำร้อน เป็นมนุษย์อย่างต่ำ ก็ประเทศสยาม
นี่ก็เป็นประเทศใหญ่ รัฐบาลธรรมเนียมมากอยู่แล้ว ไม่ควรจะต้องเอาอย่าง
โบราณที่เป็นชาวป่ามาแต่ก่อน ขอท่านทั้งหลายจงสวมเสื้อเข้ามาในที่เฝ้าจง
ทุกคน...³

¹เซอร์ จอห์นเบาริง เซอร์ยอนโบว์ริง แปลโดย เฟง บุนนาค พิมพ์ใน
งานพระราชทานเพลิงศพหลวงจรัญ สนิทวงศ์ 31 มีนาคม 2520 หน้า 1 หน้า 19
และหน้า 78

²ดู หน้า 67

³เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4
หน้า 6

ดังนั้นเมื่อทูตปรัสเซียเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใน พ.ศ. 2405 นั้น ขุนนางได้สวมเสื้อเข้าเฝ้ากันทุกคน ทั้งข้อความในบันทึกของทูตปรัสเซียว่า บรรดาเจ้าฟ้า พระบรมวงศานุวงศ์นั่งอิงหมอนผ้าไหม ส่วนคนอื่น ๆ หมอบอยู่ ทั่วทั้งพื้นห้องมีผู้นั่งใส่เสื้อผ้าสวดยหมอบอยู่เต็มไปหมด¹

การให้ข้าราชการสวมเสื้อเข้าเฝ้าจึงนับว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงประเพณีให้เป็นแบบอารยประเทศซึ่งนับว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงทางสังคมประการหนึ่ง อย่างไรก็ตามการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสให้ใส่เสื้อดังกล่าว คนในสมัยนี้อาจจะเห็นว่าเป็นเรื่องเล็กน้อย แต่ปรากฏว่าในสมัยนั้นไม่ใคร่สำเร็จโดยง่าย หลักฐานข้อนี้ปรากฏอยู่ในหนังสือ เซอร์ จอห์น เบาริง ราชทูตอังกฤษ ซึ่งแต่งหนังสือเล่าเรื่องที่เข้ามากรุงเทพฯ ภายหลังมาอีก 3 ปีว่า เมื่อไปหาสมเด็จพระบวรราช เจ้าพระยา อนุรักษ์พิทยาทัย ครั้งแรกจัดรับอย่างเต็มยศ เห็นสมเด็จพระบวรราช เจ้าพระยา อนุรักษ์แต่งตัวนั่งจับคอกเข็มขัดเพชร แต่ตัวเปล่าไม่ใส่เสื้อ ความที่กล่าวส่อให้เห็นต่อไปว่าขุนนางผู้น้อยซึ่งเป็นบริวารอยู่ในที่นั้นก็คงจะไม่ใส่เสื้อเหมือนกัน ทั้งนี้ เพราะถือกันว่าต้องใส่เสื้อในเวลาเข้าเฝ้า เวลาอื่นยังมีเสรีภาพที่จะรับแขกหรือไปไหนตัวเปล่าได้เหมือนอย่างเดิม แต่ต่อมาเมื่อคนสมัยเก่าหมดไป คนรุ่นใหม่ชอบใส่เสื้อก็มีมากขึ้น จึงได้ใส่เสื้อกันแพร่หลาย²

นอกจากให้ข้าราชการสวมเสื้อเข้าเฝ้าแล้ว ต่อมาได้พยายามเปลี่ยนแปลงปรับปรุงให้หน่วยงานอื่น ๆ สวมเสื้ออีกด้วย เช่น ให้ฝ่ายเรือพระที่นั่งสวมเสื้อ ทั้งนี้เพราะแต่เดิมมาฝ่ายเรือพระที่นั่งแต่งตัวนั่งกางเกงผ้ามีสีห่ม คากผ้ากรวย ตัวเปล่าไม่สวมเสื้อ จึงมีพระราชกำหนดว่า ถ้าฝ่ายกองรับพระราชอาญาห้ามมิให้เข้ยนหลัง และมีประเพณีอีกว่า ถ้าเสด็จพระราชทานพระกรุณาวัดที่มีเจ้าของจะต้องแจกผ้าคากสีนวลชุบน้ำหอม แก่ฝ่ายเรือ

¹เคลาส เวงค์ และเคลาส โรสเซนแบร์ก (ผู้รวบรวม) เยอรมันมองไทย
หน้า 41

²สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท ความทรงจำ หน้า 122 - 124

พระที่นั่งสำหรับเช็กหนังสือ เสร็จแล้วคาน้ำนั้นไว้อีก แต่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ผิพ่ายเรือพระที่นั่งใส่เสื้อกระบอกน้ำขาว¹ และทรงมีคำสั่งกำชับไม่ให้ผิพ่ายใส่เสื้อขาว ถ้าไปตรวจพบจะลงโทษหัวหน้าที่รับผิดชอบเกี่ยวกับผิพ่าย² นอกจากนี้ได้ออกประกาศให้ตำรวจ แต่งตัวใส่เสื้อให้เรียบร้อย และให้รักษาเสื้อที่พระราชทานอย่าให้สกปรก พระองค์ถึงกับเปรียบเทียบว่าผู้ที่ไม่รู้จักรักษาเสื้อเหมือนกับคนที่ไม่รู้จักรักษาเกียรติยศของตน³

เป็นที่น่าสังเกตว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าการสวมเสื้อและการแต่งกายเป็นสิ่งสำคัญ เพราะแม้แต่พระองค์พระราชนัดดาจิ๋วให้ แล้วให้พระสงฆ์เหล่านั้นครองผ้าเหมือน ๆ กัน เมื่อไม่เป็นไปตามพระราชประสงค์ทรงพิโรธ⁴ อย่างไรก็ตามพระราชประสงค์ของพระองค์คือการให้คนสวมเสื้อโดยลพสมควร คือคนไทยเริ่มเห็นความสำคัญของการแต่งกาย เช่น เมื่อทูตไปแะที่ฮ่องกง เซอร์จอห์น เบาริง ซึ่งเป็นกงสุลที่เมืองฮ่องกง ให้ทูตไทยเข้าพบ แต่ทูตไม่ได้ไปพบ ครั้นเมื่อทูตกลับมาแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงซักถามถึงสาเหตุที่ไม่เข้าพบ เซอร์จอห์น เบาริง ได้รับคำตอบว่า "ทูตยังไม่มีเสื้อสำหรับตัวบริบูรณ์ จึงไม่ได้ไป"⁵ แสดงว่าคนไทย

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำวรวงศ์ราชนาถภาพ สาส์นสมเด็จ เล่ม 18 หน้า 201

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400 หน้า 297 - 298

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 92 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1214

⁴ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ในงานศพนางบัว วิมานวัชรวิ 29 มีนาคม 2501 หน้า 90

⁵ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 1ก/3 พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงนายแย้มอุปทูต 30 มกราคม ร.ศ. 72

เริ่มเห็นความสำคัญที่จะต้องแต่งกายให้เหมาะสม เมื่อเข้าพบปะผู้อื่น นอกจากนี้ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มมีการแต่งกายแบบยุโรป ซึ่งสมเด็จพระปราชญ์ญาณวโรรส ตรัสเล่าว่า เมื่อมีการแต่งตัวโดยใช้เสื้ออย่างฝรั่งนั้นพระองค์กับสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ ใ้รับพระราชทานเครื่องแต่งตัวก่อนคนอื่น ๆ¹ ส่วนคนไทยที่ไปอังกฤษในสมัยพระนางเจ้าวิกตอเรียก็ได้แต่งกายผสมระหว่างแบบไทยกับยุโรป เช่น สวมถุงเท้าและรองเท้าแบบฝรั่ง แต่ยังคงนุ่งโจงกระเบนแบบไทย ส่วนมือถือดาบ² ซึ่งสอดคล้องกับคำกลอนของหม่อมราโชทัยที่กล่าวถึงการแต่งกายของคณะทูตเมื่อจะเข้าเฝ้าพระนางเจ้าวิกตอเรียว่า

เข็มขัดแน่นแขวนกระบี่ที่ทหาร หมวกปราบนครบถ่วนจ่าวนหมาย
สอกลงเท้าเกือกบางแลวย่างกราย หังแปคนายโคลคลาออกมาพลัน³

ส่วนการเลิกวัฒนธรรมมหาดไทยนั้นเริ่มมีมาแล้วตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้ทูตที่ไปยุโรปวัฒนธรรม และศักราชอย่างฝรั่ง แต่เมื่อกลับมาถึงกรุงเทพฯ ก็กลับคัดค้านมหาดไทยอย่างเกิน⁴ และปรากฏหลักฐานว่าพระองค์ไม่พอพระทัยการวัฒนธรรมมหาดไทย*

¹สมเด็จพระปราชญ์ญาณวโรรส "พระประวัติครัลเล่า" ใน พระราชประวัติรัชกาลที่ 5 ก่อนเสวยราชย์ พระบรมราชประวัติ พระประวัติกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ พระประวัติครัลเล่า หน้า 184

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 99/2 ข่าวหนังสือพิมพ์ต่างประเทศเกี่ยวกับเรื่องเมืองไทย ร.ศ. 75 มีรูปภาพการแต่งกายของไทยที่ไปอังกฤษ

³ม.ร.ว.กระต่าย อิศรางกูร นิราศลอนดอน พิมพ์ในงานศพนางจ่านวน จิปีภ 8 เมษายน 2505 หน้า 37

⁴สมเด็จพระปราชญ์ญาณวโรรส ความทรงจำ หน้า 252

*ดูรายละเอียดจากประกาศเรื่องพัชราวลิน ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408 - 2411 หน้า 154 - 155

3.4.2 การอนุญาตให้ชาวต่างประเทศเข้าเฝ้าและเปลี่ยนแปลงวิธีการ

เข้าเฝ้าของชาวตะวันตก ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอนุญาตให้พวกฝรั่งเข้าเฝ้าพร้อมกับขุนนางข้าราชการไทยในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก¹ และในวันเฉลิมพระชนมพรรษาพระองค์ทรงพระราชทานเลี้ยงแก่ชาวต่างประเทศที่อยู่ในกรุงเทพฯ การกระทำเช่นนี้ไม่เคยมีมาก่อน จึงนับว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงประเพณีประการหนึ่ง อย่างไรก็ตามการเชิญชาวต่างประเทศให้ไปกินเลี้ยงนั้นบางครั้งก็มีปัญหา เช่น ใน พ.ศ. 2407 พระองค์ได้เชิญกงสุล พอค้า มิซันนารี ให้มากินเลี้ยงเนื่องในวันเฉลิมพระชนมพรรษา แต่กงสุลอังกฤษและฝรั่งเศสได้ทูลว่าเป็นกงสุลเมืองเอกไม่ควรรับประทานปะปนกับผู้อื่น ขอให้จัดโต๊ะสำหรับพวกกงสุลต่างหาก พระองค์จึงจัดโต๊ะขึ้นในห้องเดียวกันนั้นแต่แบ่งเป็น 3 โต๊ะ คือ โต๊ะกงสุล บาทหลวง โต๊ะมิซันนารี และพอค้า แต่พวกพอค้าไม่พอใจเห็นว่าในหลวงโปรดกงสุล และเห็นว่าฉกรรกรรมนิยมยุโรป ซึ่งจะไม่แบ่งแยกโต๊ะกัน ดังนั้นพวกพอค้าจึงไม่รับประทานอาหาร และลุกเดินออกไปจากพระราชวัง ซึ่งปรากฏว่าในครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงเข้าใจว่าเป็นเพราะเหตุใด เพราะพระองค์เข้าใจว่ากงสุลแนะนำธรรมเนียมยุโรปถูกต้องแล้ว เมื่อพระองค์ทรงทราบในภายหลังจึงแก้ไข โดยใน พ.ศ. 2408 ได้เชิญกงสุลต่างประเทศเข้าไปเลี้ยง ณ พระราชวัง ในวันพุธ ส่วนพวกมิซันนารี และพอค้าเชิญไปในวันพฤหัสบดี²

ส่วนการเข้าเฝ้าของชาวตะวันตกก็เปลี่ยนแปลงไป โดยอนุญาตให้นั่งเก้าอี้ การที่พระองค์ทรงเปลี่ยนแปลงประเพณีในการเข้าเฝ้าของชาวตะวันตก แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงเข้าพระทัยในขนบธรรมเนียมของยุโรป

¹ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 4 ราชานุภาพ ความทรงจำ หน้า 124

² "วันเฉลิมพระชนมพรรษา" บางกอกวิคตอเรีย 19 ตุลาคม 2408 หน้า

3.4.3 การอนุญาตให้คนไทยรับจ้างทำงานกับชาวยุโรป นับว่าเป็น

การเปลี่ยนแปลงประเพณีของไทย เพราะในสมัยก่อนคนไทยมีโอกาสดำรงงานกับชาวต่างประเทศน้อย เพราะไม่เป็นที่นิยมของพวกพ่อค้าเพื่อนฝูงที่เป็นคนไทยประการหนึ่ง และไม่เป็นที่พอใจของรัฐบาลไทยอีกประการหนึ่ง* การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอนุญาตให้คนไทยทำงานกับชาวยุโรปได้นับว่าเป็นการให้สิทธิเสรีภาพแก่ราษฎรในการประกอบอาชีพ ทำให้ประชาชนมีโอกาสประกอบอาชีพได้กว้างขวางขึ้น เช่น เป็นครูสอนภาษาไทยให้กับชาวยุโรป ชุคุตอเรือ รับเหมาก่อสร้าง¹ เป็นคนรับใช้ภายในบ้าน ตลอดจนรับงานต่าง ๆ จากชาวยุโรปมาทำที่บ้านของตน² มีผลให้ฐานะทางเศรษฐกิจของประชาชนบางส่วนดีขึ้น และการที่คนไทยทำงานกับชาวยุโรป มีส่วนทำให้รูปแบบสังคมเริ่มเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม เพราะคนไทยส่วนหนึ่งมีโอกาสสนิทสนมกับชาวตะวันตกมากขึ้น ทำให้เห็นสภาพการดำรงชีวิตของชาวยุโรป จึงนำมาปฏิบัติตามบ้าง ซึ่งลักษณะเช่นนี้จะปรากฏอย่างเด่นชัดในสมัยรัชกาลที่ 5

4. วิธีการที่รัฐบาลใช้เพื่อทลายบ่วงประเทศและแก้ปัญหาสังคม

เนื่องจากสภาพสังคมเปลี่ยนแปลงไปทุก ๆ ด้าน ทั้งรายละเอียดที่กล่าวมาแล้วในตอนต้น ซึ่งการเปลี่ยนแปลงเหล่านี้มีผลทำให้เกิดปัญหาต่าง ๆ ในสังคม วิธีการที่รัฐบาลใช้เพื่อแก้ปัญหาสังคมในสมัยนั้นมีหลายประการ

4.1 ให้ราษฎรมีส่วนรับผิดชอบต่อสังคมมากขึ้น ในการรักษาความสงบเรียบร้อย

* เนื่องจากในสมัยอยุธยาได้มีการตีพาทกับฮอลันดา และหลังสมัยพระนารายณ์มหาราชไทยก็ไม่ไว้วางใจฝรั่งเศส

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4

พ.ศ. 2394 - 2400 หน้า 274

²พ.ศ. หน้า 224

ของสังคม ใช้วิธีให้ประชาชนดูแลรับผิดชอบในเรื่องต่าง ๆ เช่น กรณีที่ต้องการลดการวิวาทและการแย่งชิงทรัพย์สินความถนน ก็โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งพระราชบัญญัติ พระราชทานอำนาจให้กับเจ้าของบ้าน คือ ถ้าหากมีการวิวาทกันหน้าบ้านผู้ใดให้เจ้าของบ้านห้ามปราม ถ้าห้ามแล้วไม่ไฉนผล ก็ให้เจ้าของบ้านจับตัวผู้วิวาทไปส่งเจ้าหน้าที่¹ ในบางครั้งเมื่อมีงานเทศกาล เช่น งานสงกรานต์ มักจะเกิดการวิวาทมากขึ้นหรือจะมีคนเมาสุราเที่ยววุ่นวายวอดในกรณีเช่นนี้ก็ให้เจ้าของบ้านรับผิดชอบเช่นเดียวกัน โดยการให้จับตัวส่งกรมพระนครบาล² นอกจากนี้ให้เจ้าของบ้านช่วยกันดูแลป้องกันไม่ให้เกิดไฟไหม้ โดยให้เจ้าของบ้านดูแลรักษาตรวจสอบการใช้อไฟในการหุงต้ม การใช้ตะเกียง จุกเทียน และเพื่อป้องกันไม่ให้เกิดไฟไหม้ให้เจ้าของบ้านจับชาวไพร่ให้นั่งยามดูแลรักษาบ้านของตน³ ส่วนการลดปัญหาโจรผู้ร้ายกรณีโจรฆ่าเด็กเพื่อแย่งชิงทรัพย์สิน ก็ใช้วิธีให้ประชาชนที่พบเด็กซึ่งแต่งเครื่องประดับนำตัวมาส่งกรมพระนครบาลแล้วจะให้รางวัลแก่ผู้นั้น⁴

4.2 การออกประกาศ ในสมัยก่อนการประกาศเรื่องต่าง ๆ ให้ราษฎรทราบใช้วิธีอ่านประกาศให้ฟัง ในกรุงเทพฯ กรมเมืองให้นายอำเภอเป็นเจ้าพนักงานอ่านประกาศตามที่ชุมชน ส่วนหัวเมืองให้เจ้าเมือง กรมการ ให้กำนันเป็นพนักงานอ่านประกาศ เมื่อพนักงานจะอ่านประกาศที่ตำบลใด ให้ตั้งธงเป็นสัญญาณ เพื่อเรียกราษฎรมาประชุมกัน แล้วอ่านประกาศให้ฟัง วิธีประกาศเช่นนี้จึงเรียกกันว่า "ตั้งธงร้องบ่าว" ต่อมาในสมัย

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4
พ.ศ. 2394 - 2400 หน้า 275 - 276

²หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 65 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1220

³พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4
พ.ศ. 2401 - 2404 หน้า 273 - 274

⁴พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4
พ.ศ. 2408 - 2411 หน้า 43

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* เมื่อสร้างโรงพิมพ์แล้ว ก็ให้พิมพ์หมายประกาศ
ทำเป็นใบปลิวแจกตามหน่วยงานต่าง ๆ และนำไปติดไว้ตามที่ชุมนุมชน¹ จึงนับว่าการ
ออกประกาศเป็นเครื่องมือที่รัฐบาลใช้สำหรับปรับปรุงประเทศและแก้ปัญหาต่าง ๆ ในสังคม
ได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้เป็นวิธีที่ให้ราษฎรเกิดความรู้สึกว่ามีส่วนได้ส่วนเสียในฐานะ
พลเมือง จึงต้องรับรู้การกระทำของรัฐบาล และควรจะให้ความร่วมมือด้วย อย่างไรก็ตาม
ก็ตามการออกประกาศบางครั้งก็ไม่ได้ผล คือ ประชาชนไม่ปฏิบัติตาม ประกาศบางเรื่อง
จึงต้องออกประกาศซ้ำหลาย ๆ ครั้ง** และบางครั้งเมื่อปิดประกาศแล้ว เวลาผ่านไป
มีผู้มาลบคำประกาศ²

การออกประกาศนั้นจะแจกทั้งในเชิง

จดหมายเทศว่า ใน พ.ศ.

ประกาศห้ามไม่ให้แต่งเครื่อง

กรุงเทพฯ และหัวเมืองต่าง ๆ เช่น อาจ

ชัยนาท นครนายก สระบุรี สุรินทร์ ลพบุรี

ไม่สามารถทำได้พร้อม ๆ กันทุกหัวเมือง เช่น หัวเมืองท่งนครใต้ เมมราชบุรี

โตที่มารับประกาศ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะระยะทางไกลจากเมืองหลวง การเดินทาง

* ในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้พิมพ์ประกาศห้ามสูบฝิ่นและค้าฝิ่นขึ้นเป็นครั้งแรกใน
พ.ศ. 2382 จำนวน 9,000 ฉบับ

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ "ประเพณีประกาศพระราชกฤษฎีกาแต่โบราณ"
ใน ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด หน้า 132 - 134

** เช่น ประกาศอนุญาตให้เจ้าจอมลาออก ประกาศให้ใช้เงินเหรียญ และ
ประกาศห้ามไม่ให้ถวายฎีกาในเวลาเสด็จพระราชดำเนิน

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 116 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1226

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 197 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1227

ไม่สะดวก เพราะเท่าที่ปรากฏในจดหมายเหตุเจ้าเมืองแต่ละเมืองเป็นผู้มารับเอาประกาศ
ทั้งนั้นทั่วเมืองที่ทางไกลจึงอาจใช้วิธีส่งไป ซึ่งอาจจะทำให้ทราบเรื่องราวในประกาศช้า
ไปบ้าง แต่ก็นับว่าการใช้ประกาศก็เกิดประโยชน์ทั้งรัฐบาลและประชาชน

4.3 การเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าพระมหากษัตริย์ไม่ควรจะมีโอกาส
ได้ใกล้ชิดกับประชาชน และไม่ทรงทราบเรื่องราวต่าง ๆ ซึ่งพระองค์ทรงเปรียบเทียบ
ไว้ว่า

พระเจ้าแผ่นดินในเมืองไทย ท่านทั้งหลายทั้งปวงมาประพาศให้เป็น แล
พระองค์เองควยความไวยศมากนัก ก็มายอมเป็นเช่นพระประธานชักสมาธิ
นั่งแท่นสูงอยู่ในพระอุโบสถ ตั้งแต่แรกก่อ หรือแรกหล่อแรกตั้งมาจนวันทำลาย
สาบสูญไป ไม่ได้ออกไปนอกพระอุโบสถเลย ไม่ไถ่ถึงใกล้ใครเลย ถึงผู้ไป
มาไหวกราบก็อยู่แต่ไกล ๆ พระเนตรลืมโปนอยู่ก็ไม่เห็นอะไร พระกรรมหอย
ถึงพระอังสาก็ไม่ไต่เห็นอะไร¹

ควยเหตุนี้เองพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงใช้วิธีเสด็จประพาส
ซึ่งการเสด็จประพาสในพระนครและตามหัวเมืองต่าง ๆ ของพระองค์นับว่าเป็นประโยชน์
ในการทูลเกล้าฯ ขอร้อง และเป็นการแก้ปัญหาต่าง ๆ ในสังคม เพราะการเสด็จ
ประพาสทำให้พระองค์ใกล้ชิดกับประชาชน และมีโอกาสทราบถึงความคิดเห็นของ
ราษฎรอย่างแท้จริง ความจริงพระองค์ได้เคยเสด็จฯ ไปยังเมืองต่าง ๆ ตั้งแต่
พระองค์ทรงผนวช และเมื่อขึ้นครองราชสมบัติก็ได้เสด็จประพาสหัวเมืองกว้างขวางขึ้น

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ในงานศพนางบัว วิมานวัชร 29 มีนาคม 2501
หน้า 134

ทางเหนือเสด็จพระราชดำเนินตลอดถึงเมืองพิษณุโลก ทางตะวันตกถึงเมืองราชบุรี กาญจนบุรี ฝั่งทะเลทางตะวันตกเสด็จถึงเมืองนครศรีธรรมราช และปากอ่าวเมือง ปัตตานี ฝั่งทะเลตะวันออกถึงเมืองจันทบุรี¹ การเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์เพื่อตรวจราชการและเยี่ยมเยียนหัวเมืองต่าง ๆ ซึ่งจะเป็นผลประโยชน์ต่อการทำนุบำรุงประเทศและแก้ปัญหาต่าง ๆ ทางสังคม จะเห็นได้จากข้อความประกาศราชกิจจานุเบกษา เมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันตกใน พ.ศ. 2403 ว่า จะใคร่ทรงทราบค้ำล้นทางที่อายุผู้ร้ายสลักจะแอบแฝงอาศัยครั้งเสด็จพระราชดำเนินไปทรงประพาสฝั่งทะเลตะวันออก² แสดงให้เห็นว่าการเสด็จประพาสของพระองค์คือการที่จะแก้ปัญหาและป้องกันพวกโจรสลัด ซึ่งเป็นภัยอันตรายและเป็นปัญหาสังคมอย่างหนึ่งในสมัยนั้น

การเสด็จประพาสหัวเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้พระองค์ทรงทราบทุกข์สุขของราษฎร เช่น เมื่อพระองค์เสด็จประพาสเมืองเพชรบุรีและอยุธยาทรงสังเกตเห็นว่าราษฎรพากันยากจนลง เพราะประชาชนส่วนใหญ่เล่นการพนัน จึงโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกการผูกอากรหวยในหัวเมืองทั้งสอง³ เพราะทรงเห็นว่าทำให้ประชาชนเดือดร้อน และในคราวที่เสด็จประพาสเมืองราชบุรีและกาญจนบุรี เมื่อเสด็จไปตามระยะทางที่มีบ้านเรือนราษฎรเข้ามาเข้าเฝ้าทั้งสองข้างทาง เพื่อถวายของป่า

¹ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 5 เทศนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ในงานบำเพ็ญกุศลถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ 2500 หน้า 37

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 11.2/2 รัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสหัว จ.ศ. 1221

³ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 5 เบ็ญจลักษณ์ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระยาธรรมจรรยาบุญมณศรี (ทองดี โชติกเสถียร) 6 มกราคม 2490 หน้า 15

พระองค์ได้พระราชทานเงินให้คนชรา พิกุล และผู้ที่เฝ้าของมาถวาย และมีโอกาส
สนทนาไต่ถามทุกข์สุขของราษฎร ซึ่งราษฎรก็ร้องทุกข์ว่า พระยาภาณุสุนทรเจ้าเมือง
ไท่ก้อความเคียดกรอนแก่ประชาชน เมื่อเสด็จกลับมาถึงกรุงเทพฯ จึงสั่งให้ออกพระยา
ภาณุสุนทรออกจากตำแหน่งเจ้าเมือง¹ แสดงให้เห็นว่าการเสด็จประพาสของพระองค์
ทำให้ทรงทราบถึงความเคียดกรอนของราษฎรที่ถูกเจ้าเมืองกดขี่ และพระองค์ก็ได้แก้ไข
ความเคียดกรอนของราษฎรไต่กันทั่วทั้ง และในการเสด็จประพาสคราวเดียวกันนี้พระองค์
ก็ได้ทรงทราบถึงความเคียดกรอนของราษฎรที่ชาวแคลนน้ ทั้งที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้
กล่าวว่า "ในต้นนั้นกันการน้ำยิ่งนัก มีแต่พอรับประทานเล็กน้อย...ไพร่พลไม่มีน้ำ
รับประทาน กรมการตักไว้แต่พอในพลับพลา"² ในการเสด็จประพาสทรงพระราชทาน
เงินให้แก่ราษฎร เช่น เมื่อเสด็จประพาสเมืองชัยนาทพระราชทานเงินให้ราษฎรทั้งชาย
และหญิง จำนวน 24 คน ๆ ละ 1 เฟื้อง³ และพระราชทานเงินให้แก่นายจีนซึ่งเป็น
ผู้ที่พระองค์เคยรู้จักมาก่อน⁴ การเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทำให้พระองค์มีโอกาสช่วยเหลือราษฎรที่ได้รับความเคียดกรอนและทำให้มีความ
ใกล้ชิดกับประชาชนมากยิ่งขึ้น

ส่วนการทูลเกล้าฯ ถวายพระพรนั้นปรากฏว่าเมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองทางเหนือ
ใน พ.ศ. 2409 ทรงทอดพระเนตรเห็นศาลากลาง ซึ่งเป็นศูนย์กลางการบริหารงาน
ของเมืองต่าง ๆ ชำรุดทรุดโทรม จึงโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินให้เจ้าเมืองสร้าง

¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4

หน้า 329

²พ. 327

³พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ชุมนุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 4

หมวดปกิณณกะภาค 2 พิมพ์ในงานสถาปนากิจศพ หม่อมสาย ศรีวัชร ๗ พฤษภาคม 22
มีนาคม 2512 หน้า 2

⁴พ.

ศาลากลาง¹ และในการเสด็จประพาสหัวเมืองมักให้สร้างที่ประทับขึ้นใหม่ในวัง ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินครั้งกรุงศรีอยุธยาเคยประทับหลายแห่ง เช่น ที่พระราชวังบางปะอิน วังจันทร์เกษม วังเชิงเขาพระพุทธบาท และวังณ เมืองลพบุรี² จึงนับว่าการเสด็จประพาสทำให้มีพระราชวังเพิ่มขึ้นอีกหลายแห่ง และในขณะเดียวกันก็ได้ซ่อมแซมพระราชวังเก่า ๆ อีกด้วย ซึ่งนับว่าเป็นการบำรุงประเทศ นอกจากนี้การเสด็จประพาสมีส่วนทำให้บ้านเมืองมีความเป็นระเบียบเรียบร้อยขึ้น ก็จะได้เห็นได้จากพระราชนิพนธ์ของพระองค์ ความว่า

ก็การที่ในหลวงเสด็จพระราชดำเนินเข้าออกมาไปอยู่แต่ทางเดียว แลประทับเสด็จนั่งแต่แห่งเดียวแต่ที่เคย ไม่เสด็จยักย้ายแลประพาสข้างโน้นข้างนี้บ้างเลย แลจะมีที่เสด็จไปไหนบ้างบางครั้งบางครั้งต้องทอดค้อนคบหาหมาก่อน ถึงกระนั้นเสด็จก็แต่ทางที่เคยเสด็จ ประทับก็แต่ถิ่นที่เคยประทับนั้น เมื่อเป็นดังนี้คนทั้งปวงตั้งแต่ข้าราชการ และทหารรักษาพระองค์ ออกไปจนราษฎร เมื่อรู้ว่าทางไรจะไม่เสด็จพระราชดำเนิน จะเป็นที่ลับพระเนตรพระกรรณแล้ว ก็ทำสกปรกโสมมเกลื่อนกลาดไปทั่วยมุตรด้วยกลิ่นน้ำหมากฝุ่นฝอย แลปล่อยให้ที่นั้น ๆ ชำรุดทรุดโทรมไม่มีใครคอยระวังดูแลแก้ไข...³

¹ประไพ รัชชา ผลของการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีต่อการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย หน้า 28

²สมเด็จพระยาคํารงราชานุภาพ ความทรงจำ หน้า 148

³พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ในงานศพนางบัว วิมานวัชร 29 มีนาคม 2501 หน้า 131 - 132

นอกจากจะเสด็จประพาสตามหัวเมืองแล้วก็เสด็จประพาสภายในพระนครให้ราษฎรได้เข้าเฝ้า¹ ดังนั้นจึงนับว่าการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นเครื่องมือที่รัฐบาลใช้ในการทำนุบำรุงประเทศ และแก้ไขความเดือดร้อนของราษฎร ตลอดจนแก้ปัญหาต่าง ๆ ในสังคม ซึ่งพระบรมราโชบายนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินการในสมัยต่อมา

4.4 การให้ราษฎรถวายฎีกา การให้ราษฎรที่มีความทุกข์ถวายฎีกา นับว่าเป็นวิธีการที่จะทำให้รัฐบาลได้ทราบถึงจุดบกพร่องในการดำเนินงาน และจะได้หาวิธีแก้ปัญหานั้นต่อไป ในขณะที่เดียวกันก็เป็นการแก้ไขความเดือดร้อนของประชาชนอีกด้วย

วิธีการถวายฎีกาในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก คือ เมื่อราษฎรที่มีความเดือดร้อนถวายฎีกาแล้ว ให้ลงพระราชอาญาเขียน 30 ที แล้วจึงทรงชำระเรื่องราว ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระราชดำริเห็นว่าการให้ลงพระราชอาญาแก่ราษฎรที่มาร้องถวายฎีกานั้นไม่ยุติธรรม จึงโปรดเกล้าฯ ให้เลิกการลงพระราชอาญา แล้วให้ราษฎรถวายฎีกาเมื่อเวลาเสด็จพระราชดำเนินไปในที่ต่าง ๆ ครั้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าการที่จะให้ราษฎรถวายฎีกาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินนั้น ราษฎรไม่มีโอกาสถวายฎีกาได้ตามความต้องการ จึงให้ตั้งกลองวินิจฉัยเกร์ให้ราษฎรตี ในเวลาที่ไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินออกจากราชการ² ครั้นต่อมาราษฎรจะมาตีกลองถวายฎีกา ผู้รักษากลองเรียกเอาเรื่องราวฎีกามาอ่านดู เห็นว่าเกี่ยวข้องกับผู้มีบรรดาศักดิ์บ้าง คดีกล่าวโทษพวกพ้องของผู้รักษากลองบ้าง จึงไม่ยอมไขกุญแจให้เข้าไปตีกลอง³ หรืออาจจะตีกลองได้แต่ต้องเสียเงินค่าธรรมเนียมคนละ 1 คำลึง 1 บาท 3 เฟื้อง⁴ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นถึงความ

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความทรงจำ หน้า 147

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 72 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1219

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 59 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1213

⁴ หอสมุดแห่งชาติ น.ค.

นักโทษร้องถวายฎีกา¹ ส่วนผู้ที่มียศศักดิ์ พระองค์ห้ามไม่ให้ถวายฎีกาเช่นเดียวกัน² การที่ไม่ให้ถวายฎีกาในเวลาเสด็จพระราชดำเนินอาจจะเป็นเพราะทำให้เสียเวลา และขาดความเป็นระเบียบเรียบร้อย ทั้งที่พระองค์ทรงตรัสว่า "เมื่อเสด็จพระราชดำเนินไป มีผู้ร้องทรงนั่งเสียขบวนเสด็จจงไป...ผู้ร้องก็ลุกขึ้นวิ่งตามขบวนเสด็จร้องเสียงดังตามมา ข้างหลังว่า ไปรศสัตว์ยากเจ้าข้า...จนสุดเสียง เหมือนหนึ่งร้องว่า เจ้าชีวิตโว้ย หยุดก่อนโว้ยเหมือนกัน งานบ้านงานเมืองอยู่แล้วหรือ"³ นอกจากนี้พระองค์ไม่โปรดให้ราษฎรเอาเรื่องร้องทุกข์ไปลงหนังสือพิมพ์⁴

การให้ราษฎรร้องทุกข์โดยการถวายฎีกา ทำให้ราษฎรสามารถร้องเรียนเมื่อมีความเดือดร้อน ดังปรากฏว่าเมื่อออกรับฎีกาแต่ละครั้งจะมีฎีกา 10 - 20 ฉบับ⁵ และใน พ.ศ. 2403 ได้มีผู้ถวายฎีกาเกี่ยวกับคดีต่าง ๆ ทั้งในกรุงเทพฯ และหัวเมืองรวม 43 ราย⁶ การที่ราษฎรมีโอกาสถวายฎีกาทำให้ความเดือดร้อนของราษฎรลดน้อยลง เพราะผู้ที่มีอำนาจก็จะวังตัวไม่กล้าข่มเหงราษฎร เพราะเกรงพระราชอาญา คดีที่ลดน้อยลงในสมัยนี้ก็คือการฉกฉวยทรัพย์⁷ ซึ่งนับว่าเป็นผลสืบเนื่องมาจากการที่ให้ราษฎรมีโอกาสถวายฎีกาได้โดยสะดวก

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4
พ.ศ. 2408 - 2411 หน้า 108

²หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 116 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1226

³พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ล.ค. หน้า 111

⁴หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 145 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1227

⁵เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 หน้า 391

⁶หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 94 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1222

⁷สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท เบ็ดเตล็ด พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระยาธรรมจรรยา นุกลมนตรี (ทองคำ โชติกลเสถียร) 6 มกราคม 2490 หน้า 62

การรับเรื่องร้องทุกข์จากราษฎรนับว่าเป็นนโยบายสำคัญของรัฐบาลที่จะจัดความเดือดร้อนของราษฎร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกำชับให้ข้าราชการเอาใจใส่ในเรื่องการร้องทุกข์ของราษฎร และทรงกำชับให้แต่ละหน่วยงานไม่ให้บ่ายเบี่ยงหน้าที่กัน ถึงพระราชดำรัสของพระองค์ว่า "เพื่อจะให้เสนาบดีข้าทูลละอองธุลีพระบาทพร้อมมูลปลงใจลงในราชการแผ่นดิน ช่วยระงับทุกข์ของประชาชนให้อยู่เย็นเป็นสุขอย่าให้ถือใจว่าใช้การ ใช้ชู้ระ ใช้กระทรวง จะว่ากล่าวไปนั้นไม่ได้ ถ้าถือใจดังนั้นแล้วก็เป็นหินหักอยู่กับตนไป"¹

หลักฐานที่แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นความสำคัญของการรับฎีกาจากราษฎรคือ การที่พระองค์มอบหมายพระราชกิจที่ไม่สำคัญให้เจ้านายอื่น ๆ ทำแทน ส่วนพระองค์ใช้เวลาเสด็จออกรับฎีกาจากราษฎร² และเมื่อพระองค์ใกล้จะสวรรคตก็ทรงกำชับว่า "ต้องรับฎีการ้องทุกข์ของราษฎรให้เหมือนฉันที่เคยรับมาแต่ก่อน"³ แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงห่วงใยและเห็นความสำคัญของการรับฎีกาจากราษฎร เป็นอย่างมาก

5. การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์* ทางสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

จากการทำสนธิสัญญาเบาริง ทำให้ประเทศไทยมีการติดต่อกับประเทศยุโรปกว้างขวางขึ้น ถึงแม้ว่าการติดต่อกับประเทศตะวันตกจะเป็นไปในรูปการค้า และจำกัดวงแคบเฉพาะคนต่างชาติกับกลุ่มผู้ปกครองกลุ่มเล็ก ๆ ก็ตาม แต่ผลที่ตามมาแสดงให้เห็นว่าโลกทัศน์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มเปลี่ยนแปลงไปทั้งในทางสังคม

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 72 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1213

² สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ความทรงจำ หน้า 147

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 94 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1230

*โลกทัศน์(World-View) หมายถึง ทัศนะหรือความคิดเห็น ความเชื่อที่บุคคลมีต่อโลกหรือสังคมที่เราอาศัยอยู่

และวัฒนธรรม¹ ความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์ทำให้กลุ่มผู้นำเริ่มหันมามองสังคมของตนเอง และเริ่มมีความสงสัยต่อความเชื่อดั้งเดิม โดยมีความคิดเห็นว่าความเชื่อดั้งเดิมก่อนบางประการเป็นสิ่งล้าสมัยและขาดเหตุผล จึงนับว่าความรู้ทางวิทยาศาสตร์ที่คนไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้รับจากตะวันตก มีส่วนสำคัญในการเปลี่ยนโลกทัศน์ของไทย ดังปรากฏว่าเริ่มเข้าใจ และอธิบายสังคม ปรากฏการณ์ธรรมชาติ และศาสนา ด้วยวิธีที่เป็นวิทยาศาสตร์ คือจะคิดในสิ่งที่มีเหตุผลมากขึ้น

5.1 การอธิบายปรากฏการณ์ธรรมชาติ เกี่ยวกับปรากฏการณ์ธรรมชาติ คนบางกลุ่มเริ่มเข้าใจถึงสาเหตุที่ทำให้เกิดปรากฏการณ์ธรรมชาติ โดยเริ่มเข้าใจว่าไม่ใช่การกระทำของเทวดาหรือภูติผีปีศาจ ดังที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้อธิบายถึงสาเหตุที่ฝนแล้งและฝนตกมาก * ว่า ขึ้นอยู่กับลักษณะภูมิประเทศของแต่ละแห่งซึ่งแตกต่างกัน ไม่ใช่เพราะเทวดาหรือเพราะมนุษย์ทำความคิดความชั่ว²

ความเข้าใจในแง่วิทยาศาสตร์เกี่ยวกับการเกิดฝน** จะเห็นได้จากแนวความคิดของพระยาศรีสุนทรโวหารว่า

น้ำในหน้าแผ่นดินถูกอากายแตกอากายไฟร้อนเป็นล่องปลิวขึ้นไปบนฟ้า แล้วไปควบคมเป็นเมฆหมอก กลายเป็นฝนเป็นน้ำค้างตกลงมาในแผ่นดิน....
ถ้าน้ำทะเลแล่นน้ำในแผ่นดิน เมื่ออากายล่องขึ้นไปแล้วหายไปบนฟ้าหายไปเป็นเมฆกลุ่มกลุ่มอยู่บนฟ้า ไม่เป็นฝนตกลงมาแล้ว น้ำในแผ่นดินก็จะหมด

¹ ชัยอนันต์ สมุทวณิช "แนวความคิดทางสังคมและการเมืองของ ก.ศ.ร. กุหลาบ" สังคมศาสตร์ 15 : 50 - 72 มกราคม - มีนาคม 2521

* ทรายละเอียดในภาคผนวก ข

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 103 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1226

** ทรายละเอียดที่อธิบายถึงการเกิดฝนในเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ หนังสือ แสงกิจจานุกิจ หน้า 12 - 18

ไปทุกที ต้นไม้ใบหญ้าก็จะแห้งสาบสูญไปสัตว์เดรัจฉานก็จะตายหมด โลกนี้ก็จะเป็
 กอนหิน ถ้ากองหินเปล่าอยู่เหมือนดวงพระจันทร์ ถ้าจะเป็นแร่ไหลไฟใหญ่อยู่
 เปล่าเหมือนดวงพระอาทิตย์ ถ้าน้ำในแผ่นดินไม่คายอายขึ้นบนฟ้า ฝนตกลงมา
 จนหมดน้ำฝนแล้ว ก็จะไม่มีความต่อไป¹

จากข้อความนี้แสดงให้เห็นว่าคนในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 เริ่มมีความเข้าใจถึงสาเหตุที่เกิดฝนและวัฏจักรของการเกิดฝน ตลอดจนมีความรู้ความ
 เข้าใจในภพอื่น ทั้งที่กล่าวถึงดวงจันทร์ว่าเป็นดินแดนที่ไม่มีสิ่งมีชีวิตอาศัยอยู่ ส่วน
 ดวงอาทิตย์ก็เป็นแหล่งความร้อน

ส่วนการเกิดสุริยุปราคาและจันทรุปราคาก็สามารถอธิบายด้วยเหตุผลทาง
 วิทยาศาสตร์ซึ่งแตกต่างไปจากสมัยก่อนที่มักจะเชื่อกันว่าเป็นเรื่องของไสยศาสตร์²
 หมอบรัดเลย์ได้กล่าวไว้ในหนังสือพิมพ์บางกอกกรีคเกอร์ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวทรงเข้าใจถึงสาเหตุที่เกิดสุริยุปราคาและจันทรุปราคา ทรงทลายการเกิด
 สุริยุปราคาได้ถูกต้องแม่นยำ³

นอกจากนี้ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังเข้าใจเรื่องราวของ
 ดาวหาง ทั้งที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์กล่าวถึงดาวหางว่าเป็นดาวจำพวกหนึ่ง ไม่ได้เป็น
 ดาวประจำที่ เมื่อโคจรมาใกล้ดวงอาทิตย์ก็จะบังเกิดเป็นรัศมีพุ่งออกไปเพราะแสงอาทิตย์
 ขับ ถ้าดาวนั้นห่างออกไปรัศมีนั้นก็สิ้นเข้ามา เมื่อพ้นเขตดวงอาทิตย์ออกมาก็เป็นดาวกว

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 44 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ม.ป.ป.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ หนังสือแสดงกิจจานุกิจ พิมพ์ในงานทอดกฐิน ณ วัด
 เกตุการาม อ.เมือง จังหวัดเชียงใหม่ 13 พฤศจิกายน 2513 หน้า 42

³ "หนังสือหลวง" บางกอกกรีคเกอร์ 17 มกราคม 2409 หน้า 211

ปรกติ¹ และเมื่อเกิดดาวหางก็ต้องมีการประกาศไม่ให้ประชาชนตกใจ การที่ต้องออกประกาศเรื่องการปรากฏของดาวหาง เพราะประชาชนมีความเชื่อว่าถ้าดาวหางปรากฏจะทำให้เกิดเรื่องร้ายแรง ดังนั้นพระองค์จึงชี้แจงให้ประชาชนเข้าใจว่าการเกิดดาวหางเป็นเรื่องของธรรมชาติ ซึ่งประชาชนทั่วไปทั้งโลกจะแลเห็น ไม่ใช่จะปรากฏเฉพาะเมืองไทย ดังนั้นประชาชนไม่ต้องตกใจ นอกจากนี้พระองค์ได้ยกเหตุผลให้เห็นว่าการเกิดดาวหางไม่ได้ทำให้เกิดเหตุร้ายแต่อย่างใด ทั้งข้อความในประกาศ ความว่า

ตั้งแต่แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมาจนกาลบัดนี้ ดาวหางมาปรากฏในท้องฟ้าก็หลายครั้งหลายที... แต่เมื่อเปลี่ยนแผ่นดินทั้งสามคราวนั้น ดาวหางก็ไม่มี ไม่เห็นว่าพระเจ้าแผ่นดินเป็นอันตรายเพราะดาวหาง... ก็ดาวหางมาบนฟ้า โกรธซึ่งหิงษาพยาบาทอาฆาตแค้นอะไรอยู่กับเจ้านายมาแล้วจะได้มาตรงใส่เอาเจ้านายทีเดียวไม่เห็นจริงด้วย... ซึ่งผู้คนจะรบพุ่งกันนั้น จะมีเหตุก็เพราะคนเป็นต้นเหตุก่อให้เกิดความ เหมือนอย่างเจ้าเวียงคนาม ฝรั่งเศสมาขอทำสัญญาไมตรีกัน... เหมือนอย่างเช่นมาทำกับเมืองไทยก็ไม่รับไม่ยอมทำถ่มเลียงเกะกะไป จึงก่อเหตุให้รบกันกับฝรั่งเศส... เพราะฉะนั้นเห็นว่าผู้คนจะรบกันนั้น ก็เป็นเพราะคนด้วยกันก่อเหตุขึ้นเอง ดาวหางไม่ได้มายุใครให้รบกัน...²

จากข้อความดังกล่าวแสดงว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเข้าใจถึงความรู้สึกนึกคิดของประชาชนที่มีความเชื่อในเรื่องไสยศาสตร์ ดังนั้นพระองค์

¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ หนังสือแสดงกิจจานุกิจ พิมพ์ในงานทอดกฐิน ณ วัดเกตการาม อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ 13 พฤศจิกายน พ.ศ. 2513 หน้า 37

²พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 ✓ พ.ศ. 2401 - 2404 หน้า 307 - 310

จึงพยายามอธิบายโดยยกตัวอย่างและอ้างเหตุผลให้เห็นจริง. อย่างไรก็ตามพระองค์ได้ใช้ปรากฏการณ์ธรรมชาติ คือ การปรากฏของดาวหางเป็นเครื่องมือในการปรับปรุงและพัฒนาประเทศ กล่าวคือ การที่ราษฎรวิตกว่าเมื่อเกิดดาวหางแล้วจะทำให้เกิดฝนแล้งและเกิดโรคภัยไข้เจ็บ พระองค์ได้ใช้ความหวาดกลัวของราษฎรในข้อนี้มาใช้ให้เป็นประโยชน์ โดยทรงแนะนำว่าถ้ากลัวฝนแล้งก็ให้รีบทำนาในช่วงที่ยังมีฝนอยู่ ถ้ากลัวว่าจะเกิดโรคภัยไข้เจ็บก็ให้น้ำบุตรหลานไปปลูกฝีป้องกันโรค และถ้าเกรงว่าจะเกิดไข้ลงรากก็ให้รักษาร่างกาย เครื่องนุ่งห่ม เครื่องนอนให้สะอาด¹ แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเข้าใจถึงนิสัยของคนไทยเป็นอย่างดีว่าถ้าหากชักชวนหรือออกกฎระเบียบให้ทำอะไรแล้วคนทั่ว ๆ ไปมักไม่ปฏิบัติตาม ดังนั้นพระองค์จึงใช้ความหวาดกลัวของประชาชนในเรื่องดาวหางมาเป็นเครื่องมือในการส่งเสริมให้ราษฎรทำนาให้รู้จักรักษาสภาพพนาณมัยอันเป็นวิธีการปรับปรุงเศรษฐกิจและสังคมของประเทศได้เป็นอย่างดีทีเดียว นอกจากนี้เมื่อเกิดข่าวลือต่าง ๆ พระองค์ก็ออกประกาศชี้แจงเหตุผลให้ประชาชนเข้าใจ เช่น ข่าวลือว่าจะเกิดการเจ็บป่วย จึงห้ามไม่ให้จุดไฟตามบ้านเรือน พระองค์ทรงชี้แจงเหตุผลว่าอาจจะเป็นกลอุบายของผู้ร้ายเพื่อจะฉวยโอกาสปล้นบ้านเรือน ดังนั้นให้ราษฎรคละบ้านเรือนให้²

เป็นที่น่าสังเกตว่าการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวออกประกาศชี้แจงเรื่องต่าง ๆ ให้ประชาชนทราบ เพื่อไม่ให้หลงเชื่อในเรื่องไสยศาสตร์หรือข่าวลือต่าง ๆ นั้น ก็เพื่อให้ราษฎรมีความรู้ทางวิทยาศาสตร์ รู้จักคิดด้วยควมมีเหตุผล *

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4
พ.ศ. 2401 - 2404 หน้า 306

²พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4
พ.ศ. 2394 - 2400 หน้า 159

* ก.ประกาศเรื่องพระพุทธรูปยัติน ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4
พ.ศ. 2408 - 2411 หน้า 198 - 212

เพราะสำหรับพระองค์นั้นการคิดพิจารณาสิ่งต่าง ๆ จะต้องมึเหตุผลและมีการทดลอง
 ดังจะเห็นได้จากพระราชกระแสของพระองค์ว่า "คำที่ว่าฝนเป็นปรกติเกิดแต่ฤดูตามฤดูกาล
 นั้น ก็ชอบกลซุ่ม ๆ อยู่ เป็นทางที่จะให้คนให้จับหาเหตุวิเสศต่าง ๆ ถวายการคำถึง
 และทดลองต่อไป"¹ ถวายเหตุนี้เองพระองค์จึงต้องการให้ประชาชนเป็นผู้มีความรู้ทาง
 วิทยาศาสตร์ และรู้จักคิดถวายเป็นเหตุผลด้วย แต่ประชาชนส่วนใหญ่คงจะไม่สามารถ
 ทำได้ตามที่พระองค์ต้องการ เพราะแม้แต่ราชการซึ่งนับว่าเป็นผู้ที่ทันสมัยกว่าประชาชน
 ทั่ว ๆ ไปก็ไม่ค่อยสนใจในความรู้ทางวิทยาศาสตร์มากนัก เช่น เมื่อเกิดสุริยุปราคาใน
 พ.ศ. 2411 เมื่อพระองค์เสด็จกลับมาจากทอดพระเนตรสุริยุปราคาที่หว้ากอเมื่อถึง
 กรุงเทพฯ ได้สอบถามเรื่องราวเกี่ยวกับการเกิดสุริยุปราคาที่กรุงเทพฯ ปรากฏว่าไม่มี
 ใครตอบได้ถูกต้อง ทำให้พระองค์ไม่พอพระทัย ถึงกับปรารภว่า

ผู้รักษารักษาพระนคร รักษาพระราชวัง ใจสปรกเหม็นเหม็นนัก ไม่ละการ
 ใจไพร่ ถึงพูดด้วยก็ไม่พอใจฟังไม่เอาใจใส่ พอใจพูดถึงแต่เวลาจับว่า
 จับโมงนั้น บาทนี้ ถูของไหรณายนี้ นายโน้นเท่านั้น แล้วก็มัวแต่
 เอาเงินแจกถวายจะเอกราชคนผู้ใหญ่ ไต่สูง ไม่เอาใจใส่
 ถามใครก็ไม่ไต่ความ...ถึงพวกไหรณายนี้แต่ละนาย ๆ บวชแก้ว
 หยาบคายไล่เล เงินเขย อย่างนี้เหมือนกับชาววัด สำหรับ
 นิ่งอ อมยคนที่ยากอดยศ ทำบ้านบึงซึ่งโต ไว้ตัวเป็นผู้ใหญ่ ผู้เขา
 เปลา ๆ ไม่เอาใจใส่ในการเป็นวิสัยของความรู้วิทยา เป็นการละเอียดย
 การประหลาด ควรเป็นที่สังเกตจดหมายเหตุไว้เป็นตัวอย่างสืบไปภายหน้า

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 103 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1226

...ตั้งแต่ไปให้พวกโหรจงเอาใจใส่การละเลียดตามพนักงานของตัว
อย่ารับเบี้ยหวัดเสียเปล่า ให้ลดเอาจกหมายเหตุนี้ไว้ สำหรับกรม
สำหรับตัวสืบต่อไปทุกนายทุกคน...¹

ดังนั้นจึงนับว่าการที่พระองค์พยายามจะให้ประชาชนเป็นผู้มีความรู้ มีเหตุผลนั้น
มิได้เป็นไปตามพระราชประสงค์ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะความสามารถของพระองค์ทันสมัยจน
คนอื่นตามไม่ทัน² ในบางครั้งจึงทำให้ข้าราชการ ประชาชนไม่ค่อยเข้าใจในวิธีการและ
จุดประสงค์ของพระองค์

5.2 ความเข้าใจในเรื่องจักรวาล ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวเริ่มมีความเข้าใจในเรื่องจักรวาล ทั้งที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์อธิบายในหนังสือ
แสดงกิจจานุกิจ ความว่า

ที่ว่าพระอาทิตย์เกิดข้าง ว่าลูกโลกเกิดข้าง พุคว่าเป็นสองอย่างอยู่ดังนี้ จะ
จริงข้างไหน แกว่า ที่ว่าพระอาทิตย์ พระจันทร์ เกิดสองโลก เป็นค่านัก
ปราชญ์เก่า ก็ที่ว่าโลกเกิดเวียนรอบอาทิตย์นั้น เป็นค่านักปราชญ์ใหม่ประมาณ
ได้สักสี่ร้อยปี เขาได้มีเครื่องมือวัดแดด และเขาได้เที่ยวรอบพิภพหลายรอบ
จึงรู้ว่าดวงอาทิตย์เป็นของใหญ่โตมาก โกลมาก ลอยอยู่ที่เคียว ก็พิภพเป็นของ
เล็กกว่ามาก จะให้ของใหญ่มาเดินเวียนของเล็กโคหรือ ของเล็กเดินเวียน
ของใหญ่จึงจะชอบ....³

¹ กรมขุนวรจักรธรานุภาพ "กระแสนับสังรัชกาลที่ 4 เรื่อง สุริยุปราคาเมื่อปี
มะโรง พ.ศ. 2411" ใน ประชุมจดหมายเหตุเรื่องสุริยุปราคาในรัชกาลที่ 4 และเรื่อง
รัชกาลที่ 4 ประมวลสรรพคดี พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงศรีลังกร (ตาม
จารุรัตน์) 19 มกราคม 2500 หน้า 40 - 41

² ท. กล้วยไม้ ณ ออยุธยา "เล่าเรื่องพระจอมเกล้า" ใน บทความบางเรื่อง หน้า 121

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ หนังสือแสดงกิจจานุกิจ พิมพ์ในงานทอดกฐิน ณ วัด
เกตุการาม อ.เมือง จ.เชียงใหม่ 13 พฤศจิกายน 2513 หน้า 45 - 46

นอกจากนี้ยังมีความเข้าใจเกี่ยวกับการโคจรของดวงอาทิตย์ ทั้งข้อความที่กล่าวว่า "พระอาทิตย์เมื่อเวลาเที่ยงชนทั้งปวงไม่มีใครจะสังเกต แขนงนทท้องฟ้าก็สำคัญว่าพระอาทิตย์เกินข้ามศีรษะเสมอไป ที่แท้พระอาทิตย์เมื่อเวลาเที่ยงไม่เหมือนกันทุกฤดู ย่อมปักขึ้นเหนือบ้าง แล้วปักไปข้างใต้มากกว่าปักขึ้นเหนือ"¹ ส่วนเรื่องลักษณะของโลกนั้นก็มีความเข้าใจที่ถูกต้องว่าโลกมีลักษณะกลม ทั้งที่หม่อมราโชทัยได้เขียนคำกลอนไว้ในนิราศลอนดอน เมื่อเดินทางกลับจากอังกฤษว่า

จะใกล้คำกล่าวผ่านอากาศ นึกอนานนักคึกพิศวง
เป็นโฉนไยหนอพระสุริยง จึงตกลงในถิ่นที่ธาร
เมื่ออุทัยแจ่มแจ้งเห็นแสงส่อง ขึ้นจากท้องวังวนชลฉาน
ถ้าจะเป็นเช่นอังกฤษเขาคึกการ ว่าสัณฐานโลกกลมเหมือนส้มโอ
พระอาทิตย์อยู่ที่เดียวไม่เลี้ยวเลื่อน แต่โลกเคลื่อนหมุนหันชันอีกโซ
อันพื้นแผ่นดินใครก็ใหญ่โต เราคนโง่คิดไม่เห็นเป็นอย่างไร²

5.3 แนวความคิดเกี่ยวกับศาสนา การมีความคิดเห็นด้านศาสนาอย่างมีเหตุผลนั้น นับว่าได้เริ่มขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งคณะธรรมยุติกา ซึ่งปรากฏว่าพระองค์ทรงนับถือพุทธศาสนาอย่างแท้จริง ไม่นับถือผีสงฆ์³ พระองค์จึงมีแนวความคิดที่จะให้เชื่อและนับถือศาสนาอย่างมีเหตุผล ไม่ให้

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 1ก/8 อธิบายเรื่อง
สงกรานต์ 3 อย่าง ม.ป.ป.

² ม.ร.ว.กระต่าย อิศรางกูร นิราศลอนดอน พิมพ์ในงานศพนางจันทวน จิวิภพ
8 เมษายน 2405 หน้า 89

³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ชุมนุมพระบรมราชาธิบายใน
ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ในงานศพนางบัว วิมานวัชรวิ 29 มีนาคม
2501 หน้า 32

หลงเชื่อสิ่งต่าง ๆ ทันที ทรงแนะนำให้คิดตรองก่อนที่จะเชื่อ ทรงชี้แจงและอธิบายให้คนนับถือศาสนาตามความศรัทธาของตนเอง มีเหตุผลที่จะเลือกนับถือศาสนา ไม่ใช่ นับถือตามอย่างบรรพบุรุษหรือเพราะถูกชักชวน จึงนับว่าเป็นแนวความคิดแบบสมัยใหม่ที่ทำให้กระทำการต่าง ๆ ด้วยสติปัญญา มีเหตุผลตามวิธีการทางวิทยาศาสตร์

การอธิบายเรื่องราวที่เกี่ยวกับศาสนาก็อธิบายด้วยการใช้เหตุผล เช่น เจ้าพระยาทิพากรวงศ์อธิบายถึงโทษของการดื่มสุรา โดยชี้ให้เห็นโทษที่จะเกิดขึ้นกับชีวิตในปัจจุบัน คือ ทำให้เสียทรัพย์ เกิดโรคภัย และเป็นหนทางให้ก่อการทะเลาะวิวาท ซึ่งเป็นการอธิบายที่แตกต่างไปจากสมัยก่อนที่มักจะอ้างว่าการดื่มสุราเป็นบาป ส่วนการเผาตัวบูชา พระรัตนตรัย เชื้อกคชเอาศีระบูชา เชื้อคเน็อรองเลื้อยไต่ตะเถียงบูชา ก็ไม่ได้เป็นบุญกุศล ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยกเหตุผลว่านักปราชญ์และพระคัมภีร์ไม่ได้บอกว่าการกระทำดังกล่าวเป็นบุญกุศล¹ นอกจากนี้ยังถือว่าการทำบุญที่ดี ที่ถูกต้อง คือ การทำบุญที่มีประโยชน์ต่อสังคม ซึ่งจะกระทำให้ทั้งคนที่ร่ำรวยและยากจน ซึ่งจะได้ผลบุญเสมอเท่าเทียมกัน โดยเปรียบเทียบให้เห็นว่า ในขณะที่คนมั่งมีอาจสร้างวัดหรือโรงพยาบาล คนจนก็อาจสร้างสะพานไม้ไผ่ข้ามลำธาร หรือเก็บหนามไปตั้งให้พ้นจากทางเดิน บุคคลทั้งหลายย่อมสามารถบำเพ็ญทานสุกแล้วแต่ความสามารถของตนด้วยเงินหรือการบริการ²

* คุรุยาละเอียคใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ หนังสือแสดงกิจจานุกิจ หน้า 121

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4

พ.ศ. 2401 - 2404 หน้า 131

² เอ.บี.กริสไวลด์ "พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" แปลโดย หม่อมเจ้า สุกัทรทิศ กิติกุล ใน หนังสือที่ระลึกครบรอบ 100 ปีแห่งวันสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและวันเสวยราชย์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 42

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแม้จะขึ้นครองราชย์แล้ว ในบางครั้ง พระองค์ก็แสดงธรรมให้เชื้อพระวงศ์และข้าราชการฟัง ทั้งปรากฏว่าเมื่อพระองค์ทรงธรรม ที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณ ทรงกริ้วพระสงฆ์ถวายเทศน์ จึงรับสั่งว่า "ฉันเทศน์ดีกว่านี้"¹ เจ้านายและเชื้อพระวงศ์ก็กราบทูลว่าอยากฟังพระองค์เทศน์ เพราะไม่ได้ฟังมานานแล้ว ในที่สุดก็มีการกำหนดวันพระราชทานธรรมที่พระที่นั่งทรงธรรม ได้เสด็จลงเทศนาในเวลา บ่าย โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นผู้แบกคัมภีร์ มีข้าราชการถวาย เครื่องพิมพ์เป็นจำนวนมาก หลังจากการเทศน์ครั้งนั้นแล้วประมาณ 3 ปี² จึงได้ทรง เทศน์ที่พุทธมณฑล² อย่างไรก็ตามพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ไม่ได้ทรง อุโบสถศีล ตามที่คนทั้งหลายเข้าใจกัน ซึ่งปรากฏหลักฐานจากพระราชหัตถเลขาของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่มีถึงกรมพระยาวชิรญาณวโรรส ความว่า

หม่อมฉันไม่เคยได้คลาดจากพุทธกระหม่อมถึงวัน ถ้าแม้แต่เวลาเคี้ยวที่ควร จะ เฝ้าได้ นอกจากไปบวชเณร แลไปราชบุรี 7 วันเท่านั้น ไม่ได้เคยทราบ เลยว่าพุทธกระหม่อมทรงอุโบสถศีลแต่สักครั้งเดียว ต่อเมื่อสวรรคตแล้วจึงได้ มีผู้กล่าวเช่นนั้น แต่กล้วมาหลายปี หม่อมฉันไม่ได้เคยเถียงใครที่ทาง ๆ

¹ สมเด็จพระยาวชิรญาณวโรรส ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระราชหัตถเลขา-ลายพระหัตถ์ พิมพ์ในงานครบ 50 ปี
วันสิ้นพระชนม์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส 1 - 7 สิงหาคม
2514 หน้า 239

* การเทศนาครั้งแรกนั้นรัชกาลที่ 5 กล่าววาทรงเทศนาถอนปฐก (พ.ศ. 2408) และสมเด็จพระเทพศิรินทราบวรคตแล้ว (สวรรคต พ.ศ. 2404) จึงสันนิษฐานว่าคง เทศนาระหว่าง พ.ศ. 2405 - 2407

² ฎ. หน้า 240

นอกจากพี่น้องที่เคยสนทนากันอยู่เนือง ๆ มีโชคักคานเป็นแต่บอกว่าไม่เคยเห็น
เช่นนี้ น่าจะเป็นผู้ที่อยู่ห่าง ๆ กล่าว ญาติที่อยู่ไกลไม่ค่อยอยากยกย่องให้มาก
กล่าว...หม่อมฉันเคยเฝ้าใกล้กว่าคนอื่นอยู่เป็นนิตย์ จึงไม่อยากจะกล่าวตามผู้
ที่ยกย่อง ซึ่งหม่อมฉันเห็นว่าเหลือเกินไป...¹

เป็นที่น่าสังเกตว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มมีการศึกษา
เรื่องราวของศาสนาต่าง ๆ เช่น ศาสนาคริสต์ ศาสนาอิสลาม จนเข้าใจหลักการของ
ศาสนานั้น ๆ และสามารถที่จะโต้ตอบเรื่องราวทางศาสนาด้วยการใช้เหตุผล เช่น การโต้
ตอบเรื่องศาสนาพุทธกับศาสนาคริสต์ระหว่างเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ กับบาทหลวง* และ
แสดงให้เห็นว่าคนไทยมีใจกว้างในการที่จะยอมรับเรื่องราวในศาสนาอื่น และนำมาคิด
พิจารณา สิ่งใดไม่มีเหตุผลเพียงพอก็ไม่เชื่อถือ แต่ก็มิได้โจมตีศาสนาอื่น ๆ

การที่คนในยุคมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เริ่มมีความคิดที่มี
เหตุผล และมีความรู้กว้างขวางขึ้น ปัจจัยประการหนึ่งอาจจะเป็นเพราะว่าคนบางกลุ่ม
ได้มีโอกาสศึกษาหาความรู้จากหนังสือพิมพ์ ดังปรากฏรายชื่อผู้รับหนังสือพิมพ์บางกอกรีคอเคอร์
ซึ่งมีทั้งเชื้อพระวงศ์ ขุนนาง ข้าราชการในเมืองหลวง ตลอดจนข้าราชการหัวเมืองก็มี
อยู่บ้าง เช่น หลวงวิจิตรชโลไชย ผู้ช่วยราชการเมืองสมุทรสงคราม หลวงวิเสสภักดี
เมืองสงขลา พระสีธรรมรักษ์ เมืองนครศรีธรรมราช พระยาบริรักษ์ภูธร เมืองพังงา

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาวิจิตรญาณวโรส ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระราชหัตถเลขา-ลายพระหัตถ์ พิมพ์ในงานครบ 50 ปี
วันสิ้นพระชนม์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส 1-7 สิงหาคม 2514
หน้า 240

* กระจายละเอียดใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ หนังสือแสดงกิจจานุกิจ และปรากฏ
หลักฐานว่ามีผู้โต้ตอบเรื่องศาสนากับหมอบรัดเลลงในหนังสือพิมพ์บางกอกรีคอเคอร์ ฉบับวันที่
4 ธันวาคม 2408 หน้า 151 - 152 หน้า 175 ฉบับวันที่ 18 ธันวาคม 2408
หน้า 186 - 188 และฉบับวันที่ 1 มกราคม 2409 หน้า 204 (ผู้ที่โต้ตอบอาจจะเป็น
เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เพราะความคิดเห็นคล้ายคลึงกับข้อความในหนังสือแสดงกิจจานุกิจ-ผู้เขียน)

พระปลัด หมื่นราชาราช หมื่นรองสุพมาตรา เมืองเพชรบุรี ส่วนราษฎรสามัญโดยทั่ว ๆ ไปก็รับหนังสือพิมพ์บางกอกรีคอเคอร์ควย เช่น นายจิต อยู่บ้านกัจจิม นายคึกบ้านอยู่สำเหร่ นายทัก บ้านอยู่ในคลองสะพานหัน จินแสงอยู่แพหน้าวัดแจ้งเลน ฯลฯ¹ ถึงแม้ว่าการอ่านหนังสือพิมพ์จะไม่กว้างขวางทั่วประเทศ คือ จำกัดอยู่เฉพาะกลุ่มเชื้อพระวงศ์ ข้าราชการ ขุนนาง ราษฎรในเมืองหลวงและหัวเมืองใกล้เคียง แต่ก็นับว่าเป็นการปูพื้นฐานของการแสวงหาความรู้ของคนในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งในสมัยต่อมาจะขยายตัวกว้างขวางขึ้น

จากการอธิบายปรากฏการณ์ธรรมชาติ ศาสนา ภัยการใช้เหตุผล แสดงให้เห็นว่าโลกทัศน์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เริ่มเปลี่ยนแปลงไป แต่ทั้งนี้มิได้หมายความว่า ความเชื่อทางไสยศาสตร์จะหมดสิ้นไป เพียงแต่อาจจะลดน้อยลง เพราะในบางครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ต้องคล้อยตามความเชื่อทางไสยศาสตร์ของประชาชนส่วนใหญ่ เพื่อประโยชน์ในการรักษาความสงบเรียบร้อยทางสังคม ดังกรณีที่ดินแสงทำวิชาอาคม* ซึ่งพระองค์มิได้ทรงเชื่อถือ แต่การกระทำของจินแสงทำให้ราษฎรหวาดกลัว และถ้าหากไม่ตัดสินใจว่ามีความผิด ก็ไปภายหลังก็มีผู้ประพฤตินั้นอีก กวดยเหตุนี้เองพระองค์จึงลงโทษจินแสงในโทษสถานเบา** คือให้ลักหนันามากจินแสงว่า "มักทำวิชาอาคม เขียนชื่อคนล่อน้ำทำให้คนตกใจ"² แล้วขับไล่ให้ออกจากกรุงเทพฯ

¹ "รายชื่อผู้ที่ซื้อจดหมายเหตุ" บางกอกรีคอเคอร์ 17 มกราคม 2409
หน้า 225 - 226

* คุรายนละเอียดจากหมายประกาศ พระราชกระแสงซึ่งทรงตัดสินโทษจินแสง อาแดง อิมผู้ทำวิชาอาคม ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401 - 2404 หน้า 277 - 283

** ตามพระราชกำหนดเกล้าให้ลงโทษตั้งแต่ปรับจนถึงประหารชีวิต

² ฎ. หน้า 281

นอกจากนี้บางกรณีก็เกี่ยวข้องกับความมั่นคงของแผ่นดิน เช่น ทรงเนรเทศให้สมิมี สมิบุญ นายเซ่ง ไปอยู่ที่สงขลา เพราะคนเหล่านี้มักทำนายเรื่องราวเกี่ยวกับราชการ บ้านเมือง เป็นผลให้ข้าราชการหรือเจ้านายกำเริบเลิบบ้าน¹ และในบางครั้งพระองค์ก็ต้องกระทำเพื่อความต้องการของประชาชน เช่น การที่นำพระพุทธรูปคือ พระเสริม และพระใส จากประเทศลาวมาไว้ที่กรุงเทพฯ นั้น ประชาชนต่างเชื่อกันว่าพระพุทธรูปดังกล่าวทำให้เกิดฝนแล้ง ดังนั้นพระองค์จึงให้ย้ายพระพุทธรูปไปไว้ที่อื่น² แสดงให้เห็นว่าการที่พระองค์ทรงปฏิบัติเช่นนั้น ทั้ง ๆ ที่พระองค์ไม่ได้เชื่อในเรื่องโชคลางและไสยศาสตร์ก็เพราะคนส่วนใหญ่ยังเชื่อในเรื่องไสยศาสตร์ พระองค์จึงต้องดำเนินการป้องกันไว้เพื่อความมั่นคง และความสงบเรียบร้อยภายในสังคม

อย่างไรก็ตามการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและขุนนาง ข้าราชการ* ที่มีความรู้ด้านวิทยาการจากตะวันตก ได้อธิบาย และแสดงความคิดเห็นในเรื่องต่าง ๆ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 1ก/8 รับสั่งให้สมิมี สมิบุญ นายเซ่ง หากินควยการหลอกหลวง ซึ่งถูกเนรเทศไปอยู่สงขลาให้ออกจากสงขลา คราวเจ้านายเสด็จประพาสสงขลา ม.ป.ป.

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ชุมนุมพระบรมราชูปถัมภ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ในงานศพนางบัว วิมานวัชร 29 มีนาคม 2501 หน้า 33

* มีสามัญชนที่มีแนวความคิดซึ่งแสดงให้เห็นว่ามีความพยายามที่จะเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ใหม่ เช่น เทียนวรรณ และ ก.ศ.ร. กุหลาบ ซึ่งเป็นบุคคลที่ดำรงชีวิตอยู่ในสมัยรัชกาลที่ 4 ด้วย แต่เนื่องจากผลงานจะปรากฏเด่นชัดในสมัยรัชกาลที่ 5 ดังนั้นจึงมีใก่นำผลงานมากล่าว ณ ที่นี้ ถ้าหากผู้ใดสนใจรายละเอียดได้จาก ชัยอนันต์ สมุทวณิช "แนวความคิดทางสังคมและการเมืองของ ก.ศ.ร. กุหลาบ" สังคมศาสตร์ 15 : 50 - 72 มกราคม - มีนาคม 2521 และสงบ สุริยรินทร์ เทียนวรรณ สำนักพิมพ์สุริยรินทร์ 2510 ชัยอนันต์ สมุทวณิช สรณิพนธ์ของเทียนวรรณ สำนักพิมพ์โพธิ์สามต้น 2517

ที่กล่าวมาข้างต้น ก็แสดงให้เห็นว่าโลกทัศน์ทางสังคมในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มเปลี่ยนแปลง และจะปรากฏอย่างเด่นชัดในสมัยรัชกาลที่ 5

จากการกล่าวมาข้างต้น แสดงให้เห็นว่าสภาพทางสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มเปลี่ยนแปลง และจะเป็นการปูพื้นฐานของความเปลี่ยนแปลงทางสังคมในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งเป็นสมัยการปฏิรูปประเทศครั้งสำคัญของประเทศไทย

ผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

จากการกล่าวมาในบทก่อน ๆ จะเห็นได้ว่าสภาพทางเศรษฐกิจและสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เริ่มเปลี่ยนแปลงมีผลทำให้เกิดความเจริญทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม ซึ่งในบทนี้จะไม่กล่าวถึงรายละเอียดเหล่านั้น เพราะสภาพความเจริญได้สะท้อนให้เห็นแล้วในบทที่ 3 และ 4 ฉะนั้นในบทนี้จะวิเคราะห์ถึงผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม เช่น ความเสื่อมโทรมของอุตสาหกรรมพื้นเมือง ได้แก่ อุตสาหกรรมน้ำตาล และอุตสาหกรรมทอผ้า การครองชีพที่มีระดับสูงขึ้นซึ่งจะส่งผลทำให้มีโจรผู้ร้ายเพิ่มขึ้น นอกจากนี้การที่ชาวยุโรปเข้ามาอยู่ในประเทศไทยก่อให้เกิดปัญหาทางสังคม

1. อุตสาหกรรมพื้นเมืองเริ่มทรุดโทรม

อุตสาหกรรมพื้นบ้านของประเทศต่าง ๆ ทั่วโลกเสื่อมโทรมลง เมื่อประเทศเหล่านั้นได้เริ่มติดต่อกับการค้ากับประเทศตะวันตก ประเทศไทยก็ตกอยู่ในภาวะเดียวกัน กล่าวคืออุตสาหกรรมดั้งเดิมของไทยได้แก่ อุตสาหกรรมน้ำตาลและอุตสาหกรรมสิ่งทอ ซึ่งเป็นกิจการที่เคยหารายได้ให้กับประเทศได้ประสบความสำเร็จ เพราะระบบการค้าแบบเสรีเปิดโอกาสให้สินค้าอุตสาหกรรมหรือหัตถกรรมจากต่างประเทศ ซึ่งผลิตจากโรงงานเข้ามาแข่งขันกับอุตสาหกรรมพื้นเมือง และเนื่องจากอัตราภาษีนำเข้าต่ำ คือ ตามสนธิสัญญาเบาริงจะเก็บได้ร้อยละ 3 จึงทำให้สินค้าจากต่างประเทศมีราคาค่อนข้างถูก

¹ จักรทิพย์ นาดสุภา และ สุธิ ประศาสน์เศรษฐ "ระบบเศรษฐกิจไทย ค.ศ. 1851 - 1910" ใน วิวัฒนาการทุนนิยมไทย หน้า 3

กว่าสินค้าที่ผลิตขึ้นเองภายในประเทศ จึงนับว่าการเปิดการค้าอย่างเสรีมีส่วนทำให้อุตสาหกรรมน้ำตาลและสิ่งทอในประเทศไทยเริ่มเบาบางลง และทำให้สินค้าสำเร็จรูปจากต่างประเทศเข้ามายังกรุงเทพฯ เป็นจำนวนมาก ในบริเวณที่ราบภาคกลางสินค้าจากยุโรปได้เพิ่มปริมาณมากขึ้น¹ ประกอบกับการที่รัฐบาลส่งเสริมการส่งสินค้าประเภทเกษตรกรรม โดยเฉพาะข้าวออกขายต่างประเทศ ประชาชนจึงมุ่งผลิตข้าวกันมากขึ้น ทำให้อุตสาหกรรมน้ำตาลและการทอผ้าในครัวเรือนเริ่มเสื่อมโทรม เพราะจะใช้ที่ดินและแรงงานเพื่อการผลิตข้าวเป็นประการสำคัญ

1.1 อุตสาหกรรมน้ำตาล อุตสาหกรรมน้ำตาลถือว่าเป็นอุตสาหกรรมที่สำคัญและทำรายได้ให้กับประเทศมาก โดยมีโรงงานน้ำตาลแถบเมืองฉะเชิงเทรา นครไชยศรี นครปฐม ราชบุรี เพชรบุรี เฉพาะนครไชยศรีมีโรงหีบอยู่ถึง 30 โรง แต่ละโรงใช้กลั่นเงินราว 200 - 300 คน² แสดงให้เห็นว่าไทยทำน้ำตาลเพื่อการค้า³ และส่งเป็นสินค้าออก ดังปรากฏว่าใน พ.ศ. 2402 ไทยส่งน้ำตาลออก 204,000 หาบ⁴ และในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีรายได้จากภาษีน้ำตาล เช่น ภาษีน้ำตาลทรายประมาณ 250,000 บาท ภาษีน้ำตาลโคคนค 10,000 บาท⁵

¹ James C. Ingram Economic Change in Thailand 1850 - 1970 p. 114.

² ปาลเลกซ์ เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร หน้า 95

³ ฐาตา ประภาพันท์ "เจ้าภาษีนายอากรผู้ทำลายเศรษฐกิจไทย"
เศรษฐศาสตร์ปริทัศน์ 1 : 62 - 85 พฤษภาคม 2515

⁴ James C. Ingram op.cit; p. 123.

⁵ ฐาตา ประภาพันท์ น.ค.

ตอนปลายสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การผลิตน้ำตาลได้ขยายตัวลง ทั้งนี้เพราะรัฐบาลได้เพิ่มภาษีในการผลิตน้ำตาล เช่นภาษีอ้อย และราษฎรไม่ทำน้ำตาล เพราะเจ้าภาษีเอาเปรียบ ทั้งในกรณีขึ้นศรีสำหรับนายอากรหมอนน้ำตาล ได้ทำหมอนน้ำตาลจำหน่ายให้แก่ราษฎรขนาดเล็กกว่าแต่ก่อน และขายราคาแพง ดังนั้นราษฎรจึงเลิกทำน้ำตาล¹ และมีผลให้ขุนวิเสศสมุทรเจ้าภาษีน้ำตาลโดนยกเลิกผูกภาษีน้ำตาลโดนดไปด้วย² นอกจากนี้การเก็บภาษีอื่น ๆ ก็มีผลกระทบต่อกอุตสาหกรรมน้ำตาล เช่นภาษีพื้น ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขาไปถึงเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ว่า "เกี่ยวนี้น้ำตาลทรายน้อยไป เพราะภาษีพื้นแรงนัก"³ ส่วนภาษีที่ดินที่ใช้สำหรับการปลูกอ้อยได้เพิ่มขึ้นจาก 0.375 บาทต่อไร่ มาเป็น 4.50 บาท ต่อไร่⁴ การที่มีการเก็บภาษีซึ่งมีผลกระทบถึงอุตสาหกรรมน้ำตาลนี้ปรากฏว่ากงสุลประเทศต่าง ๆ ได้มีหนังสือถึงเจ้าพระยาพระคลังว่า น้ำตาลทรายแต่ก่อนมีจำนวนมาก เกี่ยวนี้ลดน้อยลงสืบส่วนเหลือเพียงส่วนเดียว เพราะคนทำน้ำตาลทรายต้องเสียภาษีมาก ทำน้ำตาลไม่มีกำไรจึงไม่มีใครทำน้ำตาล ซึ่งมีผลทำให้น้ำตาลทรายน้อยลง⁵

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 กท.เล่ม 11 ว่าด้วยค้ำสิน
นายอากรหมอนตาลวิวาทกับราษฎรผู้หมอนตาล จ.ศ. 1218

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 กท.เล่ม 11 ว่าด้วยยกเลิก
น้ำตาล อากรหมอนตาลโดนดมาขึ้นให้กรมพระกลาโหมตั้งเจ้าภาษีนายอากร จ.ศ. 1218

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 96 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1220

⁴ James C. Ingram Economic Change in Thailand 1850 - 1970

p. 24.

⁵ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 2/13 จดหมายจาก
กงสุลอังกฤษ ร.ศ. 88

อย่างไรก็ตามความล้มเหลวของอุตสาหกรรมน้ำตาลมีปัจจัยภายนอกประเทศเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย คือมีน้ำตาลจากต่างประเทศเข้ามาตีตลาด คือน้ำตาลจากชวา ซึ่งผลิตได้ปริมาณมากขึ้น เช่นใน พ.ศ. 2408 ผลิตได้ถึง 100,000 ตัน¹ ซึ่งน้ำตาลเหล่านี้ราคาถูกกว่าน้ำตาลทรายภายในประเทศ อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากสนธิสัญญาเบาริงที่กำหนดภาษีนำเข้าให้เก็บได้เพียงร้อยละ 3 ในขณะที่เดียวกันกับที่ภาษีภายในของน้ำตาลทรายมีอัตราสูง ดังนั้นการที่น้ำตาลจากชวาขายในราคาถูก ทำให้การผลิตน้ำตาลของไทยลดลงอย่างรวดเร็ว² หลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงการลงทุนทำน้ำตาลแล้วประสบกับการขาดทุน ก็คือการทำน้ำตาลของโรงหีบหลงจู๊ม ซึ่งมีรายการดังนี้

ซื้ออ้อยเป็นจำนวนเงิน	15,513	บาท
ค่าลูกจ้างและค่ากระบือ	7,064	บาท
ค่าฟืนและค่าน้ำมัน	1,551	บาท
จ่ายค่ากับข้าว	993	บาท
ซื้อข้าวเปลือก	744	บาท
ค่าคอกเบี้ยเป็นเงิน	1,500	บาท
ค่าเช่าโรงเป็นเงิน	320	บาท
รวมเป็นเงิน	27,685	บาท ³

¹ David Joel Steinberg and others In Search of Southeast Asia p. 230.

² ชีเกฮารุ ทานาเบะ "การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย" ธรรมศาสตร์ 2 : 70 - 94 ตุลาคม 2518 - มกราคม 2519

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 95 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1227

เมื่อหักรายจ่ายทั้งหมดแล้วได้กำไรเป็นเงิน 93 บาท และมีลูกหนี้ค้างอีกเป็นเงิน 656 บาท¹ เมื่อประสพการขาดทุนเช่นนี้ทำให้เจ้าของโรงงานน้ำตาลต้องเอาเครื่องหีบอ้อย ไร่ อ้อย นา เรือ ไปจำนำหรือขาย² จึงนับว่าการทำน้ำตาลทรายต้องขาดทุน โดยผู้ลงทุนต้องกู้ยืมและเป็นหนี้สิน แต่รัฐบาลก็พยายามจะพยุงฐานะของโรงงานน้ำตาล เช่น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ออกพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์จำนวน 1 พันชั่ง เพื่อให้เงินเจ้าของโรงงานน้ำตาลกู้* ทั้งข้อความว่า

โรงงานน้ำตาลทรายในเมืองนครไชยศรี สมุทรสาคร ฉะเชิงเทรา และที่อื่น ๆ ตกถอยน้อยไปทุกปี สืบรู้เหตุเพราะหลงงมงายทำไม่มีทุนทำ ต้องเป็นหนี้ท่านผู้อื่นเสียคอกเบี้ยทุกเดือน ซึ่งละทิ้งคำสั่งบาง หกสิ่งบาง ซึ่งละบาทบาง ครั้นคอกเบี้ยเจริญขึ้นต้องเป็นหนี้ท่านผู้อื่นรุงรังไป ทำน้ำตาลได้กำไรใช้ไม่ทันคอกเบี้ย จึงต้องหลบหนีหาย เจ้าหนี้ไปยื้อแย่งโรงงานน้ำตาลทรายวนวายกัน น้ำตาลทรายจึงเสื่อมหายไปทุกที... ได้คิดเงินไต่ประมาณพันชั่งไว้สำหรับให้เงินกู้ไปเป็นทุนทำโรงงานน้ำตาลทราย จะคิดเอาคอกเบี้ยแต่ซึ่งละสองสิ่งทุกเดือน... ถ้าถึงกำหนดกลาบบิให้ส่งเงินคืนทั้งคอกเบี้ยและทุน...³

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 95 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1227

² ก.

* ฎรายละเอียดในภาคผนวก ข

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 1ก/8 ออกพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ 1,000 ชั่ง ให้พ่อค่าน้ำตาลทรายไปลงทุน ม.ป.ป.

จึงนับว่ารัฐบาลก็พยายามให้ความช่วยเหลือกิจการโรงงานน้ำตาล แต่ชาวจีนที่ผลิตน้ำตาลก็เริ่มเปลี่ยนมาค้าเป็นงานทางด้านการเปิดโรงสีข้าว และพวกกลสิกรได้ทำการเพาะปลูกข้าวลงในที่ดินที่เคยปลูกอ้อย จึงปรากฏว่าพื้นที่ที่ใช้ในการปลูกอ้อยได้เปลี่ยนมาใช้ทำนาเพื่อปลูกข้าวเป็นสินค้าออก

เป็นที่น่าสังเกตว่าในช่วงปี พ.ศ. 2401 อุตสาหกรรมน้ำตาลทรายยังไม่บรรลุโทษ เพราะรัฐบาลได้ประกาศตั้งเจ้าภาษีน้ำตาลทรายแยกเป็น 3 ราย ซึ่งแต่เดิมมีเจ้าภาษีเพียงคนเดียว แต่รัฐบาลเห็นว่าน้ำตาลทรายซื้อขายกันมีราคามากขึ้น จึงให้แยกเจ้าภาษีออกเป็น 3 คน¹ ต่อมาใน พ.ศ. 2408 เมื่อน้ำตาลจากชาวไต้หวันเข้าสู่ประเทศไทยมากขึ้น ทำให้อุตสาหกรรมน้ำตาลทรายเริ่มซบเซา ซึ่งสอดคล้องกับคำบอกเล่าของหมอบรัดเลที่ว่า ใน พ.ศ. 2408 น้ำตาลในท้องตลาดมีน้อย² ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าอุตสาหกรรมน้ำตาลทรายของไทยเริ่มซบเซาลงตั้งแต่ พ.ศ. 2408 เป็นต้นมาจนตลอดสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และปรากฏอย่างเด่นชัดในสมัยรัชกาลที่ 5

1.2 อุตสาหกรรมสิ่งทอ เนื่องจากการส่งวัตถุดิบสำคัญเป็นสินค้าออกขยายตัวมากขึ้น การผลิตสินค้าสำเร็จรูปในประเทศโดยเฉพาะการทอผ้าฝ้ายและผ้าไหมด้วยมือก็เสื่อมลง เพราะมีสิ่งทอและผลิตภัณฑ์อย่างอื่นเข้ามา³ จะเห็นได้ว่าสินค้าประเภท

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401-2404 หน้า 25 - 26

²"ราคาสินค้ากรุงเทพ" บางกอกกรีกเกอร์ 18 พฤศจิกายน 2408 หน้า 167

³เฟรด คัมบลิว. วิกส์ การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและพม่า แปลโดย อมร ไสภณวิเชษฐวงศ์ และ เอกวิทย์ ณ ถลาง หน้า 72

สิ่งทอจากต่างประเทศได้ส่งเข้ามาขายในประเทศไทยเพิ่มมากขึ้น ทั้งที่ปาลเลกซ์
กล่าวว่า มีผ้าถุง ผ้าฝ้าย ผ้าแดง และเขียว ผ้าขนสัตว์ เส้นฝ้ายสีแดง¹ จึงมีผล
กระทบต่ออุตสาหกรรมสิ่งทอภายในประเทศ ทั้งพระราชปราชญ์ของพระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า "เมื่อชาวต่างประเทศต่างเอาผ้าเข้ามาขาย เอาค้ายมา
จำหน่ายมาก จนราคาถูกไปกว่าภายในบ้าน ผ้าที่ทอในเมืองนี้ การทอผ้าฝ้าย ก็คือฝ้าย
บ้านฝ้ายทุกหนทุกแห่งก็อันตรธานหายไป ยังมีอยู่บ้างแต่ทอผ้าก็เอาค้ายเมืองนอกมาทอ"²

อย่างไรก็ตามรัฐบาลก็พยายามจะช่วยให้อุตสาหกรรมทอผ้าดำเนินกิจการต่อไป
จะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีถึง
เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ว่า ให้ราษฎรหัวเมืองทางเหนือปลูกฝ้ายให้มาก ไร่ที่ปลูกฝ้ายใหม่
ไม่ให้เก็บภาษี* และให้ซื้อเครื่องทอผ้าแจกทุกหัวเมือง³ ใน พ.ศ. 2409 ได้มีการ
จ่ายเงินให้ราษฎรซื้อไหมมาทำผ้าสมปักแล้วส่งเข้าไปในพระราชวัง⁴ ซึ่งเป็นวิธีการที่จะ
ให้อุตสาหกรรมทอผ้าดำรงอยู่ต่อไป

เป็นที่น่าสังเกตว่า ถึงแม้ว่าอุตสาหกรรมทอผ้าของไทยจะเริ่มซบเซาลง แต่
ก็ไม่มากเหมือนประเทศอินเดียและจีน เพราะการทอผ้าใช้ภายในครัวเรือนของไทยก็ยัง
คงมีอยู่ แต่อาจจะเบาบางลงไปบ้าง

¹ปาลเลกซ์ เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร หน้า 310

²พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4
พ.ศ. 2405 - 2408 หน้า 232

* หมายถึงภายในเวลา 3 ปี

³หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 96 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1220

⁴หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 166 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1228

2. การครองชีพมีระดับสูงขึ้น

หลังจากที่ได้ทำสนธิสัญญาเบาริงเปิดการค้ากับนานาประเทศแล้ว ประเทศไทยได้จำหน่ายสินค้าออกไปต่างประเทศเป็นอันมาก ลูกค้าต่างชาติก็เข้ามาค้าขายในประเทศมากขึ้น ของทุกสิ่งทุกอย่างขึ้นราคาอย่างรวดเร็ว เช่นข้าวเปลือกแต่ก่อนซื้อขายกันในราคาตั้งแต่เกวียนละ 1 ตำลึง 3 ตำลึง ก็ขึ้นราคาไปถึงเกวียนละ 5 ตำลึง น้ำตาล และสินค้าอื่น ๆ ก็แพงขึ้นตามส่วน กังที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ กล่าวว่า กับข้าวของกินแพงขึ้นทุกสิ่ง¹ หลักฐานที่แสดงว่าระดับการครองชีพสูงขึ้นเห็นได้จากพระราชกระแสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า "ตั้งแต่เปิดข้าวมาแปดปีนี้ เงินเมืองอื่นเข้ามาในกรุงเทพฯ นี้อย่างหนึ่ง หองค้าเข้ามาในกรุงเทพฯ หลายสิบหาบ เพราะฉะนั้นถึงข้าวมีมากราคาก็แพงอยู่ คือเกวียนละสี่ตำลึง ห้าตำลึงเสมอไป เหมือนกับของสิ่งอื่น ๆ ราษฎรขายอยู่ถูก ๆ ราคาก็แพง ขึ้นหมดทุกอย่าง"² การที่ข้าวมีราคาแพงขึ้นอาจจะเป็นประโยชน์กับรัฐบาลเพราะสามารถเก็บภาษีได้มาก ส่วนชาวนาก็มีรายได้เพิ่มขึ้นกว่าแต่ก่อน แต่การที่ข้าวมีราคาแพง ก็มีสาเหตุทำให้สินค้าอื่น ๆ มีราคาแพงไปด้วย ทั้งนี้ชาวนาก็ต้องนำเงินไปซื้อของอื่น ๆ ในราคาแพงเช่นเดียวกัน จึงนับว่ามีผลกระทบต่อชาวนาค้วย ส่วนราษฎรที่ไม่ไถ่ทำนาก็ย่อมได้รับความเดือดร้อนจากการที่ข้าวมีราคาแพง และปีใดที่ฝนแล้งผู้ขายข้าวก็ยิ่งโก่งราคาข้าวให้สูงขึ้นไปอีก³ ในกรณีเช่นนี้

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4
หน้า 393

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 110 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1225

³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้พระราชทานโหวตแก่ผู้ขายข้าวให้มีความ
เห็นใจคนยากจนโดยให้ขายข้าวเอากำไรเพียงเล็กน้อย¹

การที่ระบอบการครองชีพสูงขึ้นได้มีผลไปถึงการพิจารณาโทษบุคคลด้วย ดังปรากฏ
หลักฐานว่าหม่อมเจ้าเรไรได้ทำหนังสือไว้ จึงให้ผู้มาซื้อหนังสือแทนได้ ถ้าไม่มีผู้ใดมาซื้อ
หนังสือตามเวลาที่กำหนดก็จะลงโทษ แต่ในการเขียนนั้นจะยอมลดเงินให้ที่ละ 1 บาท รวม
10 ที่ เป็นเงิน 2 ตำลึง 2 บาท ทั้งนี้เพราะ "บ้านเมืองทุกวันนี้ของต่าง ๆ แพง
กว่าแต่ก่อนก็ยอมให้ราคาเขียนแพงขึ้นไป"² หลักฐานดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าการครองชีพ
ของประชาชนอยู่ในระดับสูงกว่าแต่ก่อน

3. การเริ่มเปลี่ยนแปลงประเพณีและค่านิยมบางประการ

3.1 การเปลี่ยนแปลงลักษณะความสัมพันธ์แบบกึ่งเคมี ประเพณีการลงแขก
เพื่อช่วยเหลือซึ่งกันและกันของชาวนาที่เคยปฏิบัติกันมาค่อย ๆ ลดลง เมื่อโครงสร้าง
ทางเศรษฐกิจเปลี่ยนเป็นระบบที่ถือเอาเงินตราเป็นสื่อกลาง การจ้างแรงงานค่อย ๆ
เข้ามาแทนที่ นอกจากนี้ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจได้มีผลกระทบต่อสังคม ซึ่งทำ
ให้สังคมชาวนาบางส่วนในชนบทเริ่มเปลี่ยนแปลง กล่าวคือเมื่อมีผู้ตั้งโรงสีข้าวด้วย
เครื่องจักร ชาวนาซึ่งเคยตำข้าว สีข้าวด้วยอุปกรณ์ที่สร้างด้วยมือก็เริ่มส่งข้าวเปลือก
ให้โรงสีทำการสีข้าวเปลือกเป็นข้าวสารมาบริโภค ต่อมาชาวนาเห็นว่าการนำข้าวเปลือก

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4
พ.ศ. 2405 - 2408 หน้า 234

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 1ก/8 พระราชหัตถเลขา
และประกาศต่าง ๆ ในรัชกาลที่ 4 ม.ป.ป.

ไปให้โรงสีแล้วต้องคอยรับข้าวสารกลับมาขึ้นไม้สะดวก จึงเปลี่ยนใช้วิธีนำข้าวเปลือกไปแลกข้าวสารจากโรงสี โดยคิดหักส่วนลកให้แก่ทางโรงสี และในไม่ช้าชาวนาก็ใช้วิธีขายข้าวเปลือกแก่พ่อค้าไปทั้งหมดแล้วซื้อข้าวสารจากพ่อค้ามาบริโภคแทน¹ เป็นที่น่าสังเกตว่าข้าวที่สีด้วยเครื่องจักรนั้นขายดีกว่าข้าวที่สีด้วยมือ² แสดงให้เห็นว่าคนไทยเริ่มนิยมกินข้าวที่สีด้วยเครื่องจักรมากขึ้น ซึ่งการมีโรงสีเครื่องจักรมีผลต่อการดำเนินชีวิตของประชาชนบางส่วน เพราะการที่เลิกตำข้าวสารนั้นนับว่าทำให้เปลี่ยนรูปแบบความสัมพันธ์ของกลุ่มชาวนาในทางสังคม เพราะในสมัยก่อนเมื่อถึงเวลานวดข้าว ตำข้าวในหมู่บ้านหนึ่ง ๆ มักทำลานใหญ่ ๆ นวดข้าว ตำข้าวรวมกัน³ ซึ่งจะเป็นการพบปะสังสรรค์พูดคุยกันได้ ทั้งนี้การเลิกตำข้าวจึงนับว่าเป็นการเปลี่ยนประเพณีทางสังคมประการหนึ่ง ซึ่งเข้าไปเกี่ยวข้องกับชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนส่วนใหญ่คือชาวนา นอกจากนี้การใช้โรงสีเครื่องจักรทำให้ครกตำข้าวซึ่งเป็นอุปกรณ์ดั้งเดิมของไทยเริ่มหมดไป ทั้งพระราชปราชญ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

¹ สมชาย หลังหมอยา ปัญหาชาวนาและนโยบายของรัฐบาลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 80

² "กลไฟสีข้าว" บางกอกปริศนา 31 มกราคม 2409 หน้า 224

³ พระยาอนุমানราชชน ประเพณีเบ็ดเตล็ด โดย เสฐียรโกเศศ (นามแฝง) หน้า 180

แต่ก่อนเมื่อมีโรงสีข้าวสารขายยังน้อยอยู่ ตามบ้านเรือนต่าง ๆ จนใน
พระบรมมหาราชวังและพระบวรราชวัง ก็มีเครื่องแลครกตำข้าวแทบทุก
เหยาเรือน กลางวันหรือบ่ายแล้วนายก็ใช้ให้บ่าวตำครกเสาะบาง
สองสากบ้าง แล้วก็ฝึกเป็นข้าวสารกรอกหม้อหุงเคียว เห็นเป็นดังนี้มา
แต่ก่อนนาน ก็เคียวนี้เพราะโรงสีข้าวมีมากขึ้น ครกกระเบื้องจึง
สาบสูญไป...

การสีข้าวด้วยโรงสีเครื่องจักรอาจถูกพ่อค้าคนกลางเอาเปรียบ โดยการโกง
ราคาข้าวให้สูงขึ้น ซึ่งในกรณีนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแนะนำให้
ประชาชนหันไปใช้วิธีตำข้าวกินเอง²

3.2 การเริ่มนิยมใช้สิ่งของจากตะวันตกและความนิยมในประเพณีแบบตะวันตก

ผลกระทบทางวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือการนิยม
ใช้ของตะวันตก เมื่อเซอร์ จอห์น เบาริง เข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว พระองค์ได้ทรงนำเข้าไปในห้องซึ่งภายในตกแต่งด้วยเครื่องใช้จากยุโรป
เช่น โคมระย้า นาฬิกา และมีพระรูปพระนางเจ้าวิคตอเรียกับเจ้าชายอัลเบิร์ตอยู่ด้วย³

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4

พ.ศ. 2405 - 2408 หน้า 232

² ๒.

³ เซอร์ จอห์น เบาริง เซอร์ยูนโบว์ริง แบลโคย เพ่ง บุนนาค พิมพ์ในงาน
พระราชทานเพลิงศพ หลวงจรัญ สนิทวงศ์ 31 มีนาคม 2502 หน้า 33

จากการที่เริ่มนิยมใช้สิ่งของจากยุโรป จึงมีการสั่งซื้อสินค้าจากยุโรป เช่น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้นำพระราชหัตถเลขาถึง นายอาคัมสัน สั่งซื้อเชิงเทียน หลอดตะเกียง โป๊ะตะเกียง¹ และใช้สั่งซื้อเนื้อกระป๋องจากยุโรปอีกด้วย² นอกจากนี้ในคราวที่จัดพระราชพิธีโสกันต์เจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงศ์ก็มีการสั่งซื้อสิ่งของต่าง ๆ จากลอนดอน เพื่อนำมาแจกในพระราชพิธีโสกันต์³

ในด้านการรักษาพยาบาล ได้เริ่มรักษาพยาบาลแผนใหม่ตามแบบตะวันตก เช่น เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้ให้กอกเตอร์เอฟอเคน ซึ่งเป็นนายแพทย์ชาวเยอรมันรักษาดู โดยเสียค่ารักษาพยาบาลในราคาแพงเป็นจำนวนหนึ่งหมื่น⁴ และกอกเตอร์เอฟอเคนรับอาสาจะรักษากรมหมันมเหศวรให้หายภายใน 24 วัน โดยจะคิดค่ารักษา 5,000 เหรียญ ถ้ารักษาไม่หายจะคิดแค่นายา 1,500 เหรียญ⁵ นอกจากนี้มีการสั่งซื้อยาจากต่างประเทศ เช่น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้สั่งซื้อยาแก้ไอจากประเทศอังกฤษ⁶ และใน

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หลวงประกอบนิติสาร (ประกอบ บุญยัษฐิติ) 4 กุมภาพันธ์ 2514 หน้า 7

² ก. หน้า 26

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ "จดหมายเหตุเสด็จทอดพระเนตรสุริยปราสาท" ใน ประชุมจดหมายเหตุ เรื่องสุริยปราสาท ในรัชกาลที่ 4 และเรื่องรัชกาลที่ 4 ประชวรสวรรคต พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงศรีสังกร (ตาบ จารุรัตน์) 19 มกราคม 2500 หน้า 5

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 9 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1229

⁵ ก.

⁶ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ล.ก. หน้า 11

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 มีบัญชาของอังกฤษไค้แก่ ยาควินิน และมินเตอโก ซึ่งใช้
แก้พวกทอง การที่รักษาตามแพทย์แผนใหม่นี้ว่าเริ่มมีผลกระทบต่อการรักษาพยาบาล
ตามแบบแผนโบราณของไทย อย่างไรก็ตามการรักษาพยาบาลด้วยแพทย์แผนใหม่ในสมัย
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีไค้กว้างขวางมากนัก ส่วนใหญ่จะเป็นที่นิยม
ของชนชั้นสูง

ส่วนความนิยมในประเพณีตะวันตกก็เริ่มเกิดขึ้น มีประเพณีจัดงานเลี้ยงวันเกิด
เช่น มีการจัดงานในวันเฉลิมพระชนมพรรษาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
และการจัดงานเลี้ยงในวันเฉลิมพระชนมพรรษากรมหลวงวงษาธิราชสนิทเมื่อพระชนมายุ
58 พรรษา ไค้จัดเลี้ยงชาวต่างประเทศซึ่งมีทั้งมิชชันนารี กงสุล ประมาณ 40 คน²
และใน พ.ศ. 2409 เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ทำบุญวันเกิดครบรอบ 59 ปี โดยเชิญ
กงสุลประเทศต่าง ๆ นายห้างมากินเลี้ยงที่บ้าน ซึ่งหมอบรัดเลกล่าวว่า การจัด
เลี้ยงนั้นมีภาชนะ เครื่องใช้ ตลอดจนอาหารมากมาย นอกจากในหลวงแล้วจะหา
ที่อื่นเปรียบมิไค้³ นอกจากนี้มีประเพณีจัดงานแซยิก ปรากฏหลักฐานว่าพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไค้พระราชทานพรและเงินเป็นของขวัญในวันแซยิกให้กรมหลวง
เทเวศน์ และกรมหลวงวงษาธิราชสนิท⁴

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 27 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1230

² บางกอกเรคคอร์ด 16 มิถุนายน 2408 หน้า 72

³ "เลี้ยงโต๊ะใหญ่" บางกอกเรคคอร์ด 1 มกราคม 2409 หน้า 203

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 145 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1227

นอกจากนี้พระยาศรีสุนทรโวหารได้มีจดหมายไปยังขุนศรีสยามกิจให้ซื้อข้อนส้ม และมีคจากต่างประเทศ¹ แสดงให้เห็นว่าเริ่มมีคานิยมที่จะใช้อุปกรณ์แบบตะวันตกในการรับประทานอาหาร อันแตกต่างไปจากวัฒนธรรมประเพณีดั้งเดิมของไทย แต่อาจจะเป็นไปได้ว่าอุปกรณ์เหล่านี้อาจจะไม่ได้นำมาใช้ในชีวิตประจำวัน แต่จะใช้รับแขก และเริ่มมีการจัดโต๊ะแบบตะวันตก เช่นมีผ้าปูโต๊ะ² มีดอกไม้ประดับบนโต๊ะ³ ซึ่งในตอนแรก ๆ ก็จัดสำหรับรับแขกเมือง แต่ต่อมาภายหลังคงจะมีผลทำให้การจัดโต๊ะทั่ว ๆ ไป ปฏิบัติตามด้วย

อย่างไรก็ตามการเริ่มนิยมประเพณีแบบตะวันตกและการใช้สิ่งของแบบตะวันตกส่วนใหญ่จะอยู่ในแวดวงชนชั้นสูง จึงนับว่ายังไม่มียลกระทบต่อวัฒนธรรมประเพณีมากนัก เพราะประชาชนส่วนใหญ่ยังไม่นิยมปฏิบัติเช่นนั้น แต่ก็ถือว่าเป็นการเริ่มปูแนวทางไว้ ซึ่งจะเริ่มเปลี่ยนแปลงมากขึ้นในสมัยต่อมา

4. ปัญหาโจรผู้ร้ายมีเพิ่มขึ้น

ภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาริง เศรษฐกิจการค้าขายตัวอย่างรวดเร็ว ทำให้สภาพทางเศรษฐกิจ สังคมภายในบ้านเมือง โดยเฉพาะในกรุงเทพฯ

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 116 จดหมายเทศรัษฎกาลที่ 4 จ.ศ. 1225

² กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 62 เรื่องทูตฝรั่งสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระยาสรรรพกิจปรีชา (ชื่น โชติกเสถียร)
28 กุมภาพันธ์ 2479 หน้า 386

³ ฎ. หน้า 432

ได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมมาก การที่บ้านเมืองเจริญขึ้น คนเพิ่มขึ้นและการเปิดเล่น
บ่อนเบี้ยการพนัน การขายดิน สบดิน ก็เพิ่มมากขึ้นตามไปด้วย จะเห็นได้ว่าในสมัย
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเก็บเงินภาษีอากรจากบ่อนเบี้ยได้ถึง 500,000 บาท
และใน พ.ศ. 2409 ยังได้มีการตั้งโรงรับจำนำขึ้นเป็นครั้งแรก ทำให้การจำนำทรัพย์สิน
สิ่งของสะกดขึ้น ผลที่ตามมาแม้จะมีประโยชน์ช่วยให้ราษฎรใช้เป็นแหล่งแก้ไขความ
เดือดร้อนเมื่อยามขัดสนเงินทอง แต่ในขณะเดียวกันก็เป็นการส่งเสริมให้คนรวยเพิ่มมก
ขึ้น ซึ่งคอยรี ปล่อย ขโมยเอาทรัพย์สินมาจำนำ เพื่อนำไปสบดิน เล่นการพนัน¹
ประกอบกับการครองชีพมีระดับสูงขึ้นดังกล่ามาแล้วข้างต้น มีส่วนทำให้คนประพฤติกเป็นโจร
เพิ่มมากขึ้น ซึ่งหนังสือพิมพ์บางกอกรีคอร์ด คอลงข่าวการจับกุมผู้กระทำความผิดใน
ระยะเวลา 25 วัน มีผู้ทำความผิดรวม 45 คน ในจำนวนนี้เป็นขโมย 7 คน คนวิ่งราว
เงินจำนวน 53 บาทหนึ่งคน และ 10 บาทอีกหนึ่งคน² จับคนขโมยเสื้อผ้า 2 คน³ และ
ในการรับฟ้องคดีต่าง ๆ ปรากฏว่ามีคดีของหายและวิ่งราวเพิ่มขึ้น⁴ เป็นที่น่าสังเกตว่ามี
โจรผู้ร้ายมากขึ้น แม้แต่วังกรมหลวงวงษาธิราชสนิทก็ถูกโจรเข้าไปขโมยสิ่งของ⁵

¹ ทีวีศักดิ์ สุภานา การจัดการและบทบาทของตำรวจในมณฑลกรุงเทพฯ ใน
รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 40

² "กองตระเวน" บางกอกรีคอร์ด 7 พฤษภาคม 2408 หน้า 23

³ ๒. หน้า 32

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 284 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1228

⁵ บางกอกรีคอร์ด 16 มิถุนายน 2408 หน้า 18

ส่วนโรงพิมพ์ของหมอบรัดเลย์ถูกขโมยหนังสือ เช่น หนังสือกฎหมายไทย พงศาวดาร และดึกขันนารี¹ ซึ่งสันนิษฐานว่าคงจะขโมยไปขายต่ออีกทอดหนึ่ง มิใช่เพื่อนำไปอ่านเอง ทั้งนี้เพราะราคาหนังสือในสมัยนั้นนับว่ามีราคาแพง คือกฎหมายไทยมีสองเล่ม ราคา 13 บาท สลึง พงศาวดารราคา 10 บาท สองสลึง และดึกขันนารี เล่มละ 10 สลึง²

ทั้งนั้นเพื่อแก้ปัญหาโจรผู้ร้ายและรักษาความสงบเรียบร้อยภายในกรุงเทพฯ จึงมีการจัดตั้งกองโปลิศใน พ.ศ. 2404 ซึ่งได้ปฏิบัติหน้าที่รักษาการครั้งแรกในท้องที่ตำบลลำเพ็ง³ ทั้งที่หมอบรัดเลย์กล่าวว่า ในตลาดลำเพ็งมีกองตระเวนสะพายกระบี่ เพื่อดูแลความปลอดภัยไม่ให้โจรผู้ร้ายทำร้ายราษฎร⁴ อย่างไรก็ตามปรากฏว่าการระงับปราบปรามโจรผู้ร้ายได้ผลเพียงชั่วคราว แต่ไม่สามารถแก้ปัญหาโจรผู้ร้ายให้หมดสิ้นไปได้ ก็จะได้เห็นได้ว่าในตอนปลายสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เกิดคดีลักพา ปล้นจี้ เอาเด็กไปฆ่าเพื่อหวังเอาทรัพย์สินอยู่เสมอ ๆ⁵ ทั้งนี้เป็นเพราะสภาพเศรษฐกิจ สังคมที่เปลี่ยนแปลงไปมีส่วนทำให้โจรผู้ร้ายมีมากขึ้น ซึ่งยากที่จะขจัดให้หมดไป

¹ "โจรขโมยหนังสือในโรงพิมพ์" บางกอกเวิลด์ 11 สิงหาคม 2409
หน้า 141

² ก.

³ วิกิตึกี สุภาษา การจัดการและบทบาทของตำรวจในมณฑลกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 73

⁴ "ตลาดลำเพ็ง" บางกอกเวิลด์ 5 ตุลาคม 2408 หน้า 132

⁵ วิกิตึกี สุภาษา ล.ก. หน้า 45

5. การเกิดกลุ่มชนชาวยุโรปและปัญหาสังคมที่เกิดจากชาวยุโรปและคนในบังคับของยุโรป

5.1 การเกิดกลุ่มชนชาวยุโรป เมื่อไทยได้ทำสนธิสัญญาเบาริงกับอังกฤษใน พ.ศ. 2398 การค้าขายตัวขึ้นอย่างรวดเร็ว ในขณะเดียวกันชาวยุโรปก็เข้ามาตั้งถิ่นฐานในประเทศไทยเพิ่มมากขึ้น ชาวยุโรปที่เข้ามาในเมืองไทยมีทั้งพ่อค้า นักธุรกิจ และพวกสอนศาสนา คนเหล่านี้จะมีที่อยู่อาศัยแตกต่างกันออกไป เช่น กองสุลของ ประเทศต่าง ๆ อาจจะเช่าที่ดินซึ่งรัฐบาลได้สร้างขึ้นเป็นที่อยู่อาศัย ในปี พ.ศ. 2407 กองสุลฝรั่งเศสได้ทำสัญญาเช่าที่ดิน โดยเสียค่าเช่าปีละ 1,500 บาท กำหนดทำสัญญาเป็นเวลา 5 ปี และมีข้อตกลงว่าทางฝ่ายไทยจะซ่อมแซมหลังคาให้ ส่วนการซ่อมแซม นอกเหนือจากนี้กองสุลฝรั่งเศสต้องซ่อมแซมเอง¹ ส่วนกองสุลอังกฤษได้สร้างตึกขึ้นเองในที่ดินซึ่งพระราชทานให้² นอกจากนี้มีชาวยุโรปบางส่วนไปเช่าที่ดินอยู่ที่เมืองสมุทรปราการ³ สำหรับพวกพ่อค้าชาวยุโรปก็ตั้งห้างค้าขายตามย่านการค้า เช่น บริเวณใต้ปากคลองผดุงกรุงเกษมมีห้างฝรั่งขายผ้าตั้งอยู่⁴

การที่ชาวยุโรปมาตั้งบ้านเรือนอยู่ในประเทศไทยนั้น ทางรัฐบาลจะต้องให้ความสะดวกต่าง ๆ เช่น สร้างถนนเจริญกรุงตามคำแนะนำของชาวยุโรปที่ต้องการใช้

¹ กองจกหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 2/15 กองสุลฝรั่งเศสขอเช่าที่ดิน ร.ศ. 83

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400 หน้า 274

³ กองจกหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 2/13 จดหมายจากกองสุลอังกฤษ ร.ศ. 88

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 150 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1228

ถนนสำหรับใช้รถและม้า¹ นอกจากนี้ชาวยุโรปก็โรงเรียนให้รื้อถอนโรงปูนของ
พระยาโชฎึกราชเศรษฐี ซึ่งตั้งอยู่ใกล้กับที่อยู่อาศัยของชาวยุโรป โดยอ้างว่าควันไฟ
จากโรงปูนทำให้เกิดเจ็บป่วยและรบกวนทำให้เขียนหนังสือไม่ได้² ซึ่งทางรัฐบาลก็ต้อง
ดำเนินการให้ ทั้งนี้เพราะรัฐบาลในสมัยนั้นถือว่าการศึกษาที่ชาวยุโรปเข้ามาอยู่อาศัยใน
ประเทศไทยนั้นเป็นประโยชน์ต่อประเทศ เพราะชาวยุโรปได้นำเอาวิธีการทำสิ่งของ
เครื่องใช้สอยต่าง ๆ แบบแปลก ๆ ก็กว่าสิ่งของที่เคยทำในเมืองไทย แล้วก็เอาออก
จำหน่ายแก่ราษฎร โดยราคาของที่ทำขึ้นในเมืองไทย ก็จะถูกลงกว่าของที่ทำมาจาก
ประเทศอื่น ๆ นอกจากนี้การที่ช่างไทยได้เห็นตัวอย่างวิธีการของชาวยุโรปก็จะได้ศึกษา
และเลียนแบบทำตามบ้าง ซึ่งจะทำให้การช่างของไทยเจริญขึ้นกว่าแต่ก่อน ส่วนในด้าน
การเพาะปลูกนั้นชาวยุโรปมักเข้าใจในวิธีเพาะปลูกที่ทันสมัย ซึ่งจะทำให้การทำไร่ นา
สวน ได้มากขึ้น ซึ่งจะเป็นประโยชน์กับประเทศ ทำให้เก็บภาษีอากรได้มากขึ้น การที่
ชาวยุโรปนำเงินมาซื้อที่ดิน ไร่ และจ้างลูกจ้าง ทำให้ราษฎรมีรายได้ ราษฎรที่
ยากจนจะได้รับจ้างเลี้ยงชีวิตดีกว่าขายตัวเป็นทาสให้ผู้อื่นใช้งาน³ อย่างไรก็ตามการที่
คนไทยทำงานกับชาวยุโรปก็เริ่มมีปัญหาเรื่องการจ่ายค่าแรงงาน ดังที่พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชหัตถเลขาถึงนายอาคัมย์สันทน์ว่า ชาวตะวันตกให้คนงานไทย

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 22 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ม.ป.ป.

² กองจกหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 2/14 หนังสือกองสมุด
วังเสนาในไทยมีถึงกระทรวงการต่างประเทศให้รื้อถอนโรงปูน ร.ศ. 76 - 80

³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4

ทำงานโดยไม่จ่ายเงินค่าแรง¹

นอกจากนี้รัฐบาลพยายามรักษาความปลอดภัยแก่ชาวยุโรป โดยออกประกาศ
ชี้แจงไม่ให้ราษฎรทำร้ายหรือชิงทรัพย์ชาวยุโรป² ทั้งนี้อาจเป็นเพราะรัฐบาลไม่ต้องการ
ให้เกิดคดีระหว่างคนไทยกับชาวยุโรป ซึ่งจะเป็นการกระทบกระเทือนต่อสัมพันธไมตรี
ระหว่างประเทศ และทำให้เกิดความยุ่งยากในการตัดสินคดี ดังนั้นรัฐบาลได้กำหนด
ให้ราษฎรติดคอซื้อขายกับชาวยุโรปในที่ซึ่งมีผู้เห็น³ และยังให้สิทธิในค่าน้ำที่อยู่อาศัย
แก่ชาวยุโรป โดยห้ามไม่ให้ราษฎรที่อยู่ใกล้เคียงกับที่อยู่อาศัยของชาวยุโรปเข้าไป
ทำลายต้นไม้หรือสิ่งของที่เพาะปลูกไว้ภายในบ้าน (ห้ามมิให้ลอบเลี่ยนและก่อการวิวาทใน
บริเวณบ้านของชาวยุโรป ถ้าใครไม่เชื่อฟัง ถ้าหากเกิดคดีขึ้นก็จะลงโทษผู้ที่เข้าไปก่อ
การวิวาทภายในบ้านของชาวยุโรปแต่เพียงฝ่ายเดียว⁴

ในด้านการประกอบอาชีพชาวยุโรปที่มาตั้งถิ่นฐานในประเทศไทยมีอาชีพแตกต่างกัน
กัน เช่น นายทหาร ผู้เชี่ยวชาญ ครูสอนภาษาอังกฤษ พ่อค้า นักธุรกิจ ส่วนพวก
ช่างไม้ ช่างถ่ายรูป ซึ่งมีชื่อว่า มิสเตอร์ เอ แชกเตอร์ รับถ่ายรูปทุกขนาด และมี
การถ่ายรูปติดและบ้านเรือนอีกด้วย⁵ มีช่างนาฬิกาชื่อ เอฟ.เอช. ไวเฮลท์ ตั้งบ้านเรือน

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษใน
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หลวงประกอบ
นิติสาร (ประกอบ บุญยัษฐิติ) 4 กุมภาพันธ์ 2514 หน้า 30

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-
2400 หน้า 208

³ ฎ. หน้า 216 - 217

⁴ ฎ. หน้า 216

⁵ "นายช่างต่าง ๆ" บางกอกวิคตอเรีย 5 ตุลาคม 2408 หน้า 133

อยู่ที่ถนนเจริญกรุงเป็นช่างนาฬิกาพนาฬิกาเรือนใหญ่ ๆ ตลอดจนรับทำเข็มนาฬิกา¹
นอกจากนี้ยังมีนายช่างรับซ่อมและดัดตั้งเครื่องจักรต่าง ๆ เช่นเครื่องจักรที่บดอ้อย ลีข้าว
เลื่อยไม้ เครื่องจักรสูบน้ำ²

จึงนับว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ชาวยุโรปได้เข้ามา
ตั้งบ้านเรือน ประกอบอาชีพ จนกลายเป็นชนกลุ่มหนึ่งอยู่ในประเทศไทย ถึงแม้จะมี
จำนวนไม่มากเท่ากับกลุ่มชาวจีน แต่ก็นับว่าเป็นกลุ่มชนที่เริ่มมีบทบาทในสังคมไทย

5.2 กรณีพิพาทระหว่างคนไทยกับชาวยุโรปและคนในบังคับของชาวยุโรป

การที่ชาวยุโรปเข้ามาอยู่อาศัยและประกอบอาชีพในประเทศไทยมากกว่าในสมัยก่อน ๆ
การเกี่ยวของสัมพันธ์กันระหว่างคนต่างชาติดกับคนไทยก็มีมากขึ้น และในขณะเดียวกัน
กรณีพิพาทขัดแย้งกันก็ย่อมจะมีมากขึ้นตามมา ทั้งนี้เพราะชนบทร่มเยี่ยงประเพณีที่
แตกต่างกันมีส่วนทำให้เกิดการขัดแย้งกัน ดังที่มีกรณีพิพาทระหว่างชาวฝรั่งเศสกับพระสงฆ์
และชาวบ้านที่วัดสมอแครง เนื่องจากชาวฝรั่งเศส 2 คน ซึ่งเป็นพ่อค้าไปยังนกพิราบ
ที่วัดสมอแครง พระสงฆ์และชาวบ้านไม่พอใจจึงทำร้ายชาวฝรั่งเศสจนได้รับบาดเจ็บ
กงสุลฝรั่งเศสได้ร้องเรียนมายังเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์สมุหนายก โดยอ้างว่าบรรดา
ชาวยุโรปทั้งหลายต่างไม่พอใจในการกระทำของคนไทยในครั้งนี้ ในที่สุดพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้รับสั่งให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงวงษาธิราชสนิทเป็นผู้
ชำระคดี ดังที่กงสุลฝรั่งเศสได้กล่าวว่า "เขาทำโทษผู้ที่มีความผิดที่วัดสมอแครง
เวลา 4 โมงเย็น เขาได้ทำโทษต่อหน้าพวกเรือบลาลาเรอ...ส่วนเงิน 5,000 บาท
ที่พระสงฆ์ต้องเสียค่าปรับไหมนั้น ข้าพเจ้าก็ได้รับเงินแล้วในที่ทำโทษนั้น"³

¹ "ช่างนาฬิกา" บางกอกปริศนา 12 กรกฎาคม 2409 หน้า 117

² "นายช่างต่าง ๆ" บางกอกปริศนา 5 ตุลาคม 2408 หน้า 134

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 2/11 หนังสือราชการ
โต้ตอบกับกงสุลประเทศต่าง ๆ ร.ศ. 86

การตัดสินคดีในครั้งนั้นนับว่ากระทำเพื่อเหตุผลทางการเมือง เพื่อรักษาสัมพันธไมตรีระหว่างประเทศ เพราะจากหนังสือที่กงสุลฝรั่งเศสมีไปถึงเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์นั้น กงสุลไม่พอใจมากและถือว่าการทำร้ายร่างกายชาวฝรั่งเศสเป็นการลบหลู่คูหมิ่น ดังนั้นรัฐบาลไทยจึงรีบชำระคดี ซึ่งการตัดสินคดีในครั้งนั้นยอมเป็นที่กระทบกระเทือนต่อสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในศาสนา เพราะคนไทยถือว่าการทำร้ายชีวิตสัตว์ในบริเวณวัดเป็นสิ่งที่ไม่ควรกระทำ แต่ชาวตะวันตกมิได้คำนึงถึงประเพณีข้อนี้กลับถือเอาการที่ถูกทำร้ายร่างกายเป็นสิทธิที่ตนควรจะได้รับคามยุติธรรม ทั้งนี้เพราะลักษณะขนบธรรมเนียมประเพณีแตกต่างกัน การที่มีการลงโทษผู้กระทำความผิด ซึ่งมีทั้งพระสงฆ์และชาวบ้านต่อหน้าชาวต่างชาติ นับว่าทำให้เกิดความอับอายในความรู้สึกของประชาชนชาวไทยโดยทั่ว ๆ ไป

นอกจากนี้มีการขัดแย้งระหว่างบาทหลวงกับคนไทยอยู่เสมอ ๆ เมื่อเกิดคดีทุก ๆ ครั้ง กงสุลก็จะมีหนังสือร้องเรียนมายังรัฐบาล ซึ่งนับว่าเป็นปัญหาและเป็นภาระต่อรัฐบาลในการชำระคดีระหว่างคนไทยกับชาวต่างชาติเป็นอย่างมาก

ส่วนคนในบังคับของชาวยุโรป* ที่อยู่ในเมืองไทยก็ก่อปัญหาแก่รัฐบาลเช่นเดียวกัน ดังปรากฏว่าจะมีการทะเลาะวิวาทระหว่างคนไทยกับคนในบังคับของชาวยุโรปอยู่เสมอ ๆ เช่น การทะเลาะวิวาทเกี่ยวกับเรื่องอ้อยระหว่าง นายโตซึ่งอยู่ที่เมืองนครเขื่อนขันธ์กับจีนเลวหูซึ่งเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส¹ และเกิดกรณีพิพาทระหว่างคนในบังคับอังกฤษกับรัฐบาลและคนไทยในกรณีเกี่ยวกับทำป่าไม้ทางภาคเหนือ ทั้งนี้เพราะในสมัย

* หมายถึง คนเอเชียที่อยู่ในความรับผิดชอบของชาวยุโรป ได้แก่ ชาวจีน พม่า มลายู

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 2/14 หนังสือกงสุลฝรั่งเศสถึงกระทรวงการต่างประเทศ เรื่องการวิวาทกัน ร.ศ. 76 - 80

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในปี พ.ศ. 2407 ได้มีบริษัทบริติชบอร์เนียว (British Borneo) เข้ามาทำกิจการป่าไม้ เมื่อบริษัทเหล่านี้เข้ามาดำเนินการ ก็ได้้นำลูกจ้างชาวพม่า กะเหรี่ยง และชาวพื้นเมืองอื่น ๆ เข้ามาในเขตลานนาเพื่อใช้เป็นแรงงานในการทำป่าไม้ ทั้งนี้จึงนับว่าพ่อค้าอังกฤษและคนในบังคับอังกฤษได้เข้ามาในเขตลานนาไทยมากขึ้น อันจะก่อให้เกิดกรณีพิพาทระหว่างคนในบังคับอังกฤษกับรัฐบาลและคนไทย

ส่วนด้านการทำเหมืองแร่มีบริษัทอังกฤษเข้ามาเปิดตลาดรับซื้อแร่ที่บึงและสิงคโปร์ ทำให้การขุดหาแร่หรือเปิดเหมืองแร่ในที่ใหม่ ๆ เพิ่มขึ้น ซึ่งเป็นผลให้หัวเมืองฝั่งทะเลตะวันตก หัวเมืองปัตตานี ตลอดจนหัวเมืองมลายูประเทศราชของไทย ซึ่งอยู่ใกล้ชิดกันได้มีการเปลี่ยนแปลงในการทำเหมืองแร่ที่บึงมากขึ้นด้วย² และผลที่จะตามมา ก็คือปัญหาแรงงานชาวจีนที่เข้ามาเป็นกรรมกรเหมืองแร่ ซึ่งเป็นคนในบังคับอังกฤษได้ก่อปัญหาทางสังคมแก่ไทย

ดังนั้นจึงนับว่าการที่เกิดกลุ่มชนที่เป็นชาวยุโรปแท้ ๆ เข้ามาอยู่ในเมืองไทย และมีกลุ่มชนซึ่งเป็นชาวเอเชียที่อยู่ในบังคับชาวยุโรป จึงเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นใหม่ในสังคมไทย อันจะก่อให้เกิดปัญหาทางสังคม ในกรณีที่เกิดการทะเลาะวิวาท ฟ้องร้อง โดยจะขึ้นศาลลงสู่ ซึ่งนับว่าเริ่มเป็นปัญหานักใจของรัฐบาล โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยรัชกาลที่ 5 และสมัยต่อ ๆ มา

จากการกล่าวมาข้างต้น จะเห็นได้ว่าได้เกิดผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหลายประการ ซึ่งผลกระทบบางประการอาจจะเห็นไม่เด่นชัด และกลุ่มที่ได้รับผลกระทบคือกลุ่มชนที่อยู่ในเมืองหลวงหรือใกล้เมืองหลวง อย่างไรก็ตามปรากฏว่าก็เริ่มแผ่ขยายสู่ชนบทและเห็นเด่นชัดขึ้นในสมัยต่อ ๆ มา

¹วรรณศิลป์ บุญมี ความสัมพันธ์กับอังกฤษในบางลักษณะสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : การป่าไม้และการเหมืองแร่ หน้า 54

²ก. หน้า 204

การที่ประเทศไทยทำสนธิสัญญาเบาริงกับอังกฤษใน พ.ศ. 2398 และทำสนธิสัญญากับประเทศอื่น ๆ อีกหลายประเทศในเวลาใกล้เคียงกัน มีผลทำให้ประเทศไทยเริ่มเปลี่ยนแปลงไปในหลาย ๆ ด้าน ทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคม แต่ในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้จะเน้นเฉพาะทางด้านการเศรษฐกิจ สังคมเท่านั้น

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เริ่มเปลี่ยนแปลงรูปแบบของเศรษฐกิจ จากลักษณะเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเองมาเป็นระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้า มีการผลิตสินค้าเพื่อการส่งออก เช่น ข้าว และเปิดการค้าอย่างเสรี ซึ่งมีผลทำให้การค้าขายภายในประเทศและต่างประเทศขยายตัวมากขึ้น การเปลี่ยนมาเป็นระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้า ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงรูปแบบของการแลกเปลี่ยน จากการแลกเปลี่ยนโดยตรงเป็นแบบใช้เงินเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้า ทำให้ระบบเงินตราเริ่มมีบทบาทสำคัญต่อเศรษฐกิจ สังคมของไทยอย่างไม่เคยมีมาก่อน ดังนั้นรัฐบาลต้องปรับปรุงระบบ รูปแบบเงินตราให้มีมาตรฐาน ในแง่การปรับปรุงเศรษฐกิจ มีการปรับปรุงภาษีอากร โดยปรับปรุงวิธีการเก็บและอัตราการเก็บภาษีอากร ตลอดจนเพิ่มชนิดของภาษีอากร ส่วนการส่งเสริมการค้ากับต่างประเทศไม่เก็บศุลกากรที่บุกเบิกในปีแรก ลดอากรศุลกากรและผ่อนผันการเสียศุลกากร การผ่อนผันให้ไพร่ที่เกณฑ์มาทำงานกลับไปทำนา ตลอดจนชดเชยชดสอยชดสอยที่เพื่อทำการเพาะปลูก ซึ่งจะมีผลประโยชน์ทั้งทางด้านการเพาะปลูก และทำให้ราษฎรมาตั้งถิ่นฐานริมฝั่งคลอง ในขณะที่เดียวกันเป็นประโยชน์ต่อการคมนาคมอีกด้วย นอกจากนี้มีการเพาะปลูกพืชเกษตรกรรมต่าง ๆ อันมีส่วนส่งเสริมให้เศรษฐกิจของประเทศดีขึ้น สิ่งที่แสดงให้เห็นถึงความเจริญก้าวหน้าทางเศรษฐกิจ คือ การเกิดระบบโรงงานและบริษัทแบบสมัยใหม่ เช่น โรงสีข้าว โรงงานทอผ้า โรงเลื่อยจักร ตลอดจนการตั้งบริษัท ห้างร้านของชาวยุโรป

ค่านสังคมเริ่มมีการลดและผ่อนผันการเกณฑ์แรงงานจากไพร่ แล้วใช้วิธีจ้างแรงงาน อย่างไรก็ตามการเกณฑ์กำลังไพร่ก็ยังมีความจำเป็นต่อบ้านเมืองเพราะกิจการบางอย่างต้องอาศัยกำลังไพร่พล ประกอบกับรัฐบาลไม่มีเงินเพียงพอที่จะจ้างแรงงานเพื่อกำเนินกิจการต่าง ๆ ได้ทั้งหมด แต่ก็นับว่าการเริ่มลดการเกณฑ์แรงงานจากไพร่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นการวางรากฐานการยกเลิกไพร่ในสมัยรัชกาลที่ 5 ในส่วนที่เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ปรากฏว่าพระองค์ได้คัดถอนพระราชอำนาจและความเป็นสมมติเทพก็ลดลง กังกรณที่อนุญาตให้ราษฎรเข้าเฝ้าเวลาเสด็จพระราชดำเนินการลดหย่อนโทษในการกระทำความผิดบางประการ และการที่พระมหากษัตริย์ไม่ใช้พระราชอำนาจยึดครองที่ดินจากราษฎรโดยพลการ ซึ่งมีผลให้ราษฎรมีสติ เสรีภาพบางประการมากขึ้นกว่าแต่ก่อน ส่วนการอนุญาตให้ข้าราชการฝ่ายในทูลลาออกจากราชการได้ ก็นับว่าเป็นการยกสถานภาพของสตรีไทย และเป็นการให้เสรีภาพแก่สตรีมากขึ้นอีกด้วย

นอกจากนี้เริ่มรับวิทยาการของตะวันตก เพื่อปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยทั้งด้านการศึกษา การคมนาคม การจัดการงานสาธารณสุข การปรับปรุงวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี ตลอดจนการรับแนวความคิดด้านวิทยาศาสตร์ เช่น พระมหากษัตริย์ ชั้นสูง และกลุ่มขุนนางเริ่มมีแนวความคิดสมัยใหม่ที่มีเหตุผลมากขึ้น อันมีผลให้โลกทัศน์ทางสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เริ่มเปลี่ยนแปลง ในด้านการดำรงชีวิตกลุ่มขุนนางที่ "ทันสมัย" และชนชั้นสูงเริ่มมีการใช้จ่ายฟุ่มเฟือยในสิ่งที่ไม่จำเป็นต่อชีวิตประจำวันมากขึ้น ซึ่งลักษณะเช่นนี้จะแผ่กระจายมาสู่พวกพ่อค้าด้วย เป็นที่น่าสังเกตว่าหนังสือพิมพ์เริ่มมีบทบาทต่อสังคม ซึ่งเป็นการให้โอกาสแก่คนที่สนใจหาความรู้ เพื่อจะได้เห็นความเป็นไปของโลกกว้างขวางขึ้น แต่ความสนใจในวิทยาการสมัยใหม่ยังคงจำกัดอยู่ในแวดวงของชนชั้นสูงและกลุ่มขุนนางเป็นส่วนใหญ่ ยังไม่แผ่กระจายไปถึงประชาชนทั่ว ๆ ไปมากนัก ส่วนวิธีการที่รัฐบาลใช้เพื่อหว่านบำรุงประเทศและแก้ปัญหาสังคม ก็ให้ราษฎรมีสวนรับฝึกหัดต่อสังคมมากขึ้น โดยใช้วิธีออกประกาศเพื่อให้ประชาชนได้รับรู้ถึงการกระทำของรัฐบาล และเป็นการขอความร่วมมือ

จากราชกรัวย สำหรับพระมหากษัตริย์ในฐานะประมุขของประเทศก็ใช้วิธีเสด็จประพาส
ทั้งในพระนครและหัวเมือง เพื่อจะได้ทราบทุกข์สุขของราษฎรได้อย่างแท้จริง และยัง
ปรับปรุงระเบียบวิธีการที่ใหราษฎรถวายฎีการองทุกข์เมื่อมีเรื่องเดือดร้อนให้สะดวกกว่า
สมัยก่อน

การเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ สังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นับว่าเป็นการเริ่มปรับตัวเข้าสู่ยุคสมัยใหม่ของไทย อย่างไร
ก็ตามได้เกิดผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม คือทำให้อุตสาหกรรม
พื้นเมืองเริ่มเสื่อมโทรม เช่น อุตสาหกรรมน้ำตาล อุตสาหกรรมทอผ้า แต่เป็นที่น่า
สังเกตว่าผลกระทบที่มีต่ออุตสาหกรรมสิ่งทอมีไ้รุนแรงเหมือนกับประเทศอื่น ๆ เช่น จีน
อินเดีย นอกจากนี้ทำให้การครองชีพมีระดับสูงขึ้น ส่วนการเข้ามาตั้งถิ่นฐานของชาวยุโรป
ซึ่งนับว่าเป็นชนกลุ่มใหม่ที่อาศัยในประเทศไทย ก็ได้ก่อปัญหาทางสังคม ทั้งที่มีกรณี
พิพาทระหว่างคนไทยกับชาวยุโรป หรือคนในบังคับของยุโรป นับว่าเป็นปัญหาต่อรัฐบาล
ในการตัดสินใจต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ปัญหานี้จะมีมากขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5

อย่างไรก็ตามการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และผลกระทบที่เกิดขึ้น
ก็ยังไม่ได้เปลี่ยนโครงสร้างสังคมของไทย เพราะการเปลี่ยนแปลงและผลกระทบจะ
เกิดขึ้นในเมืองหลวง หัวเมืองใกล้เคียงหรือในแถบที่ติดต่อกับตะวันตก ดังนั้นประชาชน
ส่วนใหญ่จึงไม่ได้เปลี่ยนแปลงมากนัก การเปลี่ยนแปลงและผลกระทบดังกล่าว ได้เริ่ม
กระจายสู่ชนบททีละเล็กละน้อยในสมัยต่อมา โดยเฉพาะเมื่อการคมนาคมสะดวกขึ้น
เนื่องจากช่วงสมัยการครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีระยะสั้น
ความรู้สึกเกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และผลกระทบที่เกิดขึ้นจึงไม่
ขยายกว้างขวางมากนัก แต่จะเริ่มปรากฏเด่นชัดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 อันเป็นสมัยการ
ปฏิรูปประเทศครั้งสำคัญของประเทศไทย

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

1. เอกสารชั้นต้น (Primary Sources)

1.1 เอกสารที่ยังไม่ได้พิมพ์

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 กท.เล่ม 3 สารตรา
ทานเจ้าพระยาอรรคมหาเสนามาถึงเจ้าเมืองกรมการเมืองต่าง ๆ จ.ศ. 1214

_____ เอกสารรัชกาลที่ 4 กท.เล่ม 3 สารตราทานเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา
มาถึงเจ้าเมืองกรมการเมืองเพชรบุรี เมืองชุมพร จ.ศ. 1214

_____ เอกสารรัชกาลที่ 4 กท.เล่ม 3 สารตราทานเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา
มาถึงพระยาราชบุรี พระยากาญจนบุรี พระยาเพชรบุรี พระยานครเขื่อนขันธ์ เกี่ยวกับ
การควบคุมการเล่นการพนัน จ.ศ. 1214

_____ เอกสารรัชกาลที่ 4 กท.เล่ม 7 ว่าด้วยประกาศให้ราษฎรตั้งเครื่องบูชา
เสด็จพระราชดำเนิน จ.ศ. 1216

_____ เอกสารรัชกาลที่ 4 กท.เล่ม 11 ว่าด้วยตัดสินนายอากรหม้อศาลวิเวทกับ
ราษฎรผู้ซื้อหม้อศาล จ.ศ. 1218

_____ เอกสารรัชกาลที่ 4 กท.เล่ม 11 ว่าด้วยยกภาษีน้ำตาล อากรหม้อศาลโตนก
มาขึ้นให้กรมพระกลาโหมตั้งเจ้าภาษีนายอากร จ.ศ. 1218

_____ เอกสารรัชกาลที่ 4 กท.เล่ม 11 ว่าด้วยให้ชาหลวงส่งกรมการซึ่งสมรู้ทำ
เงินแกงเข้ามาชำระ ณ กรุงเทพฯ จ.ศ. 1218

_____ เอกสารรัชกาลที่ 4 กท.เล่ม 11 ให้สืบจับนายภู่ ผู้ทำเงินแกงหนีมาแต่เมือง
สุโขทัย จ.ศ. 1218

_____ เอกสารรัชกาลที่ 4 2/15 ฝรั่งเคลซอเบิกกล่อง จ.ศ. 1224

_____ เอกสารรัชกาลที่ 4 กท.เล่ม 25 ว่าด้วยจะเสด็จทอดพระเนตรการนวดข้าว
จ.ศ. 1225

_____ เอกสารรัชกาลที่ 4 กท.เล่ม 25 ว่าด้วยยกเลิกเกณฑ์คัดกระวานให้เจ้าพระยา
สงขลาทำหาง จ.ศ. 1225

- จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 กท.เล่ม 27 ตอบเมือง
ราชบุรีให้เร่งสืบจับอ้ายนิมูทำเงินแกง จ.ศ. 1226
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 4 1ก/8 ประกาศให้ราษฎรที่ประสงค์จะซื้อข้าวสารได้
โดยสารเรือกลไฟ จ.ศ. 1226
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 4 2/16 ฝรั่งเศสขอเปิดช่อง จ.ศ. 1227
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 4 กท.เล่ม 38 สารตรามิไปถึงผู้ว่าราชการเมืองชลบุรี
ว่าด้วยราษฎรไม่ยอมเสียภาษีโรงร้านให้แก่เจ้าภาษี จ.ศ. 1229 - 1231
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 4 1ก/3 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวถึงนายแม่มอญทศ 30 มกราคม ร.ศ. 72
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 4 99/2 ข่าวหนังสือพิมพ์ต่างประเทศเกี่ยวกับเรื่อง
เมืองไทย ร.ศ. 75
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 4 2/14 หนังสือกงสุลฝรั่งเศสในไทยมีถึงกระทรวง
การต่างประเทศให้รื้อถอนโรงปูน ร.ศ. 76 - 80
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 4 2/14 หนังสือกงสุลฝรั่งเศสมีถึงกระทรวงการต่าง
ประเทศ เรื่องการวิวาทกัน ร.ศ. 76 - 80
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 4 1ก/6 พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า
เจ้าอยู่หัวถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 23 มิถุนายน - 23 ธันวาคม
ร.ศ. 78
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 4 2/15 กงสุลฝรั่งเศสขอเข้าตี ร.ศ. 83
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 4 99/3 พระบรมราโชวาทรัชกาลที่ 4 ในวันเฉลิม
พระชนมพรรษาครบ 60 ชันษา ร.ศ. 83
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 4 2/9 จดหมายกงสุลอังกฤษ ร.ศ. 85
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 4 2/11 หนังสือราชการโต้ตอบกับกงสุลประเทศต่าง ๆ
ร.ศ. 86
- _____ เอกสารรัชกาลที่ 4 2/13 จดหมายจากกงสุลอังกฤษ ร.ศ. 88

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 1ก/8 เจ้านาย
มหากเล็กในวังพอใจเจ้าหญิงในวัง เมื่อสารภาพผิดก็ทรงอนุญาต ม.ป.ป.

_____ เอกสารรัชกาลที่ 4 1ก/8 ตักเตือนเจ้านาย เจ้าจอมฝ่ายใน เจ้านาย
ฝ่ายหน้าอย่าให้ประพฤติกการสิ่งใดอันเป็นที่เสื่อมเสีย ม.ป.ป.

_____ สบ. 2.56/44 ตำนานเงินตรา ม.ป.ป.

_____ สบ. 4/8 เบ็กลีล ม.ป.ป.

_____ สบ. 4/9 พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าด้วย
ถนนรอบพระราชวัง ม.ป.ป.

_____ เอกสารรัชกาลที่ 4 1ก/8 พระราชหัตถเลขาและประกาศต่าง ๆ ใน
รัชกาลที่ 4 ม.ป.ป.

_____ เอกสารรัชกาลที่ 4 1ก/8 รับสั่งให้สมิมี สมินทุ อ้ายเซ่ง หากินด้วย
การหลอกลวง ซึ่งถูกเนรเทศไปอยู่สงขลาให้ออกจากสงขลา คราวเจ้านายเสด็จ
ประพาสสงขลา ม.ป.ป.

_____ เอกสารรัชกาลที่ 4 1ก/8 ลักษณะการลงโทษ ม.ป.ป.

_____ เอกสารรัชกาลที่ 4 1ก/8 สมเด็จพระเจ้านโปเลียนที่ 3 ตั้งกงสุลใหญ่
ฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ ม.ป.ป.

_____ เอกสารรัชกาลที่ 4 1ก/8 อธิบายเรื่องสงกรานต์ 3 อย่าง ม.ป.ป.

_____ เอกสารรัชกาลที่ 4 1ก/8 ออกพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ 1,000 ซึ่ง
ให้พ่อดำน้ำตาลทรายไปลงทุน ม.ป.ป.

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.2/2 รัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสชวา

จ.ศ. 1221

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุทพิเศษ เล่ม 7 หน้า 410 - 413 เจ้าพระยา
มหินทรศักดิ์ศรีราชบุรินทร์เกล้าฯ ถวายอธิบายความประสงค์เดิม เรื่องเลข ไพร่สม

จ.ศ. 1247

หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 59 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1213

เลขที่ 72	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1213
เลขที่ 30	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1214
เลขที่ 46	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1214
เลขที่ 92	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1214
เลขที่ 44	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1215
เลขที่ 64	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1215
เลขที่ 67	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1215
เลขที่ 72	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1215
เลขที่ 77	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1215
เลขที่ 81	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1215
เลขที่ 82	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1215
เลขที่ 70	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1217
เลขที่ 79 ก	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1218
เลขที่ 89	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1218
เลขที่ 121	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1218
เลขที่ 122	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1218
เลขที่ 52	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1219
เลขที่ 72	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1219
เลขที่ 75	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1219
เลขที่ 77	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1219
เลขที่ 83	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1219
เลขที่ 98	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1219
เลขที่ 108	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1219
เลขที่ 65	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1220
เลขที่ 96	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1220

หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 132 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1220

_____	เลขที่ 26	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1221
_____	เลขที่ 64	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1221
_____	เลขที่ 88	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1221
_____	เลขที่ 90	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1221
_____	เลขที่ 91	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1221
_____	เลขที่ 77	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1222
_____	เลขที่ 85	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1222
_____	เลขที่ 94	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1222
_____	เลขที่ 98	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1222
_____	เลขที่ 100	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1222
_____	เลขที่ 117	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1222
_____	เลขที่ 116	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1223
_____	เลขที่ 167	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1223
_____	เลขที่ 45	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1224
_____	เลขที่ 148	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1224
_____	เลขที่ 186	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1224
_____	เลขที่ 79	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1225
_____	เลขที่ 107	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1225
_____	เลขที่ 110	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1225
_____	เลขที่ 116	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1225
_____	เลขที่ 153	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1225
_____	เลขที่ 162	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1225
_____	เลขที่ 176	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1225
_____	เลขที่ 69	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1226

หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 103 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1226

_____	เลขที่ 113	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1226
_____	เลขที่ 116	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1226
_____	เลขที่ 119	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1226
_____	เลขที่ 187	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1226
_____	เลขที่ 95	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1227
_____	เลขที่ 145	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1227
_____	เลขที่ 161	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1227
_____	เลขที่ 172	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1227
_____	เลขที่ 176	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1227
_____	เลขที่ 189	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1227
_____	เลขที่ 197	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1227
_____	เลขที่ 260	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1227
_____	เลขที่ 261	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1227
_____	เลขที่ 307	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1227
_____	เลขที่ 314	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1227
_____	เลขที่ 150	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1228
_____	เลขที่ 166	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1228
_____	เลขที่ 231	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1228
_____	เลขที่ 284	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1228
_____	เลขที่ 302	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1228
_____	เลขที่ 317	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1228
_____	เลขที่ 334	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1228
_____	เลขที่ 9	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1229
_____	เลขที่ 231	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1229

หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 320 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1229

_____	เลขที่ 27	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1230
_____	เลขที่ 94	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	จ.ศ. 1230
_____	เลขที่ 22	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	ม.ป.ป.
_____	เลขที่ 44	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	ม.ป.ป.
_____	เลขที่ 338	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	ม.ป.ป.
_____	เลขที่ 357	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	ม.ป.ป.
_____	เลขที่ 413	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	ม.ป.ป.
_____	เลขที่ 436	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	ม.ป.ป.
_____	เลขที่ 487	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	ม.ป.ป.
_____	เลขที่ 550	จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4	ม.ป.ป.

1.2 เอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์

/กฎหมายตราสามดวง กรมศิลปากร 2521, 775 หน้า

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ รุมนมพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระ

พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ในงานศพ นางบัว วิมานวัชร 29 มีนาคม 2501

โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม 2501, 143 หน้า

- ✓ _____ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400 องค์การค้าของคุรุสภา
2503, 305 หน้า
- ✓ _____ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401 - 2404 องค์การค้าของคุรุสภา
2504, 333 หน้า
- _____ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405 - 2408 องค์การค้าของคุรุสภา
2504, 338 หน้า
- ✓ _____ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408 - 2411 องค์การค้าของคุรุสภา
2505, 288 หน้า

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ ประมุขพระนิพนธ์ในรัชกาลที่ 4 หมวดปกิณณกะ
ภาค 2 พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ หม่อมสาย ศรีวิช ๗ อุษยา 22 มีนาคม
2512 โรงพิมพ์พระจันทร์ 2512, 53 หน้า

พระราชกระแสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ 1 พิมพ์ใน
งานพระราชทานเพลิงศพ ทานบุญอุปัชฌาย์กษัตริย์ (เลียบ ณ นคร) 29 กุมภาพันธ์
2499 โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช 2499, 20 หน้า

พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ในงานฉลอง
ครบ 84 ปี มหามกุฏราชวิทยาลัย 1 - 5 ตุลาคม 2521 โรงพิมพ์มหามกุฏ
ราชวิทยาลัย 2521, 700 หน้า

พระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หลวงประกอบนิติสาร (ประกอบ บุญยัษฐิติ)
4 กุมภาพันธ์ 2514 โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช 2514, 63 หน้า

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสมณฑลราชบุรี ร.ศ. 128 พิมพ์ในงาน
พระราชทานเพลิงศพ ร.ศ.อ.ประธาน โชติวรรณ 2 ธันวาคม 2499 ประเสริฐ
การพิมพ์ 2499, 35 หน้า

ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2481...3 เล่ม

ราชกิจจานุเบกษาในรัชกาลที่ 4 เล่ม 1 พ.ศ. 2401, 79 หน้า ไมโครฟิล์ม

"รายงานประชุมเทศบาล ร.ศ. 126" เทศบาล เล่ม 4 วันที่ 1 มกราคม

ร.ศ. 126

2. เอกสารรอง (Secondary Sources)

2.1 หนังสือทั่วไป

หนังสือภาษาไทย

กระต่าย อิศรางกูร, ม.ร.ว. นิราศลอนดอน พิมพ์ในงานศพ นางจำนวน จิณีภพ

8 เมษายน 2505 ม.ป.ท. 2505, 98 หน้า

กริสโวลด์, เอ.บี. "พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" แปลโดย หม่อมเจ้า

สุภัทรทิศ กิตฺตกุล ใน หนังสือที่ระลึกถึงรอบ 100 ปี แห่งวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และวันเสวยราชย์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

1 ตุลาคม 2511 หน้า 1 - 95 โรงพิมพ์พระจันทร์ 2511

✓ ขจร สุขพานิช ข้อมูลประวัติศาสตร์ : สมัยบางกอก ภาควิชาประวัติศาสตร์

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2518, 399 หน้า

_____ "ฐานันดรไพร่" ใน หนังสืออ่านประกอบพื้นฐานอารยธรรมไทยตอนพื้นฐาน

ทางประวัติศาสตร์ สังคม และการเมือง หน้า 71 - 120 มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

2516

ครอว์ฟอร์ด, จอห์น เอกสารของครอว์ฟอร์ด แปลโดย ไพโรจน์ เกษมณีกิจ กรมศิลปากร

2515, 267 หน้า

คำพูน บุญทวี ลูกอีสาน บรรณกิจเทรคคิง 2519, 516 หน้า

คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. คำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย เรื่องพระพุทธศาสนา

กับสังคมไทย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2515, 69 หน้า

✓ _____ สถาบันพระมหากษัตริย์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

ประสานมิตร 2519, 36 หน้า

✓ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ วัคสมอรายอันมีนามว่าราชาธิวาส พิมพ์ในงาน

ถวายพระเพลิงพระบรมศพ สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสา

อัยกาเจ้า 22 เมษายน 2499 โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย 2499, 61 หน้า

✓ จุลจักรพงษ์, พระองค์เจ้า เจ้าชีวิต คลังวิทยา 2505, 753 หน้า

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ สุธี ประกาศนเศรษฐ "ระบบเศรษฐกิจไทย ค.ศ. 1851 - 1910" ใน วิวัฒนาการทุนนิยมไทย หน้า 1 - 47 สารศึกษาการพิมพ์ 2523
 ชัย เรื่องศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352 - 2453 ก้านเศรษฐกิจ
ไทยวัฒนาพานิช 2522, 348 หน้า

- ✓ ประวัติสังคมไทยสมัยโบราณก่อนศตวรรษที่ 25 เรื่องศิลป์ 2523, 343 หน้า
- ✓ แอรวส นีโกลาส์ ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม แบบไทย
สันต์ ท.โกมลบุตร กาวหนา 2506, 308 หน้า
- ✓ คำทรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา ประชุมปารกฏา พิมพ์ในงาน
พระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าอาชาวิชิต ติศกุล 22 มกราคม 2519 โรงพิมพ์พระจันทร์
 2519, 369 หน้า
- ✓ ความทรงจำ ศิลปบรรณาการ 2516, 375 หน้า
- ✓ ชุมนุมพระนิพนธ์บางเรื่อง พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ นางทิพย์ เพิ่มปรีชา
 7 กุมภาพันธ์ 2508 ม.ป.ท. 2508, 50 หน้า
- ✓ เทศาภิบาล คลังวิทยา 2495, 444 หน้า
- ✓ เบ็คเคิล็ค พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระยาธรรมจรรยาอนุกรมมนตรี
 (ทองดี โชติกเสถียร) 6 มกราคม 2490 โรงพิมพ์สหการพานิช 2490,
 99 หน้า
- ✓ ประชุมพระนิพนธ์เบ็คเคิล็ค องค์การค้ำของครุสภา 2504, 321 หน้า
- ✓ พระราชประวัติรัชกาลที่ 5 ก่อนเสวยราชย์ พระบรมราชประวัติ
พระประวัติกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ พระประวัติศรีเสลา พิมพ์ครั้งที่ 2
องค์การค้ำของครุสภา 2514, 272 หน้า
- ✓ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 5 องค์การค้ำของครุสภา
 2504, 379 หน้า
- ✓ เรื่องพระจอมเกล้าฯ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงศรีสังกร
 (ตาม จารุรัตน์) 19 มกราคม 2500 โรงพิมพ์ศิรณสาร 2500, 82 หน้า

คำทรงราชานภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา "ลักษณะการปกครองประเทศ
สยามแต่โบราณ" ใน หนังสืออ่านประกอบพื้นฐานอารยธรรมไทย ตอนพื้นฐานทาง
ประวัติศาสตร์ สังคม และการเมือง หน้า 1 - 29 มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
2516

_____ ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ ภาคที่ 15 คำานานภาษีกาโบราณบางอย่าง พิมพ์ในงานพระราชทาน
เพลิงศพ หม่อมเจ้าหญิงสร้อยทนต์ โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร ม.ป.ป. 67 หน้า
เกษ สนิทวงศ์, ม.ล. "พระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
ซึ่งบังเกิดผลในทางเศรษฐกิจของประเทศ" ใน หนังสือเฉลิมพระชนมายุครบ 3 รอบ
12 สิงหาคม หน้า 111 - 142 โรงพิมพ์พระจันทร์ 2511

เคอ ลาลแบร์ จดหมายเหตุลาลแบร์ ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1 แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร
กาหนดนา 2510, 639 หน้า

ท. กล้วยไม้ ณ อุษยา "เล่าเรื่องพระจอมเกล้า" ใน บทความบางเรื่อง หน้า 85
- 153 โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์ 2513

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา ประชุมจดหมายเหตุเรื่องสุริยุปราคา ในรัชกาลที่ 4 และ
เรื่องรัชกาลที่ 4 ประมวลสรรพคดี พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงศรีสังกร
(ตาม จารุรัตน์) 19 มกราคม 2500 ม.ป.ท. 2500, 110 หน้า

_____ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 องค์การคำของครูสภา
2504, 206 หน้า

_____ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 องค์การคำของครูสภา
2504... 2 เล่ม

✓ _____ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 พิมพ์ครั้งที่ 2 องค์การคำ
ของครูสภา 2521, 522 หน้า

_____ หนังสือแสดงกิจจานุกิจ พิมพ์ในงานทอดกฐิน ณ วัดเกตุการาม อ.เมือง
จังหวัดเชียงใหม่ 13 พฤศจิกายน 2513 โรงพิมพ์ครูสภา 2513, 138 หน้า

ชนิด อยู่โพธิ์ สมเด็จพระยาบรมมหารัษฎ์วิวัฒน์ เมื่อเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน
 ในตอนต้นรัชกาลที่ 5 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พ.ท.หลวงสุกกระบวนรบ
 (ทัน จารุปานทุ) 30 เมษายน 2511 โรงพิมพ์ชวนพิมพ์ 2511, 71 หน้า
 ชิดา สาระยา "กำเนิดของอาณาจักรสุโขทัย" ใน รายงานผลการสัมมนาการเมือง
และสภาพสังคมสมัยสุโขทัย หน้า 544 - 546 ศูนย์สุโขทัยศึกษา มหาวิทยาลัย
 ศรีนครินทรวิโรฒ พิมพ์โลก 2521

นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
 กรมพระยาดำรงราชานุภาพ สาส์นสมเด็จ เล่ม 11 องค์การค้าของคุรุสภา
 2504, 353 หน้า

_____ สาส์นสมเด็จ เล่ม 18 องค์การค้าของคุรุสภา 2504, 281 หน้า

_____ สาส์นสมเด็จ เล่ม 19 องค์การค้าของคุรุสภา 2504, 322 หน้า

นิตยา มาพึ่งพงศ์ คำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย เรื่องพื้นฐานทางเศรษฐกิจ
ของไทย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2512 ไม่มีเลขหน้า พิมพ์ที่

บริษัท เล. ที. บี. ประชุมพงศาวดารภาคที่ 31 จกหมายเหตุเรื่องมิชชันนารีอเมริกัน

เข้ามาประเทศไทย แปลโดย บ่วน อินทวงศ์ พิมพ์ในงานศพพระยาสารสินสวามิภักดิ์
 (เทียนฮั้ว สารสิน) ตุลาคม 2468 โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร 2468,
 68 หน้า

เขาริง, เซอร์จอห์น เซอร์ยอนโบว์ริง แปลโดย เพ็ง บุณนาค พิมพ์ในงาน

พระราชทานเพลิงศพ หลวงจรัญ สนิทวงศ์ (ม.ล.จรัญ สนิทวงศ์) 31 มีนาคม
 2502 โรงพิมพ์ศิรินสาร 2502, 89 หน้า

ประทีป ชุมพล ผู้รวบรวม รายงานผลการสัมมนาสังคมโลกใต้อ่าวไทยกับการวิจัย
ปัญหาเศรษฐกิจ การเมือง และสังคมสมัยสุโขทัย มหาวิทยาลัยศิลปากร 2519,
 266 หน้า

ปวเรศวรียาลงกรณ์, สมเด็จพระสมณเจ้า กรมพระยา และคนอื่น ๆ เทศนาพระราชประวัติ
และพงศาวดารกรุงเก่า พิมพ์ครั้งที่ 8 โรงพิมพ์พระจันทร์ 2481, 265 หน้า

✓ ปาลเลกัวซ์ เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย ลันต์ ท.โกมลบุตร พิมพ์ครั้งที่ 2 ก้าวหน้า
2520, 930 หน้า

พิทยลาภพฤฒิยากร, พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่น "การเปลี่ยนแปลงและประเพณีของไทย
ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" ใน หนังสือที่ระลึกถึงรอบ
100 ปี แห่งวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และวันเสวยราชย์
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 1 ตุลาคม 2511 หน้า 163 - 210
โรงพิมพ์พระจันทร์ 2511

พิสูจน์พานิชลักษณ์, หลวง มหาปรัชญาธิเบต พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
ท่านผู้หญิง หม่อมราชวงศ์อรุณ วรพงศ์พิพัฒน์ 2481 โรงพิมพ์พระจันทร์ 2481,
39 หน้า

พุทธเลิศหล้านภาลัย, พระบาทสมเด็จพระ ขุนช้างขุนแผน โรงพิมพ์คุรุสภา 2493,
992 หน้า

ไพฑูริย์ สายสว่าง ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เอกสารการประชุม
สัมมนาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย ครั้งที่ 2 วันที่ 7 กรกฎาคม 2522 คณะ
เศรษฐศาสตร์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2521, 47 หน้า
✓ ไพฑูริย์ ช่างเรือน ลักษณะสังคมและการปกครองของไทย ไทยวัฒนาพานิช 2514,
196 หน้า

เพลคัส, จอร์จ ฮอว์ล หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ 4 กองคริสเตียนศึกษา 2504, 165 หน้า
✓ แพร์แบงก์, จอห์น. เค และคนอื่น ๆ เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 2 แปลโดย
ศรีสุข ทวีชาประสิทธิ์ ไทยวัฒนาพานิช 2520

✓ มอฟเฟ็ต, แอ็บบ็อต โลว์ แผ่นดินพระจอมเกล้า แปลโดย นิจ ทองโสภิต สมาคมสังคมศาสตร์
แห่งประเทศไทย 2520, 315 หน้า

ริคส์, เฟรค คัมบลิว การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและพม่า แปลโดย อมร
โสภณวิเศษวงศ์ และ เอกวิทย์ ณ ถลาง ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2519, 105 หน้า

อุทัย ใจจงรัก "เรือนไทยในภาคกลาง" ใน เรือนไทยเดิม หน้า 1 - 28 สยาม
สมาคม 2519

✓ จิรญาณวโรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา เทศนาพระราชประวัติพระบาท
สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ในงานบำเพ็ญกุศลถวาย
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระเจ้านมวงศ์เชอกรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ
โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม 2500, 59 หน้า

ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
พระราชหัตถเลขา-ลายพระหัตถ์ พิมพ์ในงานครบ 50 ปี วันสิ้นพระชนม์ของสมเด็จพระ
มหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส 1 - 7 สิงหาคม 2514 ธนาคาร
กรุงศรีอยุธยา 2514, 338 หน้า

วิจิตรมาตรา, ชุน ประวัติการคำไทย พิมพ์ครั้งที่ 4 รวมลำน 2516, 404 หน้า
วุฒิชัย มูลศิลป์ การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย
2516, 240 หน้า

เวงค์, เคลาส และ โรสเซ็นแบร์ก เคลาส ผู้รวบรวม เยอรมันมองไทย เคล็คไทย
2520, 295 หน้า

✓ เวลลา, วอลเตอร์. เอฟ แผ่นดินพระนั่งเกล้า แปลโดย นิจ ทองโสภิต สมาคม
สังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย 2514, 298 หน้า

เวลดส์, ควอริช การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แปลโดย กาญจน์
สมเกียรติกุล และ ยุพา ชุมจันทร์ โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์
2519, 404 หน้า

ศิลป์ากร, กรม ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 6 ก้าวหน้า 2507,
610 หน้า

ประชุมพงศาวดารภาคที่ 53 เล่ม 30 พงศาวดารเมืองสงขลา องค์การค้า
ของกุศล 2511, 315 หน้า

ประชุมพงศาวดารภาคที่ 62 เรื่องทูตฝรั่งเศสสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พิมพ์ในงาน
พระราชทานเพลิงศพ พระยาสุรพิภพปรีชา (ชื่น โชติกเสถียร) 28 กุมภาพันธ์ 2479
โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร 2479, 492 หน้า

ศิลปากร, กรม ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 62 เล่ม 35 เรื่องทูตฝรั่งเศสกับกรุงรัตนโกสินทร์
องค์การคำของคุรุสภา 2512, 292 หน้า

_____ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 69 เรื่องเกี่ยวกับกรุงเก่า ตอนที่ 1 พิมพ์ในงาน
พระราชทานเพลิงศพ อำมาตย์เอก พระยาพิริยะวิชัย (เพียบ สุวรรณิน) 22 มิถุนายน
2481 โรงพิมพ์พระจันทร์ 2481, 111 หน้า

_____ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 80 เล่ม 50 จกหมายเหตุพระที่นั่ง องค์การคำของ
คุรุสภา 2513, 267 หน้า

สุนทรี่ อาสะไวย์ บทบาทของรัฐบาลและเอกชนในการพัฒนา : พิจารณาเฉพาะกรณี
ประวัติโครงการรังสิต พ.ศ. 2431 - 2457 สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัย
ธรรมศาสตร์ 2521, 339 หน้า

สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา และ เมทิง ชุมสาย ณ อยุธยา วังท่าพระ กรุงสยามการพิมพ์
2514, 48 หน้า

หม่อง หิน อ่อง ประวัติศาสตร์พม่า แปลโดย เพ็ชร สุมิตร ไทยวัฒนาพานิช 2519,
221 หน้า

✓ วอकिन รพีพัฒน์, ม.ร.ว. สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 - 2416 โครงการ
ตำราสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์ 2521, 502 หน้า

✓ อนุমানราชชน, พระยา ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน โดย เสฐียรโกเศศ (นามแฝง)
บรรณาการ 2510, 239 หน้า

_____ ประเพณีเบ็คเตล็ค โดย เสฐียรโกเศศ (นามแฝง) สมาคมสังคมศาสตร์แห่ง
ประเทศไทย 2508, 285 หน้า

อนุวิทย์ เจริญศุกกุล "เรือนไทยในภาคเหนือ" ใน เรือนไทยเดิม หน้า 29 - 53
สยามสมาคม 2519

ธอลด์, ที.จี.อี. ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ แปลโดย คุณวรุณบุพา สนิทวงศ์
ณ อยุธยา และคนอื่นๆ ไทยวัฒนาพานิช 2522...2 เล่ม

แฮร์ริส, เทาเชนค์ บันทึกรายวันของเทาเชนค์ แฮร์ริส แปลโดย นันทา วรเนติวงศ์
กรมศิลปากร 2515, 128 หน้า

หนังสือภาษาอังกฤษ

Bowring, Sir John. The Kingdom and People of Siam. London, Oxford University Press, 1969...2 V.

Ingram, James C. Economic Change in Thailand 1850 - 1970 Kuala Lumpur, Oxford University Press, 1971. 352 p.

Skinner, George William. Chinese Society in Thailand : An Analytical History. New York, Cornell University Press, 1957. 459 p.

Steinberg, David Joel. and others. In Search of Southeast Asia. Kuala Lumpur, Oxford University Press, 1975. 522 p.

2.2 วิทยานิพนธ์

กิตติ คันไทย คลองกับระบบเศรษฐกิจของไทย วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2520, 208 หน้า อักสำเนา

เกื้อกูล ยืนยงอนันต์ การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วิทยานิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2519, 287 หน้า อักสำเนา

ทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับหัวเมืองประเทศราชภายในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 - 2411) วิทยานิพนธ์ กศ.ม. วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร 2515, 134 หน้า อักสำเนา

ทวีศักดิ์ สุภาษา การจัดการและบทบาทของตำรวจในมณฑลกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วิทยานิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2520, 508 หน้า อักสำเนา

ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ การผลิตและการทอผ้าในภาคกลางตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2521, 335 หน้า อักสำเนา

ประไพ รักษา ผลของการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่มีต่อการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย ปริณิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
 ประสานมิตร 2522, 381 หน้า อักส่าเนา

ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ การยกเลิกระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ปริณิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร
 2523, 191 หน้า อักส่าเนา

พลกุล อังกนิรันทน บทบาทชาวจีนในประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ปริณิพนธ์ กศ.ม. วิทยาลัยวิชาการศึกษาประสานมิตร 2514,
 220 หน้า อักส่าเนา

พวงร้อย กล่อมเอี้ยง พระบรมราโชบายเกี่ยวกับปัญหาชาวจีนในพระราชอาณาเขต
รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ปริณิพนธ์ กศ.ม. วิทยาลัย
 วิชาการศึกษา ประสานมิตร 2516, 389 หน้า อักส่าเนา

วรรณชลิย์ บุญมี ความสัมพันธ์กับอังกฤษในบางลักษณะสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว : การป่าไม้และการเหมืองแร่ ปริณิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัย
 ศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2520, 503 หน้า อักส่าเนา

วรารณ ทินานนท์ การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น วิทยานิพนธ์ อ.ม.
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2522, 138 หน้า อักส่าเนา

วิมล บัวสุวรรณ ประเทศไทยเริ่มเปลี่ยนโฉมหน้าตามแบบอารยประเทศในสมัยใด
 วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2497, 241 หน้า พิมพ์

ศรีนวล ศิริมิลันท์ การปรับปรุงเศรษฐกิจของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2519, 229 หน้า อักส่าเนา

สมชาย หลั่งหอยา ปัญหาชาวนาและนโยบายของรัฐบาลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2521,
 538 หน้า อักส่าเนา

สวัสดิ์ ประยูรเสถียร การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ พ.ศ. 2436 - 2476 ปริณิพนธ์
 กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2522, 371 หน้า อักส่าเนา

สุวิทย์ ไพบูลย์วัฒน์ วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทยระหว่าง

พ.ศ.2394-2475 วิทยานิพนธ์ อ.ม.จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2522, 271 หน้า อักษรย่อ

Wilson, Constance M. State and Society in the Reign of Mongkut 1851 - 1868 : Thailand on The Eve of Modernization Doctor's Thesis. Cornell University, 1970 ... 2 V.

2.3 วารสาร

จรูญ ลุบลพานิช "หนังสือพิมพ์สยามกอนกาศเดนมาร์" ศิลปากร 4 : 73-88 พฤศจิกายน 2505

ชัยวัฒน์ สมุทวนิช "แนวความคิดทางสังคมและการเมืองของ ก.ศ.ร.กุลหลาบ" สังคมศาสตร์

15 : 50-72 มกราคม - มีนาคม 2521

จิโรธกุล ทานาเบ "การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย"

ธรรมศาสตร์ 2 : 70-94 ตุลาคม 2518 - มกราคม 2519

จุฑาภา ประภาพันธ์ "เจ้าอาณานิคมอาณานิคมที่ปลายเศรษฐกิจไทย" เศรษฐศาสตร์ปริทัศน์

1 : 62-85 พฤษภาคม 2515

นิตยา มาหิพงษ์ "การค้าระหว่างประเทศและระบบเศรษฐกิจภายในประเทศ

(พ.ศ.2363-2398)" จุฬาสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 2 :

60-70 เมษายน 2518

บุญชนะ ชัยถาวร "ปัญหาและอนาคตในการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศ" รัฐาภิรักษ์

5 : 43-44 มกราคม 2508

ประภัสสร บุญประเสริฐ "วิเคราะห์มูลเหตุในการสถาปนาสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศ -

รังสรรค์ เป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว" รามคำแหง 3 : 87-98

ตุลาคม 2517

ประภัสสร เสวิกุล "ถนนกรุงเทพ" อนุสาร อ.อ.ท. 2 : 36-48 กันยายน 2514

ประเสริฐ จิตวิวัฒน์พงศ์ "การสร้างความชาติของญี่ปุ่น" วารสาร สสท. 29 : 6-28

กันยายน - ตุลาคม 2521

วิมล พงศ์พิพัฒน์ "เมืองไทยยุคปฏิรูปครั้งแรก" เมืองโบราณ 4 : 29 - 37 กรกฎาคม

- กันยายน 2520

วิลาสวงศ์ พงศบุตร "พระคลังสินค้า" เอกลักษณ์ไทย 1 : 32 - 37 สิงหาคม

2520

Brailey, Nigel J. "Chiangmai and the Inception of Administrative

Centralization Policy in Siam" จุลสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และ

มนุษยศาสตร์ 2 : 71 - 82 มกราคม 2518

Ingram, James C. "Thailand's Rice Trade and the Allocation of Resources"

จุลสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 2517

Napamas Dhiravegin "The Overseas Chinese in Southeast Asia : Comparative

Study with A Special Case Study of Thailand" จุลสารโครงการตำรา

สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 2517

2.4 หนังสือพิมพ์

"กลไฟสีขาว" บางกอกธุรกิจเคอร์ 31 มกราคม 2409 หน้า 224, 243 ไมโครฟิล์ม

"กองตระเวน" บางกอกธุรกิจเคอร์ 7 พฤษภาคม 2408 หน้า 23 ไมโครฟิล์ม

"ข่าวที่กรุงเทพฯ" บางกอกธุรกิจเคอร์ 1 มกราคม 2409 หน้า 202 ไมโครฟิล์ม

"ข่าวที่กรุงเทพฯ" บางกอกธุรกิจเคอร์ 17 มกราคม 2409 หน้า 223 ไมโครฟิล์ม

"ข่าวที่กรุงเทพฯ" บางกอกธุรกิจเคอร์ 17 มีนาคม 2409 หน้า 19 ไมโครฟิล์ม

"ข่าวน้ำฝนที่เมืองเพชรบุรี" บางกอกธุรกิจเคอร์ 7 สิงหาคม 2408 หน้า 81

ไมโครฟิล์ม

"คลองที่จะขุดใหม่" บางกอกธุรกิจเคอร์ 1 พฤษภาคม 2408 หน้า 21 - 22

ไมโครฟิล์ม

"ความพวักกันบางไชยเมง" บางกอกธุรกิจเคอร์ 20 กันยายน 2408 หน้า 115

ไมโครฟิล์ม

"โจรสลัดในโรงพิมพ์" บางกอกเรคคอร์ด 11 สิงหาคม 2409 หน้า 141
ไมโครฟิล์ม

"ช่างนาฬิกา" บางกอกเรคคอร์ด 12 กรกฎาคม 2409 หน้า 117 ไมโครฟิล์ม

"ตลาดสำเพ็ง" บางกอกเรคคอร์ด 5 ตุลาคม 2408 หน้า 132 ไมโครฟิล์ม

"ทางหลวงในกรุงเทพ" บางกอกเรคคอร์ด 22 ธันวาคม 2409 หน้า 254
ไมโครฟิล์ม

"นายช่างต่าง ๆ" บางกอกเรคคอร์ด 5 ตุลาคม 2408 หน้า 133, 134 ไมโครฟิล์ม

บางกอกเรคคอร์ด 16 มิถุนายน 2408 หน้า 18, 72 ไมโครฟิล์ม

บางกอกเรคคอร์ด 3 พฤศจิกายน 2408 หน้า 154 - 155 ไมโครฟิล์ม

บางกอกเรคคอร์ด 18 พฤศจิกายน 2408 หน้า 161 ไมโครฟิล์ม

บางกอกเรคคอร์ด 4 ธันวาคม 2408 หน้า 180 ไมโครฟิล์ม

บางกอกเรคคอร์ด 17 มกราคม 2409 หน้า 223 ไมโครฟิล์ม

บางกอกเรคคอร์ด 22 ธันวาคม 2409 หน้า 260 ไมโครฟิล์ม

"ผู้กลัวพุทธศาสนาจะหมดเร็วไป" บางกอกเรคคอร์ด 19 ตุลาคม 2408 หน้า 140 -
141 ไมโครฟิล์ม

"พ่อค้า" บางกอกเรคคอร์ด 18 ธันวาคม 2408 หน้า 193 ไมโครฟิล์ม

"ไพร่หลวงฟ่อง" บางกอกเรคคอร์ด 27 สิงหาคม 2409 หน้า 153 ไมโครฟิล์ม

"ราคาสินค้ากรุงเทพ" บางกอกเรคคอร์ด 18 พฤศจิกายน 2408 หน้า 167 ไมโครฟิล์ม

"รายชื่อผู้ซื้อจกหมายเหตุ" บางกอกเรคคอร์ด 17 มกราคม 2409 หน้า 225 -
226 ไมโครฟิล์ม

"เรือกลไฟในกรุงเทพ" บางกอกเรคคอร์ด 31 มกราคม 2409 หน้า 238 ไมโครฟิล์ม

"เรื่องคลองชักใหม่" บางกอกเรคคอร์ด 27 สิงหาคม 2409 หน้า 168 ไมโครฟิล์ม

"โรงจักรสีข้าว" บางกอกเรคคอร์ด 7 พฤศจิกายน 2409 หน้า 223 ไมโครฟิล์ม

"เลี้ยงโคะใหญ่" บางกอกเรคคอร์ด 1 มกราคม 2409 หน้า 203 ไมโครฟิล์ม

"วันเฉลิมพระชนมพรรษา" บางกอกเรคคอร์ด 19 ตุลาคม 2408 หน้า 145 หน้า

ไมโครฟิล์ม

"ว่าด้วยถนนหลังวังพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงวงษา" บางกอกกรีกอเกอร์ 29 เมษายน
2409 หน้า 56 ไมโครฟิล์ม

"หนังสือหลวง" บางกอกกรีกอเกอร์ 17 มกราคม 2409 หน้า 211 ไมโครฟิล์ม

Bangkok Calender 1862. p. 39 - 40 microfilm

Bangkok Calender 1868. p. 63 - 64 microfilm

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก

เจ้าพระยามหินทรศักดิธำรงทูตเกล้าฯ ถวายอธิบายความประสงค์เดิมเรื่องเลข ไพร่สม*

ข้าพระพุทธเจ้า เจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง ขอพระราชทานนามเกล้าฯ ถวายคำนับบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท ถวายทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระราชหัตถเลขา ร. ที่ ²⁵⁸ 47 ลงวัน ³ 7 ⁵ ค่ำ ปีกาลปักษะ ถึง ข้าพระพุทธเจ้าฉบับหนึ่ง รับสั่งถามด้วยธรรมเนียมจักรราชการเรื่องเลข ไพร่หลวง ไพร่สม เลขหาญ การเก็บจักมาอย่างไร โปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้ากราบบังคมทูลพระกรุณาชี้แจงใหม่ให้อ้างอิงว่าเป็นประสงค์เดิมอย่างไรพอให้ทรงทราบต้นความคิดแน่จะใดฤาไม่ ข้าพระพุทธเจ้าไกรทบบเกล้าฯ พระเดชพระคุณเป็นล้นพ้นหาที่ยิ่งที่สุดมิได้

ความเรื่องนี้ข้าพระพุทธเจ้ามีความยินดีที่จะกราบบังคมทูลพระกรุณาทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท เมื่อในรัชกาลที่ 3 เปลี่ยนแผ่นดินเป็นรัชกาลที่ 4 ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้งนั้นพระยาศรีสุระเทพป่าน เป็นพระยาราชสุภาวดีขึ้นใหม่ ๆ ถวายขบถกษัตริย์จำนวนเลขสม ทาษ ที่เงินค่าราชการค้างพระบรมวงษานุวงศ์เจ้าต่างกรมแลยังไม่ไต่ตั้งกรมฝ่ายหน้า ฝ่ายใน แลที่ค้างชำระราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ทอดพระเนตรขบถกษัตริย์ค่าราชการที่ค้างทั้งปวงแล้ว พระราชทานบายชีให้ข้าพระพุทธเจ้าเก็บรักษาไว้ ครั้นจะเป็นวันใด เดือนใดจำไม่ได้ ปีกุนเอกศก ให้หาสมเด็จพระยา ครั้นยังเป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ เข้าไปเฝ้าในพระฉาก ประทับพักในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย รับสั่งให้ข้าพระพุทธเจ้าหยิบบายชี ที่ทงพระยาราชสุภาวดีป่านทูลเกล้าฯ ถวายนั้นมา พระราชทานให้พระยาศรีสุริยวงษ์ขอยกงบบายชี เงินค่าราชการที่ค้างพระบรมวงษานุวงศ์ชำระราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย แล้วจึงรับสั่งปลุกษา แลคึกจักราชการเรื่องเลข ไพร่หลวง ไพร่สม เลขหาญ ข้าพระพุทธเจ้าเฝ้าอยู่ทันนั้นด้วย คอยฟังรับสั่ง กำหนดจำได้แน่นอน

* กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุคพิเศษ เล่ม 7
หน้า 410 - 413 เจ้าพระยามหินทรศักดิธำรงทูตเกล้าฯ ถวายอธิบายความประสงค์เดิม
เรื่องเลข ไพร่สม จ.ศ. 1247

เก็บรับสั่งว่าการ เรื่องเลขแต่ก่อนมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
ก็มีแต่เลขไพร่หลวงอย่างเดียวที่เป็นกำลังภูมามาศือเมืองมา ครั้นภายหลังผู้คนรอมชอมเป็นปรกติ
มากขึ้นจะคิดให้เป็นไพร่หลวงทั้งสิ้นก็ไม่ได้ ค่ายไพร่กลัวการหนัก เพียรระบาทว่าไม่สมัคร
เป็นไพร่หลวง จึงไปรบกเกล้า ฯ พระบรมราชานุญาตยอมให้พระบรมวงษานุวงษ ข้าราชการ
ผู้ใหญ่ ผู้น้อย เกลี้ยกล่อมเลขที่ไม่มีสังกัดภูมิลายมาสังกัดหมายหมู่ไว้ ไ้ไ้มากน้อยเท่าใดให้
เป็นเจ้าหนุ่ควบคุมเป็นสิทธิ์ มีราชการแผ่นดินขึ้น ก็เกณฑ์ปากน้ำที่เฉลี่ยไปแก่เจ้าหนุ่พอสมควร
ให้มีผลประโยชน์แก่เจ้าหนุ่บ้าง เจ้าหนุ่จะไ้มีใจหาเลขมารวบรวมไว้ ถ้าเจ้าหนุ่คนใดถวาย
ให้ชำระเลขเอาเป็นไพร่หลวงทั้งสิ้น ครั้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
จำนวนคนสังกัดไพร่สมน้อยลง คนไปสังกัดเป็นเลขทาสสมยอมมากขึ้น จึงไ้ไปรบกให้มิพัก ห้าม
ไม่ให้สังกัดเลขทาสสมยอม แะงอยู่ใ้ในหมายประกาศพระราชบัญญัติ ที่มีอยู่แต่ก่อนทุกประการ
ราชการที่เกณฑ์เลขสม เลขทาส ในแผ่นดินรัชกาลที่ 2 ก็ยังเกณฑ์ปากน้ำที่เหมือนกันใน
แผ่นดินรัชกาลที่ 1 ครั้นมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไปรบกเกล้า ฯ
จักราชการใหม่ ให้เกณฑ์เลขสมเรียกว่าเกณฑ์คำอีกคนหนึ่งปีละ 3 บาท ทาสคนหนึ่ง
เรียกว่าเกณฑ์คำลีลาปีละ 1 บาท 2 สลึง ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงพระราชดำริห์ รับสั่งปลุกษาท่านพระยาศรีสุริยวงษ ค่ายเลขทนาย เลขสม เลขทาส
ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแต่ก่อน ๆ มา ก็ทรงคิดจัดการผ่อนปรน จะให้มิผูกเป็น
ประโยชน์แก่แผ่นดินมาหลายอย่างหลายประการ จะจัดการลงให้เป็นการแน่นอนค่ายไพร่สม
คือการยากนัก ค่ายเจ้าหนุ่กับตัวไพร่ถอยทีถอยหาไ้รยซึ่งกันแลกัน เพราะค่าย
เหตุที่เป็นบ่าวนายกัน ผ่อนหนักผ่อนเบากันไ้ต่าง ๆ เป็นต้น ห้ามว่าไม่ให้สังกัดทาสสมยอม
ก็คิดอุบายสังกัดทาสสมยอมไ้ ถึงจะพิศัยกตั้งกฎหมายห้ามปราม เจ้าหนุ่แลตัวไพร่ก็คิดเล็ดลอด
หาช่องที่การเบา ยากที่จะจัดการให้เรียบร้อยเป็นการที่จริง ๆ ไ้ไ้ จึงทรงพระราชดำริห์
รับสั่งแก่ท่านพระยาศรีสุริยวงษ ทรงเห็นการว่าไพร่หลวงที่มีพนักงานนำที่รับราชการ ก็ไ้รับ
ราชการปีละสามเดือนเป็นราชการหนัก ไ่ไพร่หลวงต่าง ๆ ที่มีธรรมเนียมเก่าสำหรับเตรียม
ทัพ เมื่อไม่มีทัพก็เรียกเก็บค่าราชการพอสมควรต่าง ๆ กัน เป็นการหนักการเบาปีหนึ่ง
เอาคนละ 3 คำลึง 10 บาท 8 บาท 6 บาท 4 บาท ก็มี คู้ก็เป็นการไม่สม่ำเสมอ
กัน ครั้นจะคิดจัดการใหม่ให้เป็นการสม่ำเสมอกันก็ขัดค่าย ไ่ไพร่หลวงที่ประจำการแลทำ

การโยธา ก็จะไม่มีความรับราชการถ้าจะคิดจัดการก็ต้องตกลงเป็นการจ้างเหมือนกับ
เมืองนอก ครั้นจะทำเอาอย่างเขา เงินทองที่จะรับจ่ายใช้สอยก็ยังไม่เพียงพอที่จะทำ
เป็นการจ้างใคร่ของคิดผ่อนปรนไปทีหนึ่งเถิด จึงทรงพระราชดำริห์รับสั่งแก่ท่านเจ้าพระยา
ศรีสุริยวงษ์ทรงเห็นว่าที่เกศปักหน้าทักันแต่ก่อน ก็ไม่เป็นการจริงในราชการได้เป็นแต่การ
ผ่อนปรนกันไปเป็นครั้งเป็นคราว ความมีการมากแลน้อย พอมีประโยชน์แก่ราชการแผ่นดิน
บ้าง ครั้นมาในรัชกาลที่ 3 คิดเกศเป็นคำอริฐ คำสิลา ค่อยมีพิภักศัตราเป็นหลักฐานขึ้น
ก็เป็นการดีกว่าแต่ก่อน แต่เงินคำอริฐ คำสิลา ที่เกศไปก็ไม่ไต่กันจริง สักแต่ว่าเกศไป
ก็ต้องค้างอยู่แก่เจ้าหมื่นนี้ จึงรับสั่งแก่ท่านพระยาศรีสุริยวงษ์ว่า เพื่อนเราเขาเรือน
จะรู้ที่ท่ากระไรได้ ครั้นจะรับสั่งให้เร่งรักเงินที่ค้างต่อไป ก็ดูหน้าปะจุมเหมือน
นมยอกถึงอก ไห้ยกเลิกกันเสียทีหนึ่งเถิด ตั้งแต่เมื่อไปทรงพระราชดำริห์เห็นว่า ไพร่หลวง
การหนักรับราชการสามเดือน ปีละหกบาท ไพร่สมควรจะต้องใช้ให้รับราชการ ช่วยการ
แผ่นดิน คนหนึ่งเดือนหนึ่งให้เกศปีละ 1 บาท 2 สลึง ทรงปลูกข้าราชการดังนี้ ท่าน
พระยาศรีสุริยวงษ์ก็เห็นชอบด้วยตามกระแสพระราชดำริห์ จึงไปรทเกล้า ฯ ให้ท่าน
พระยาศรีสุริยวงษ์ไปคิดกับสมเด็จพระบวรราชเจ้าน้อย ซึ่งเป็นแม่กองสักเลขในรัชกาลที่ 4
ธรรมเนียมเก็บเงินค่าราชการเลขสมคนละ 6 บาท จึงไปเป็นธรรมเนียมมาจนทุกวันนี้

ครั้นในรัชกาลปัจจุบันนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าเป็น
พระยาราชสุภาวดี ข้าพระพุทธเจ้าก็ไต่ทูลเกล้า ฯ ถวายขบยกบอกว่าเงินค่าราชการที่ค้าง
พระบรมวงษานุวงษ์ เจ้าต่างกรมแลยังไม่ไต่ตั้งกรมข้าราชการผู้ใหญ่ ผู้น้อย ครั้นนั้น
สมเด็จพระบวรราชเจ้าบรมมหาศรีสุริยวงษ์เป็นแม่กองสักเลขสั่งให้ข้าพระพุทธเจ้าทูลเกล้า ฯ
ถวายขบยกบอกว่าเงินที่ค้างแล้วให้ข้าพระพุทธเจ้ากราบบังคมทูลพระกรุณาตามทางราชการ
ที่ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รับสั่งยกเงินค่าราชการไม่ให้เร่งเงินที่ค้าง
แก่พระบรมวงษานุวงษ์ เจ้าต่างกรมแลยังไม่ไต่ตั้งกรม ข้าราชการผู้ใหญ่ ผู้น้อย
เวลานั้นก็หาไต่รับสั่งถามข้าพระพุทธเจ้าประการใดไม่ ข้าพระพุทธเจ้ายังไม่ไต่กราบ-
บังคมทูลพระกรุณา เป็นแต่ไต่ทูลเกล้า ฯ ถวายขบยกบอกว่าตามอย่างธรรมเนียมเท่านั้น

ราชการในกรมพระสัตรี ในรัชกาลปัจจุบันนี้ มีขึ้นใหม่อีกอย่างหนึ่ง สมเด็จพระ-
เจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษ์ ไต่สั่งว่าขุนหมื่นแต่ก่อนมีธรรมเนียมเกศเจดีย์

ขอแรงทำการเป็นครั้งเป็นคราว เหมือนเกณฑ์ปากน้ำที่ขอแรงทำการแผ่นดิน ในรัชกาลปัจจุบัน
 นี้ให้มีขุนหมื่นคัด ขุนหมื่นขึ้นจำนวนขุนหมื่นขึ้น ขุนหมื่นคัดก็มีขึ้นมาก สิ่งไหนเกณฑ์ขุนหมื่นคัด
 ขุนหมื่นขึ้น ปีหนึ่งเสียเงินค่าราชการปีละ 4 บาท แต่จำนวนขุนหมื่นไม่ได้ขึ้นในกรมพระสัสดิ ๆ
 มีแต่จำนวนรับหนังสือพิมพ์คุ้มลัก แต่จำนวนเกณฑ์กรมมหาดไทย กรมพระกระลาโหม
 เป็นพนักงานผู้เกณฑ์ทานไคสังแกทานเจ้าพระยาภูธราภัยให้เป็นผู้คัจฉการเรื่องนี้ให้สำเร็จ
 ตลอดไป เงินค่าราชการเกณฑ์ขุนหมื่นก็ตกค้างอยู่เป็นอันมาก ยังไม่ได้เกณฑ์เก็บกันจนทุกวันนี้
 ขอนี้ข้าพระพุทธเจ้าเรียบเรียงขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทั้งนี้ตามที่ข้าพระพุทธเจ้า
 ได้มาเป็นพนักงานนำที่ในกรมพระสัสดิ ไคทราบเกล้าแต่เพียงเท่านี้
 ความนี้ควรสุดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ขอพระ

เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง

ภาคผนวก ข

พระราชกระแส เรื่องออกกฎหมายตั้งstim*

สมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร เจ้าแผ่นดินสยามซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินใหญ่
ที่ 4 ในพระบรมราชวงศ์นี้ ขอประกาศความคิดในการที่จะพิพากษา ว่ากฎหมายด้วยเครื่องstim
กลไฟที่จะมีผู้ตั้งทำการต่าง ๆ ในบ้านเมืองนี้ไว้ตามความคิดเป็นกลางไม่เข้าพวกใด ๆ ส่วนใด
ท่านเสนาบดีว่าการราชการแผ่นดินแลลงสู่ต่างประเทศทั้งปวงให้ทราบ ว่าด้วยลักษณะกฎหมายบังคับ
ด้วยที่ตั้งเครื่องstimในนานาประเทศ ไต่กันว่าบังคับให้ตั้งในเขตหางบ้านเรือนที่คนอยู่ด้วยกันมาก
ไม่ให้เข้ามาใกล้ เพราะกลัวของนั้นจะเกิดพิษตกแตก แลจะปล่อยควันไฟมาเป็นกลิ่นชั่ว คือ
ว่าคาบคุณ ถ้าจะไปรบกวนผู้อื่นตามลมให้ไล่โรคแก่เพื่อนบ้าน การที่ว่าต่าง ๆ อย่างนี้ ข้า
ก็เข้าใจแล้ว แต่บ้านเมืองข้างยุโรปเขาตั้งคึกคักเป็นอันแน่นหนาเป็นที่ค้าขาย แลอยู่สบายใน
ประสงค์การละเอียดย่าง ๆ ก็การที่เป็นอย่างหยาบคายร้ายแรงแลไล่โรคสมมตแก่เพื่อนบ้าน
ที่เขาคิดไปต่าง ๆ อย่างนั้นก็ยอมอยู่แล้ว แต่จะว่าถึงบ้านนี้เมืองนี้ พึงเป็นบ้านเมืองมีความ
เจริญขึ้น การงานที่สำเร็จประโยชน์มากต่าง ๆ ชาวต่างประเทศมาหาขึ้นให้รู้จัก แลโยงชักคน
ให้ทำสิ่งมีขึ้น เพราะฉะนั้นจะให้พิทักษ์รักษาเขตแดนลงไปว่าให้ตั้งได้แต่เพียงนั้นเพียงนี้ เป็นกฎหมาย
ใหม่ลงยังไม่ได้ เพราะชาวบ้านนี้ เมืองนี้มีทุนรอน จะซื้อเครื่องจักรไฟมาตั้งทำการงานต่าง ๆ
คือ เลื่อยไม้ สีสาว ตีเหล็ก แลอะไร ๆ ตามใจก็จะพอใจในที่ใกล้ที่อยู่ของตัว จะโคกแล
การงานง่าย ๆ ยังจะมีอยู่หลายพวกหลายแหล่งที่จะคิดตั้งคึกคักขึ้น ซึ่งจะพิทักษ์ลงเป็นที่ทางเขตแดน
เฉพาะจะให้อยู่หางบ้านหางเมืองโดยอย่างข้างยุโรปนั้น ยังหารักไม่ จะเป็นที่น่าลำบากใจแก่คน
เป็นอันมากไป จะตั้งเป็นกฎหมายใดแต่การที่ควรคล้าย ๆ กับ การที่เคยตั้งมา เหมือนอย่าง
เขาศพ ที่ป่าช้าก็เป็นเครื่องไล่โรคแก่คนที่อยู่ใกล้ป่าช้าข้างใต้ลม แต่ถาป่าช้าตั้งมาก่อน คนไป
ตั้งบ้านเรือนเบียดเสียดใกล้ป่าช้าภายหลัง แลจะกล่าวโทษป่าช้าไม่ได้ในที่ไม่มีป่าช้าใครจะมา
สร้างป่าช้าลงใกล้บ้านเรือนคน ถ้าจะเขาศพในที่ที่มีป่าช้า ไม่เคยเขาศพมาแต่ก่อน
แต่เป็นที่ใกล้บ้านเรือนคนก็เคยห้ามไม่ให้เผา ถ้าที่ป่าช้าเก่าเมื่อพร้อมกันจะสร้างเป็น
บ้านเมืองเป็นที่อยู่ ผู้คนแล้วก็เคยเลิกเสียไม่ให้เป็นป่าช้า อย่างที่ริมวัด

มหาธาตุท่ายพระบรมราชวัง แลที่วังกรมพระพิทักษ์เทเวศร์ แลพระอุโบสถวัดราชบูรณะ
 ไคย็นว่าแต่ก่อนก็เป็นป่าช้าครั้นสร้างเป็นพระนครแล้ว ท่านก็ให้เลิกเสีย แต่ในกาลแผ่นดิน
 ประจุบันนี้ ข้าฯ ไคยยามไม่ให้เอาศพที่ตายพระอุโบสถวัดบพิตรพิมุขแห่งหนึ่ง เพราะได้
 เคยเห็นมาเมื่อครั้งปรีกาเอกศก คักราช 1211 นั้นคนเอาศพมากนัก ตั้งแต่เวลาเที่ยง
 แล้วไปจนเย็นวันละ 9 ศพ 10 ศพ ทุกวันกลืนศพที่เอาฟุ้งทะเลบมาตามลมหอดถึงบ้านนาคร
 เมื่อคนหม่นมาคุมพายเรือทวนลงไปทางนั้น กว่าจะกลอดออกปากคลอง กลืนศพ همینกลืน
 มาทีเดียวจนชักครั้งเดียวก็ไม่หาย ข้าฯ จึงไคยคิดว่าที่เอาศพท่ายพระอุโบสถวัดบพิตรพิมุข
 นั้น เป็นประโยชน์แก่พระสงฆ์ ในพระอารามนั้นด้วยที่ไคยักบึงสกล แต่ชาวบ้านที่อยู่ใกล้
 ทองทนทุกซัคมกลืน همینครั้งวันก่อนวันแล้วมีหน้าข้าฯ ผ่านงูหมักใส่โครกไปด้วย ชาวบาง
 ประเทศไปมากก็จะเห็นว่าเป็นที่รำคาญใจ ขรรมนิยมเมืองไม่เอาศพมาเอาในที่แจ้ง
 จุจากทำให้ใส่โครกสมมม เป็นที่รำคาญใจ รำคาญตาแก่คนไปมา ข้าฯ จึงไคยบัญชาให้
 ห้ามเสีย ถ้าพระสงฆ์เห็นว่าเสียประโยชน์วัดของท่านไป ก็จงให้ไปเอาข้างหลังวัด ให้
 กลืนศพฟุ้งไปแต่ในที่มิใช่ทางคนเดิน มิใช่บ้านคนอยู่ อนึ่งถึงที่นำวัดกัลยาณมิตร นำวัดอรุณ
 นำวัดระฆัง แต่ก่อนก็มีผู้เอาศพเนื่อง ๆ ข้าฯ ก็ไคยสั่งให้ห้ามเสีย ยอมให้เอาแต่ที่ป่าช้า
 หลังวัด การเป็นอย่างมาอย่างนี้ พอเปรียบเอาคล้าย ๆ ไคย เพราะฉะนั้นเครื่องสัสมันนี้
 ผู้ที่ถือการลาก็เห็นว่าเป็นที่รังเกียจใส่โครก ไม่ยอมให้อยู่ใกล้ ก็ผู้ที่ชอบใจการงานอันนั้น
 ไคยลประโยชน์แต่การนั้นก็มิรังเกียจ อยากจะให้อยู่ใกล้จะได้เอาใจใส่ดูแล ก็ด้วยเหตุนี้
 จะตั้งบัญญัติลงไคย แต่ว่าใครจะตั้งเครื่องสัสมันลงท่าการที่ไหนให้คิดวางวัด 4 เส้นวา 5 เส้น
 รอบตัว วา 5 เส้นแต่ในปลายลมสำเภาลมสลาตันหักโค่นมาก แลในทิศอื่นเอาแต่ 3 เส้น
 15 วา แต่ที่ท่อไฟไป ด้วยกะการว่าในเขตเท่านั้น ล่องไฟจะไปร่วงลงเมือง ๆ แลเสียง
 เป่าท่อเปิดสัสมันจะเป็นที่รำคาญหูไช้เจ็บ แลควันไฟมีกลิ่นเหม็นจะไปถึงซัดสนักไคย แลอนุโลม
 ใกล้แก่ลักษณะวางวัด ผู้รายปลนตามราชบัญญัติโบราณ 3 เส้น 15 วา แลราชบัญญัติใน
 แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า 5 เส้นนั้น ก็ในที่วางวัดเท่านั้น ถ้าไม่มี
 ผู้อยู่มาก่อนแล้วเป็นที่เปล่าๆเป็นแต่ที่สวนที่ไร่ มิใช่บ้านเรือนแล้ว ตั้งที่ไหนก็ตั้งไคย
 แต่ถ้านายในภายในที่วางวัดนั้น มีบ้านเรือนผู้คนตั้งอยู่ก่อน ถ้าคนในจังหวัดนั้นเป็นพวกพ้องที่
 นองบ่าวไพร่ เอาเข้าทุนรอนเป็นอันเดียวกัน เอาไคยสินบนขอรองให้ยอมพร้อมใจกันยอมให้

ทั้งที่ตั้งได้ จะต้องให้คนทั้งปวงที่อยู่ในราววัดนั้น เว้นแต่หาและลูกจ้าง พร้อมกันให้เข้าไป
ยอมลงชื่อลงลายมือให้เป็นที่มั่นคงได้ จึงจะตั้งทำเครื่องสตีไม้ ถ้าผู้ใดคนหนึ่งอยู่มาก่อน
ในแขวงราววัดนั้น เว้นแต่หาและลูกจ้างไม่ยอม จะตั้งลงไม่ได้ ถ้าขึ้นตั้งลงผู้ที่อยู่ใน
แขวงราววัดนั้นก่อน ซึ่งไม่ยอมจะฟ้องร้องว่ากล่าวโต้เถียงจนชนะก็ได้ แต่คนที่อยู่ไกล
นอกราววัดนั้นออกไปก็ได้ คนที่เข้ามาซื้อมาเช่าที่อยู่ในภายในราววัดหลัง แต่เวลาเครื่อง
สตีไม้ให้ขายแล้วก็ได้ จะมาว่ากล่าวฟ้องร้องไม่ได้ รักรให้ตั้งกฎหมายแต่เพียงเท่านี้ ก็เมื่อ
ตั้งกฎหมายด้วยเครื่องสตีไม้แบบนี้ ก็จะปรากฏเป็นอันแนบคายกว่ากฎหมายเก่า ที่ให้ฟ้อง
ร้องกันด้วยที่กระหนาบคาบเกี่ยว แล้วถ้าผู้คนในบ้านผู้กระหนาบล้มตาย ก็ให้มีเบี้ยปรับ
แก่ผู้ซื้อที่กระหนาบ ถ้าผู้ความล้มตายก็ให้ใช้แต่ลักษณะนี้ก็ได้ให้เลิกเสียแล้ว เพราะคน
และจักความร้ายถูกกระหนาบก็ตายไม่ถูกกระหนาบก็ตาย ให้คงอยู่แต่ให้ตัดสินไม่ให้มีที่กระ
หนาบกันเป็นที่รังเกียจ ก็ในเรื่องกระหนาบนี้ผู้ต้องกระหนาบไม่รังเกียจ ไม่ฟ้องร้องกัน
ภายยอมขายให้เองก็ได้ ที่เขากระหนาบกันอยู่ก่อนเขาไม่ว่ากัน ผู้มาซื้อที่ถูกกระหนาบอยู่
แต่ก่อนแล้วจะฟ้องก็ไม่ได้ การ เรื่องกระหนาบนี้มาเทียบกับการกฎหมายด้วยสตีไม้ก็คล้าย
คลึงกันอยู่อย่างหนึ่ง เมื่อตั้งกฎหมายอย่างเช่น ข้าว่านี่ก็ใกล้เคียงกับกฎหมายเบี้ย
อย่างในเมืองไทยแต่ก่อนมา ก็ซึ่งจะตั้งกฎหมายอย่างงมูลทั้ง 6 เมืองว่าให้ห้ามเสียอย่า
ให้ตั้งเครื่องสตีไม้เหนือวัดโซตนารามขึ้นมานั้น เป็นอันตามอย่างกฎหมายเมืองอื่น บ้าน
เรือนผู้คนเมืองเรา ไม่เหมือนเมืองข้างยุโรป ชาวบ้านชาวเมืองเราเมื่อหนึ่งยกไปอยู่
ที่นั่น เมื่อหนึ่งย้ายไปอยู่ที่โน้น จะเอาเป็นนิยมนลงว่าที่อยู่ของคนมาก จะอยู่เพียงนี้ก็ได้
ได้ ถ้าบ้านเมืองเจริญขึ้น ลูกคาวาณิชมาอยู่มาก ก็คงจะตั้งบ้านเมืองต่อ ๆ ใต้วัดโซต
นารามลงไป ก็เมื่อท่านทั้งหลายทั้งปวง แลลงสู่ต่างประเทศ ถือว่าข้า เป็นเจ้า-
แผ่นดินไทยบังคับบัญชาสิทธิขาดตกอยู่แก่ข้า อะไร ๆ ขึ้นก็จะรับเราข้า ไปแล้ว ข้า
ขอว่าเป็นคำขอรักให้เป็นกฎหมายเพียงเท่านี้ ท่านเสนาบดีจะเห็นอย่างไร ก็ตามแต่
จะเห็นควรพร้อมกัน

ภาคผนวก ก

สำเนาแปลหนังสือมิตริค

เรื่องแนะนำการสอนหนังสือแก่เด็กไทยและแนะนำการพูดคล่อง สร้างถนน*

หนังสือข้าพเจ้ามีหริค่านับมายังเจ้าพระยาศรีสุริยวงษา ข้าพเจ้าขอพูดถึงความสำคัญที่จะเป็นประโยชน์แก่เมืองไทยไปในภายหน้าคือการที่จะสอนหนังสือเด็ก ๆ ให้รู้การข้าพเจ้ามีความไว้วางใจเจ้าคุณจริงได้พูดแก่เจ้าคุณในกรณี ค้วยข้าพเจ้าเห็นว่าเจ้าคุณเข้าใจใล่ในการทั้งปวงที่จะให้เมืองไทยเป็นสืวะลาคให้เป็นประโยชน์ และการที่ข้าพเจ้าพูดนั้นข้าพเจ้าเห็นว่าคนที่มีความจ...จะมีความรังเกียจแต่แรก เพราะอำนาจเขาจะน้อยลงและเมืองไทยทุกวันนี้มีการเกี่ยวข้องกับเมืองยุโรปมาก ถ้าจะให้มีความประโยชน์กับงานที่เกี่ยวข้องแล้วจะต้องทำการสอนให้กว้างขวางให้สมกับการทุกวันนี้ แต่ไม่ให้เกี่ยวข้องกับทางศาสนา ข้าพเจ้ามาอยู่ในกรุงสยามนั้นเรืวนักยังไม่รู้ว่าการที่เขาสั่งสอนนั้นเป็นอย่างไรแน่แต่ได้ยินว่าพวกที่สอนเด็กสอนแต่ให้เขียนหนังสือ อ่านหนังสือและคิดเลขบ้างเล็กน้อย ถ้าการเป็นอย่างนั้นจริง ข้าพเจ้าเห็นว่างานที่จะทำนั้นไม่ได้ทวีบริบูรณ์ขึ้นตามบ้านเมือง และการที่จะเปลี่ยนสิ่งสอนนั้นเห็นว่าจะมีความลำบากอยู่แต่แรก เพราะความที่เขารังเกียจชักขวางนั้นยังไม่สิ้น ถ้าจะจัดแจงเปลี่ยนจะต้องค่อย ๆ ทำไปที่ละเล็กละน้อย แต่อย่างที่เขาสั่งสอนอยู่ทุกวันนี้ก็ขอให้สั่งสอนไปตามอย่างแต่ก่อน ถ้าเด็กอายุ 10 ขวบ แล้วต้องออกจากวัดให้ไปอยู่สตู มีครูคนยุโรปสั่งสอนให้เรียนภาษาอังกฤษ ฝรั่งเศส จีน มลายู การเลขและพงศาวดารยกกระเปต ให้รู้ที่ตั้งบ้านเรือนต่างประเทศ เด็กสิบนั้นถ้ารู้การอย่างนี้คล่องแคล่วแล้ว ก็ให้เรียนวิชาต่าง ๆ ที่สูงขึ้นไป คือ มาตะมาเตก ฟิสิกส์ คณิต มิคานิก เคมีศตริ และการเหล่านี้ต้องเข้าไปหลายปี ตัวสอนเด็กภูษาวยุโรปคล่องแคล่วถาครูสอน เด็กภูษาไทยแล้วจึงจะแจ้งความกันเข้าใจ แต่การที่ไว้วางใจนั้นจะทำโดยเร็วก็ได้ ถ้าพวกหมอที่เขารูภาษาไทยแล้วรับช่วยสั่งสอนการนั้นก็ทำได้โดยเร็ว แต่อย่าให้เกี่ยวข้องกับทางศาสนา ถ้าพวกหมอไม่ยอมช่วยทำตองหาครูมาแต่ยุโรป ครูนั้นต้องเรียนภาษาไทยให้เข้าใจก่อนจึงจะสอนได้มาก แต่ไม่ต้องเสียเวลามาก

* หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 153 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1225

เวลาที่ครูเขาสอนเด็กนั้นเขาก็หัดภาษาไทยไปพลาง บุตรขุนนางและบุตรเจ้านายที่อยู่
เมืองไกลเคียงก็ให้มาเรียนที่สภานั้น พวกที่อยู่ไกล ๆ ก็ให้มากินอยู่ที่สภาก็ได้ เสียค่า
กินให้ตามสมควร สภสำหรับที่จะสอนเด็กแรกนั้นก็ตั้งหลายแห่ง เด็กที่มีปัญญาดีก็
ให้เรียนที่ดี ๆ จะโตแจกให้เป็นครูต่อไป สภที่จะเรียนวิชาอย่างสูงนั้นมีอยู่ แต่แห่งเดียว
อยู่ที่ในกรุงสยามก็ได้ ด้วยคนที่จะไปเรียนนั้นก็น้อย เวลานั้นข้าพเจ้าพูดถึงเรื่องสั่งสอน
ให้ละเอียดนั้นไม่ได้ ด้วยการมากมายนัก ถ้าเจ้าคุณจะอยากทำเหมือนการที่ชาวไว้อย่าง
ชั้นก่อนนั้นเป็นสำคัญกว่าหมก การอื่นนั้นนานไปก็คงจะคิดอ่านเรียนไปเอง ด้วยคนเขารู้
การบ้างแล้วเขาก็คงจะคิดอ่านเล่าเรียนหาทางต่อไป และเงินทองที่จะใช้ในการนี้ข้าพเจ้า
ไม่รู้ว่าจะเรียกเอาที่ไหน แต่อย่างทำเนียมที่ยุโรปมีอยู่ต่อแวนแมนต้องออกให้เป็นส่วนใหญ่
สำหรับจะไถ่สอนสัพเพกของตัว แต่ที่อื่นก็เขย่งอังกฤษนั้นเด็กคนมี คนจน ก็ต้องออก
เงินเรียนหนังสือทุกคน การอย่างนี้จะใช้ไถ่ถามไม่ได้ก็จริง แต่ที่เมืองสิงคโปร์ไถ่สอน
อย่างนี้แล้วก็ใช้ไม่ได้ ข้าพเจ้าเห็นว่าในชั้นแรกนั้นก็ควรให้เด็กเรียนหนังสือแก่เด็กบ้างแต่
เล็กน้อย คนมีคนจนก็จะไปเรียนได้หมดเสมอกัน แต่ชั้นสูงนั้นจึงคิดเอาให้มากขึ้นไป
การที่ข้าพเจ้าว่ามานี้ข้าพเจ้าเห็นว่าจะเป็นประโยชน์ เห็นว่าเจ้าคุณจะไปรบกวนจัดแจง
ให้พวกไทยที่ไปประโยชน์ในแผ่นดินทุกวันนี้หลายอย่างแล้วให้ไถ่มีประโยชน์ขึ้นอีกอย่างหนึ่ง

หนังสือเขียนที่บางกอก เมื่อเดือนออกฤษ วันที่ 15 ครุติศักราช 1863

หนังสือข้าพเจ้ามีศรียาคำนับมายังเจ้าพระยาตรีสุริยวงษา ด้วยเมื่อเวลาข้าพเจ้า
อยู่ที่กรุงสยาม ข้าพเจ้าได้แลดูการแผ่นดินที่อังกฤษเรียกว่า บัณฑิตเวก ข้าพเจ้าพูดถึงการ
นี้เห็นว่าถ้าทำไถ่ที่ภายหลังจะไถ่เปรียบเงินแผ่นดินก็จะต้องเสียมาก ในการบัณฑิตเวก
นั้นคือ การทำถนน ปลูกถนน ขุดคลองให้น้ำเดิน ปลูกต้นไม้ ซ่อมแซมของเก่า ทำ
สะพาน ขุดคลองให้ลึก ทำสระเว ทำแผนที่บ้านเมือง ข้าพเจ้าเห็นว่าขอบฟ้าของไทย
ที่อยู่ในบังคับเจ้าคุณก็ทำไถ่อยู่บ้างในการนี้ แต่ต้องรู้จักการอื่นใดเสียจึงจะไถ่ทำแข็งแรง
มันคงคิดกับไม่ให้เปลืองเงิน ข้าพเจ้าเห็นว่าต้องหาวิธีอื่นใดเสียคนหนึ่งมาแก้ยุโรป
คนที่เคยทำการอย่างนี้ที่เขาจะยอมรับทำการต่อแวนแมนไทยให้ทำเป็นกำหนดปี ข้าพเจ้า
ไถ่หาวิธีอื่นใดเสียให้พวกเมืองสิงคโปร์คนหนึ่งแล้ว ถ้าเจ้าคุณเห็นดีข้าพเจ้าจะหาให้เพิ่มเติม ๆ

ที่แข็งแรงสักคนหนึ่งก็ได้ แต่กำหนดเงินเดือนปีหนึ่ง 500 ปอนด์ หรือ 4,000 บาท แล้วต้องขึ้นเงินให้ปีละ 25 ปอนด์ หรือ 200 บาททุกปี จนถึงกำหนด 5 ปี พ้นจากนั้นไปให้ขึ้นปีละ 50 ปอนด์ หรือ 400 บาท จนถึงเงินเดือนปีละ 750 ปอนด์ หรือ 6,000 บาท พ้นจากนั้นสุดแล้วแต่หน้าใจคอแวนแมนไทยจะให้อีกหรือไม่ให้ก็ได้ หนังสือสัญญาที่จะทำไว้นั้น กำหนด 3 ปี ฤๅ 5 ปี ฝ่ายข้างไหนอยากจะเลิกไปก็ให้เลิกไปได้ แต่ต้องให้รู้ 6 เดือนก่อน เงินค่าไทยสารอื่นไซ้เนียเข้ามา คอแวนแมนไทยต้องเสียกึ่งหนึ่ง อีกกึ่งหนึ่งถ้าอื่นไซ้เนียยังไม่มีจะเสียคอแวนแมนไทยต้องให้ล่วงหน้าไปก่อนแล้วจึงหักเอาเงินเดือนใน 2 ปีแรก ถ้าอื่นไซ้เนียทำกิริยาไม่ดีเป็นโง่งไปจะไล่เสียก็ได้ ถ้าการหนังสือสัญญาจะไม่เข้าใจกันจะทุ่มเถียงเป็นวิวาทแก่กัน กงสุลอังกฤษต้องเป็นคนกลาง ตามซึ่งข้าพเจ้าว่าไว้อย่างนี้แล้วจึงจะหาคนก็ได้ ข้าพเจ้าเห็นว่าภายหลังคอแวนแมนไทยคงจะไต่เปรียบ เงินก็จะไม่ต้องเปลืองมาก แต่แรกที่เมืองสิงคโปร์ยังไม่มีอื่นไซ้เนีย เงินคอแวนแมนต้องเสียมาก การควรจะอยู่นานหลายปีได้ 4, 5 เดือนก็ต้องทำใหม่ ทั่วคนที่รับทำการนั้นไว้ใจไม่ได้ก็วยไม่มีผู้ที่จะตรวจตราดูแลอื่นไซ้เนียที่เมืองสิงคโปร์นั้นได้เงินเดือนปีละ 480 ปอนด์ ใน 5 ปีแรก พ้นจากนั้นไปปี 1 ได้ถึง 600 ปอนด์ แล้วถ้ามีของไม่มีใครเป็นเลกเตคเตเรของพวกที่แลกการบ้านเมืองเข้าจะได้เป็นเลกเตคเตเร เงินเดือนที่เลกเตคเตเรนั้นเป็นปีละ 800 ปอนด์ แต่ข้าพเจ้าเห็นว่าอย่างที่ว่าข้าพเจ้าว่าไว้ก่อนนั้นเห็นจะดี ภายหลังคิดไปก็จะเป็นเงินเท่ากันแต่ในเงินเดือนที่กำหนดไว้นั้นไม่ได้เลิกเงินเดือนเสมียนและคนที่ช่วยทำแผนที่ทำแบบอย่าง เมื่ออื่นไซ้เนียมีการมากจะต้องเรียกหามา คอแวนแมนไทยต้องเสียเงิน ถ้าเจ้าคุณเห็นว่าการนี้เป็นดีแล้ว ข้าพเจ้าจะช่วยหาอื่นไซ้เนียให้สัก 1 คนก็ได้ ทั่วพี่เขยข้าพเจ้าเป็นคนอยู่ในเรลเวกานี่ใหญ่ที่เมืองอิงแลนด์ เขาหาคนที่ไว้ใจได้นั้นง่าย

หนังสือเขียนที่บางกอกเมื่อเดือนออกฤษวันที 13 ศรศักราช 1863

ภาคผนวก ง

จดหมายพระยาศรีสุนทรโวหารถึงกงสุลสยามประจำกรุงปารีส *

จดหมายพระศรีสุนทรโวหารเจ้ากรมพระอาลักษณ์มาถึงพระสยามธรรมาธิบดีทูลเกล้าฯ ถวาย
ณ กรุงปารีสให้ทราบ ว่าชาวคนต่างประเทศทุกประเทศเล้าพาว่าเจ้าชีวิตเมืองไทยเดี๋ยวนี้เห็นรัก
สิ่งของไร ๆ ถาการธรรมเนียมอะไร ๆ ประหลาด ๆ ถ้ามีผู้เอามาขายก็ซื้อซื้อ ใครมาชวนให้ทำก็
เสียเงินให้ง่าย ๆ ไม่กลัวว่าถูกว่าแพงว่าหนักว่าเบาเลย อยู่แล้วเอาหมดทุกอย่าง เจ้าชีวิตเมือง
ไทยเดี๋ยวนี้เห็นรักการช่างยุโรป คำภาวอย่างนั้นเข้าไปทุกบ้านทุกเมืองทุกส่วทุกหัว ทุกปากถนนเข้า
ออก มีคนมากวนต่าง ๆ มากนักจนจิตใจไปเสียแล้ว หนังสือของคนก็ถาวมากจนต่าง ๆ นั้นทุกราว
เรือไป มาชวนให้ซื้อหนังสือว่าก็อย่างนั้นคืออย่างนี้ มาชวนให้เสียเงินจ้างคนเขียนทำอย่างนี้ คนโน้น
ทำอย่างโน้นมากนักจนไม่มีเวลาจะทรงอ่านเดี๋ยวนี้ท่านก็รู้พระองค์ท่านแล้วว่าเขาพาทำอย่างว่านั้น
ก็โดยได้เห็นหนังสือเช่นนี้ ท่านก็ทรงเห็นจากรานเพื่อจะทรงอ่าน ถ้ายทราบว่าเป็นหนังสือของคน
ที่พา เจ้าคุณกระลาโหมกับพระยาสุรวงษ์ ท่านรักการช่างฝรั่งเศษท่านจึงให้หลานท่านไปเรียนหนังสือ
ท่านยังจะขึ้นอยู่กระมัง เห็นจะรักโง่งท่านใดก็มีหนังสือไปถึงท่านเด็ก คนที่อยากจะถามใจท่านจะถาม
ใจให้บางกระมัง มีขุนนางฝ่ายไทยหลายนายอยากจะให้พี่น้อง บุตรหลานไปเรียนหนังสือแลภาษาที่
เมืองอังกฤษได้พากันไปกับทูตที่เมืองอังกฤษครั้งก่อนก็มี เมื่อไปปากฝั่งก็มีผู้รับจะชวนบุตรกระหัง
สอนแต่ไปอยู่ยังไม่ทันหัดกลับมา ก็ถูกคำที่ระคายหูและชื่อเครื่องนุ่งห่มในเมืองนั้น เห็นว่าจะทนไป
ไม่ได้จะอยู่ไปกว่าจะรู้หนังสือเห็นวามิสามารถจะยากจน ต้องพากันกลับมาหมดกว่าของในเมืองโน้น
แพงนักใช้มานุ่งห่มก็เกลวอนก็ไม่มีเสรา ทรัพย์สินของไทยเราทนใช้จับจ่ายในเมืองโน้นไม่ไหว ข้าพเจ้า
เห็นเจ้าชีวิตท่านทรงหนังสือของท่านถวายเข้าไป ได้ยินกรมว่าท่านขอเข้าไปให้ในหลวงเสียเงิน
ให้หญิงสองคนเมืองฝรั่งเศษโดยสารเรือเข้ามาจนถึงกรุงเทพมหานคร เรื่องอย่างนั้นต้องการอะไร

* หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 44 จดหมายเทศวิชาติที่ 4 น.ป.ป.

ข้าพเจ้าเห็นว่าไม่ควรเลย เจ้าชีวิตทรงอะไรสักอย่างหนึ่งการก็เป็นอย่างไปถ้าจะทรงทำตามที่ท่าน
 ขอเรื่องนี้ให้เสียเงินให้ผู้หญิงสองคนนั้น คนอื่นจะตามอย่างนั้นมาขอสักทีหนึ่งคน เงินในแผ่นดินมี
 หมดเสียๆ เมืองไทยเป็นเมืองน้อยนิดเดียว บ้านเรือนนั้นก็ยิ่งรุ่งรังเหมือนวังนกรังกา ก็เงินใน
 หลวงเอาที่โหมมา โกล่เกาศึกษากรที่ราษฎรยอมถวาย ก็บ้านเมืองที่เจ้าแผ่นดินกับเจ้านาย ขุนนาง
 และราษฎรอยู่สมัครสโมสรด้วยกัน ไม่มีวันวายกันขึ้นในบ้านในเมืองอยู่ได้หลายสิบปี เจ้าแผ่นดินสืบ
 พระวงศ์ นั้นเองมาไ้หลายพระองค์ดังนี้ ถ้าเป็นที่ให้รู้ว่าสมบัติแผ่นดินคือ สมบัติของราษฎรและราษฎร
 สมบัติในท้องพระคลัง เกล็ดยไ้กล่เกศหนุนกันอยู่พอสมควรเหมือนกับน้ำในน้ำแผ่นดินถูกอายแตกขายไป
 ร้อนเป็นลอลงปลิวขึ้นไปบนฟ้า แล้วไปควบคู่เป็นเมฆหมอกกลายเป็นฝน เป็นน้ำค้างตกลงมาในแผ่นดิน
 อีกเด้อ ถ้าหย้ไ้เปลี่ยนขึ้นเวียนลงดังนี้ สรรพสิ่งทั้งปวงทั้งอกในแผ่นดินก็ไ้เอาไ้สรบองงามเจริญ
 เป็นประโยชน์ให้คนไ้กินไ้บริโภคนั้นฉันใด พระเจ้าแผ่นดินไ้ภักดีอกรมาแต่ราษฎร พอสมควรจะ
 เป็นกำลังที่จะจับจ่ายรักษาราชการไ้จึงจะเป็นเจ้าแผ่นดินไ้ได้ ถ้าพระเจ้าแผ่นดินไ้พระราชทรัพย์
 มาแล้วกตองพระราชทานเบียดหัวถึงขุนนางผู้ว่าถ้อยความ แลทหารจับโจรผู้ร้ายกันฆ่าศึกศัตรู รักษา
 ราษฎรอยู่ไ้เป็นสุข พระราชทรัพย์ที่จำหน่ายออกไปก็กงกลับไ้ได้แก่ราษฎรในทางซื้อขายแลกเปลี่ยน
 กันไ้ดังนี้ บ้านเมืองจึงตั้งอยู่ไ้เป็นปกติ ถ้าน้ำทะเลแลน้ำในแผ่นดิน เมื่อคายลอลงขึ้นไ้แล้วหาย
 ไปบนฟ้าๆไปเป็นเมฆกลุ่มกลุ่มอยู่บนฟ้า ไม่เป็นฝนตกลงมาแล้วน้ำในแผ่นดินก็จะหมดไปทุกที ต้นไม้
 ใบหญ้าก็จะแห้งสาบสูญไป สัตว์แลคนก็จะตายหมด โลกนี้ก็จะเป็นอย่างหิน ฤาถองดินเปล่าอยู่เหมือน
 กวงจันทร์ ถ้าจะเป็นแร่ไฟไฟใหญ่อยู่เปล่าเหมือนดวงพระอาทิตย์ ถ้าน้ำในแผ่นดินไม่คายอายขึ้นบน
 ฟ้า ฝนตกลงมาจนหมดน้ำฝนแล้วก็จะไม่มีฝนต่อไป น้ำในโลกนี้ก็จะท่วมยอกเขาก็จะเป็นทะเลไป
 หมด มีแต่คลื่นโถมมาโถมไปชักดังนี้ไ้กระทบสิ่งโน้นไ้แตกร้างระจัดกระจ่ายไป ความกลับเปรี๊ยะ
 อันนี้กาท่านคิดดูก็จะรู้กอกกัพระเจ้าแผ่นดิน เรียกว่าอกรแรง เกินกำลังที่ราษฎรจะแบ่งถวายไ้
 กรันไ้ททรัพย์มาแล้วจะเก็บเอาไ้เสียมากจ่ายไปแทนอย ราษฎรสิ้นกำลังที่จะเสียภาษีอากรต่อไป
 ก็ลงลุกขึ้นโดยสู้พระเจ้าแผ่นดินไ้ไม่ได้ ก็จงแตกหนีไปบ้านอื่นเมืองอื่นหมด จนเมือง นั้นเป็นเมือง
 ร้างเปล่า ถาราษฎรไม่ยอมเสียภาษีถวายพระเจ้าแผ่นดินพอควร พระเจ้าแผ่นดินจะสืบพระราชทรัพย์
 คงไม่มีทรัพย์จับจ่ายราชการไป ก็จะเป็นพระเจ้าแผ่นดินไ้ไม่ได้ เมื่อไม่มีเจ้านายคุ้มครองแล้วราษฎร
 ถึงจะมีทั้งคนต่างก็จะที่รับที่ฆ่ากันตายหมดเพราะไม่มีพระเจ้าแผ่นดินเป็นเจ้าหนึ่งนายเดียวเป็นที่

ย่าเย ก็ในแผ่นดินไทยนี้พิภพก็มีสิ่งของต่าง ๆ มีแรงอยู่ในท่ายหนึ่งสี่สัปดาห์แล้ว ก็พิภพนั้นก็มันไม่ทำ
 ไม่น้อยกว่าเมืองอื่น ๆ เหม็นในของชื่อเดียวกันเราทั้งหลายรู้ว่าทำกว่าภพที่เมืองใกล้เคียงทั้งปวงทุก
 อย่าง ของที่ใกล้เคียงต่าง ๆ มีภพนี้ แต่ที่ในกรุงเทพมหานครนี้ไม่มีภพนี้ได้เพราะของนั้นน้อยนักก็มี
 เป็นหลายอย่าง รวบรวมของต่าง ๆ ถ้าถูกลูกจ้างในการนั้น ๆ ที่มีในบ้านนี้เมืองนี้ถ้าจับก็จะรู้
 ทำการรวบรวมของรวบรวมการจ้างเมืองอื่นหลายเท่า เปียหวัคข้าราชการในตำแหน่งต่าง ๆ ก็ทำกว่า
 เปียหวัคของผู้รับราชการในบุตรของเมืองอื่นการทั้งปวงนี้เป็นเหตุให้รู้ว่าเมืองไทยนี้ยังมีกำลังทรัพย์
 ในพื้นบ้านพื้นเมืองน้อย ก็การลงสิ่งเป็นการต่างประเทศ ชาวเมืองไทยทำไม่ได้ จึงจ้างชาวเมือง
 อื่นมาทำ ชาวเมืองอื่นก็มากิดเอาเงินมากต้องยอมเสียให้ว่าจะเห็นเป็นตัวอย่าง เหมือนอย่างการ
 จ้างครูสอนหนังสือในเมืองไทยนี้ จ้างครูเพียงเดือนละ 15, 16 บาท การสอนหนังสือก็มีอยู่ได้เป็น
 นิดนัย ผู้รับจ้างจึงก็มารับจ้างขอลดเงินให้หน่อยลงไป จนเดือนละ 10, 12 บาทก็มี แต่ภาษายูโรป
 ไม่มีใครสอนได้ ฝ่ายไทยจึงได้จ้างคนชาวยูโรปมาเป็นครูสอน ครูผู้จะมารับจ้างแต่แรกขึ้นจะเอาเงิน
 ถึงเดือนละ 400 บาทจึงจะมาสอน ครั้นภายหลังมาขึ้นกันเข้าหลายรายราคาจึงลดลงมา บัดนี้อยู่
 เพียงเดือนละ 100 เหรียญ หรือใกล้เคียง 200 บาท ถึงกระนั้นพวกพ่อค้าที่ใกล้เคียงของคนที่ยากก็มา
 เขียนหนังสือถวายโต้แย้งจะให้ราคาลงไป จะให้เปลี่ยนเอาคนขึ้นมาตั้งให้เป็นครู ให้ราคาสูงขึ้นไปนั้น
 ถ้าจะนับหนังสือก็มากกว่า 100 ฉบับ จนทรงเกลียดกร้านเพื่อจะอ่าน ตัวท่านก็เป็นกงสุลของเจ้าชีวิต
 เราทรงพระเมตตาชุบเลี้ยงให้ท่านได้เงินเดือนอยู่แล้วเหมือนกับเป็นขุนนางอยู่ในกรุงเทพมหานคร
 ขอดท่านจงคิดให้ถี่ ไม่พอที่จะคิดถือเอาแผ่นดินเล็กน้อยนัก ก็อย่าคิดถือถือคิดเหาะนักเลย เจ้าชีวิตของ
 เราจะหมั่นหมองพระราชหฤทัยไปเสีย ว่าท่านไม่รู้อะไรมาบ้างเลย

ภาคผนวก จ

พระราชกระแส เรื่อง ขาวนอกประเทศ เล่าลือกันว่าไทยต้นยุคกับเรื่องชุกคลอง ทำถนน *

ขาวนอกประเทศเล่าลือกันว่าเจ้าชีวิตเมืองไทยต้นยุคของต่าง ๆ การต่าง ๆ ในยุโรป เป็นมายูบมายอ ใครๆให้อะไรซื้อหมก ให้ทำอะไรทำหมกจึงมีผู้มาหาทางรถไฟไปเมืองจีน ก็เมื่อ วาดลือชัดแจ้งไปทั่วทุกทาง ๆ อย่างก่อนนั้นเป็นนักหนาคนก็ไม่เชื่อ ยังขึ้นเรือขาวลือว่าจริง ยิ่ง ไก่มาเข้าชีวิตเรื่องนั้นต่อไป ก็หาผู้ใดที่มานั้นยังเห็นว่าเจ้าชีวิตเป็นมายูบอยู่ เราทั้งหลายจะรู้ว่าผู้ ที่ว่ามานั้นเป็นมาลือ ถือคำคนทุกคนเป็นอันมากเปล่า ๆ มากกว่าคำของผู้จริง ๆ ทั่วทุกหนทุก การเรื่องนี้ผู้ที่จะมาขึ้นรถไฟทางรถไฟจะเข้าไปแต่เมืองไทยตลอดถึงเมืองจีนให้ใดแล้วพวก นั้นจึงเรียกรู้เงินกันจางเชณชเนี้ยที่รู้เข้ามาได้ถึงกรุงเทพ แลให้กำลังแก่เชณชเนี้ยให้ไปอยู่ที่ทางใหญ่ เป็นแต่เสียก่อนเกิดว่าจะเข้าไปทางไหนจะเข้าไปอย่างไร แรงจะทองท่ามากน้อยเท่าไร ให้เชณช เนี้ยคิดลึงลงก่อนจึงจะเชื่อได้ การที่จะส่งเชณชเนี้ยไปทั่วข้าง ถ้ารักษาไม่ให้มีอันตรายในหนทาง ทั้งแต่กรุงเทพตลอดเมืองหลวงพระบาง เจ้าชีวิตเมืองไทยจะไปรักใคร่จะรับได้ แต่จะให้เสียเงินค่า จ้างเรือให้เชณชเนี้ยมาแต่เงินเคียนเชณชเนี้ยเมื่อไปทางนั้นไม่ได้ ก็กลัวจะเสียเงินเปล่า กลัวเชณช เนี้ยจะมากินเหล้าตกนํ้าตาย ถ้ามาผิดประเทศเป็นผิดตาย ถ้าไปทางกง ทางป่า จะไปเป็นไม้ตาย เสียเหมือนอย่างเชณชเนี้ยมาแต่ก่อนหลายคนแล้วการก็จะไม่เป็น การเงินนี้จะเสียเปล่า ทรงเห็นว่าถ้าจะจ้างชาวมาทำการอะไรประหลาด ๆ ที่นี้ ถ้าโดยการจ้างคนมาทำอะไร ๆ ที่จะเห็นคุณเร็ว ๆ ดีกว่า แต่จะช่วยเหลือเชณชเนี้ยไปทั่วข้าง ไม่ให้เสียค่าจ้างนั้นได้แต่ในพระราช อาณาเขต ถ้าไปถึงเขมร แคนญวน ถ้าลาว ถ้าฮ่อรับไม่ได้ ทั่วทุกหนนั้น หากเป็นพวกชาวป่าชาว กง เขาเป็นคนเถื่อนเขาไม่ฟังเสียงไทย จะพูดห่ออ้อให้เขาฟังนั้นไม่ได้ แคนญวนนั้นเดี๋ยวนี้ เขา กลัวฝรั่งเขส ถ้าฮ่อให้ฝรั่งช่วยเหลือว่าให้จะโคกระบ้าง ถ้าไทยพาเชณชเนี้ยไปทั่วทั้งของไทย

ภาของลาวที่ขึ้นแก่ไทย เห็นชวนแถวชาวเมืองนั้นจะจับเอาช้าง เขาคนไปเป็นเชลยเสียหมด พวกลาว
 ลือเขาขึ้นอยู่แถวแถว แต่ถึงกระนั้นผู้รับใช้ของฮองวาช ของพม่าบางนางมาทำคุณแห่งเกิน ๆ
 ไป กลับไปกลางทางมีผู้มาฆ่าตายเสียไม่ว่าจะมีถึงในเมืองหลวงลาวลือเองกับหัวเมืองขึ้นของตัว ก็คือ
 ราย ๆ คอกัน ถ้างั้นก็ขอมุขามขอใจทำตาม ไม่รังเกียจก็ยกเข้าไปรบเอา
 จนเจ้าเมืองกทองหนีไปพึ่งเมืองอื่นหลายครั้งมาแล้ว ฝ่ายฮองวาชขึ้นแก่พระเจ้าปักกิ่ง แต่ถึงเมื่อ
 จีนเถื่อนนักไม่รู้จักอะไร ถ้ามองชาวต่างประเทศใครให้เอนชเนียบเงินให้ได้ จงจี้ให้เอนชเนียบ
 เงินมาแต่เมืองจีนมาประจวบกันด้วยเอนชเนียบที่ไปแต่บางกอกนี้ ที่เมืองหลวงพระบางภาเมืองเวียง
 จันจะก็ ทรัพย์สินของแผ่นดินไทยถ้ามี เก็บอยู่ในทองพระคลังถึงพอจะทำทางรถไฟไปเมืองจีนได้แล้ว
 ชุนนางไทยที่ไต่เบียดหัวค้แก่คนละสองรังสามสิบ เห็นจะไม่มีการสมัคเป็นชุนนาง จะเป็นอย่างไร ๆ
 ไป เพราะว่าไม่ไต่เงินพอกิน พอใช้ คนที่พูดไปเชื่อถือคำคือมากนักพูดจริง ๆ ไม่เชื่อเลย เป็นที่น่า
 เสียใจคนต่างประเทศมาว่าใหญ่ครองฝ่ายไทยยอมชุกคลองใหญ่ ถัดแหลมมะละกามาแต่เมืองกระ
 เมืองระนอง จนออกปากน้ำชุมพร เพื่อให้เรือกลไฟเงิน ทางนั้นไปเมืองจีนไกล เขา ผู้ครองแหม
 คินในฝ่ายไทยก็ยอมให้ทำ ภายหลังมีเอนชเนียบมาก ว่าสีลามากนักจะถูกเป็นคลองลำยาก จะทำทาง
 รถไฟขึ้นสินค้ามาให้ขึ้นที่เมืองกระ เมืองระนองมาลงที่ชุมพร และให้ขึ้นที่ชุมพรไปลงที่เมืองกระ เมือง
 ระนอง มาขอทำสัญญาด้วยไทยทั้งนี้ ฝ่ายไทยก็ไต่ยอมแล้วภายหลังมาเถวากัน จนบัดนี้ก็ไม่เห็นมีใครมา
 ทำ ก็ไม่มาทำนั้นกลัวอะไร ผู้ครองฝ่ายไทยก็ชักขวางๆ ก็ทางรถไฟในหนทางเพียง 20 ไมล์ 30 ไมล์
 เท่านั้น ชาวยุโรปบ้านเมืองสมบูรณ์ด้วยทรัพย์สินมคามากกว่าเมืองไทยร้อยเท่าพันเท่า เสียขายเงินอยู่
 ภาจึงไม่มาทำ ครั้นชัก เขากว่าชาวเมืองสิงคโปร์อีกหาหน้ห้ามไม่ยอมให้ทำ ก็ชาวเมืองสิงคโปร์เป็น
 เจนโลกเห็นคนเขาเห็น แล้วทำไมจึงมาห้าม ก็พวกญวนแถว ลาวลือ แลฮองวาชเป็นเถื่อนเป็นฝ่ายนั้นจะยอม
 ภา ก็ไต่เข้ามาเห็นว่าเจ้าชีวิตเมืองไทยจะคิดไปว่าให้มันยอมไต่ ถ้ามันจะยอมตามเจ้าชีวิตเมือง
 ไทยแล้ว เห็นเจ้าชีวิตเมืองไทยจะไต่เมืองเหล่านั้นเป็นเมืองขึ้นเสียส่วยเสียบรรณาการเสียนานแล้ว

ภาคผนวก ฉ

ประกาศให้ราษฎรที่ประสงค์จะซื้อข้าวสารโคโดยสารเรือกลไฟ
เป็นการช่วยเหลือราษฎรควาณแดงชาวภาคเหนือ*

มีพระบรมราชโองการให้ประกาศแก่ผู้ที่ไม่มียุ้งฉาง เป็นแต่คนซื้อ ชาตินีละเล็กละน้อย บันดา
ที่อยู่พระบรมหาราชวัง พระบรมราชวังหลวงเจ้า บานขุนนางต่าง ๆ แลลูกค้าชาวแพชาวเรือแ
อื่น ๆ แลราษฎรผู้ซื้อข้าวมาแต่ไกลจะเก็บไว้ในยุ้งฉางถวาย แลราษฎรหัวเมืองซึ่งมีทุกชาวลงมา
ขายทั้งปวงให้ทราบว่า บัดนี้พระราชาดำริว่านี้เป็นเป็นแดงข้าวจะมีราคาขึ้น คนที่ยากจนอยากมาก
เขาควยกันเกรงจะเกิดเป็นโจรผู้ร้ายในทางน้ำ ที่เปลี่ยนทางเปลี่ยน เรือข้าวที่ขึ้นทุกข้าวมาขาย...**
ตามากินแต่กรุงเก่าเขาจะถูกโจรผู้ร้ายแย่งชิงจะไ้ความลำบาก บัดนี้ทรงพระมหากรุณาแลราษฎร
จึงโปรดให้จัดเรือกลไฟขึ้นไปลาดตระเวนในแม่น้ำทั้งแตกกรุงเก่าลงมาวันจันทร์จะให้เรือกลไฟขึ้นไป
ลาดฝั่งชนกรุงเก่า วันศุกร์จะให้ขึ้นไปลาดอีกฝั่งหนึ่ง ให้ลาก่อนลงกลับมา ก็เมื่อเช้าหลวงให้....
ค้าเรือชาลงมาพร้อมกับเรือกลไฟ ๆ ให้ ... ป้องกันลูกค้าเรือชาลงมาส ... ในเมื่อเช้าขึ้น
นั้นผู้ใดจะไม่ซื้อข้าวที่กรุงเก่า จะมาโดยสารเรือกลไฟขึ้นมาก็จะรับไปส่ง เมื่อจะลงถ้าจะซื้อเป็นข้าว
สารลงมาจะเล็กละน้อยพอกัน จะหาใส่รยบันทุกมาในเรือกลไฟบ้างก็ได้ ... ถึงเมื่อเช้าก็จะ
เอาเรือเปล่าผูกท้ายไปบ้างก็จะรับลากไปไ้ตามกำลังเรือ ถ้าผู้โดยสารมากนักเรือจะให้ลากไปอา
มากนัก รับลากไม่ไหวคอยฉั้คอยเปลี่ยนไปเป็นกราว ๆ เรือเล็กที่ลากไป เมื่อเรือกลไฟพบโจ
รผู้ร้าย เมื่อจะถอยไ้ช่วยเรือกลไฟ จะตอลปลอกอกให้เจ้าของเรือรักษาอยู่ ถ้าเรือกลไฟพอกอยู่
เพื่อแเร็ดกับทุกชาลง จะถอยไ้ช่วยเรือเล็ก ก็จะต้องช่วยเรือที่หอยไปเป็นเรือช่วยไ้ผู้ราย

* กองจกหมายเหตุ กรมกิลปการ เอกสารรัชกาลที่ 4 1 ก/8 พระราชกัถลเลข
และประกาศต่าง ๆ ในรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1223 - 1225

**...หมายถึงเอกสารลับเลือน

ผู้โดยสารชั้นล่างยังไม่ต้องเสียค่าโดยสาร แต่ถ้าเข้านั่งอยู่ในเรือกลไฟตก ไปรคนุเคราะห์
ให้โดยสารฟรี เรือกลไฟที่จะไปจะเตรียมอยู่พร้อม น้าหารารวรดิฐ พระบรมหาราชวังในเวลาเป็น
วันอาทิตย์และวันพฤหัสบดีทุกวัน เรือกลไฟขึ้นไปยังกรุงเก่าก็จะเตรียมลงในวันอาทิตย์และวันพฤหัส
ที่เว็จจันทร์เกษมกรุงเก่าทุกวัน ให้ผู้โดยสารไปโดยสารมา มาว่ากล่าวขอโดยสารแก่ตัวนางเรือ
กลไฟว่าให้ตกลงกันเสร็จในเวลาเย็นวันอาทิตย์ วันพฤหัสที่ทั้งที่กรุงเก่าและที่กรุงเทพ แก่นางจึง
กังวลมากนัก ถาซึ่งกันพวงเรือมากนักเกินกำลังเรือไป จะต้องตัดสินใจโดยสารแก่ผู้ที่ยอมเสียค่า
ตัวบ้างเล็กน้อย พอเป็นค่านำมันในเรือกลไฟ ถ้าไม่แย่งชิงกันเข่นนั้นพอควรแล้ว...ไม่เรียกว่าตัว
...ผู้หญิงที่ไปจากพระบรมหาราชวัง พระบรมหาราชวังเมื่อไม่มีที่อาไศรยที่กรุงเก่าจะอาไศรย...
ในเว็จจันทร์เกษมก็ไปรคให้อยู่...

ประกาศมา ณ วัน 3 ๓ 2 ๓ ๒ ปีชวคชศก จ.ศ. 1226

ภาคผนวก ข

เรื่อง ฝนแล้ง ฝนมาก ด้วยเหตุ 3 ประการ*

จะว่าถึงเหตุของฝนแล้งฝนมาก ตามสังเกตุเมื่อจะว่าไปผู้ที่ไม่เชื่อก็จะมีมาก ผู้ที่สังเกตุตามเข้าบ้างก็จะว่าชอบกลอยู่ ว่าตามลัทธิคนเป็นอันมากในเมืองนี้ พุคตาม ชาววัคซึ่งเป็นนักปราชในพระพุทธศาสนา แลพวกนั้นถือตามหนังสือแลลัทธิของคนโบราณ ที่เป็นชาวฮินดูสถานแลเกาะลังกา แลอวดรู้มากกว่าความรู้ของตัวที่มีจริงไป กล่าว ต้นเหตุของฝนต่าง ๆ กัน พวกหนึ่งว่าฝนเกิดในเซาหิมพานต์ ที่ชาวฮินดูสถานเรียกว่า หิมาลัย ไหลเป็นร่องลารางใหญ่ ลงไปในปล่องเรียกว่าอุโมงค์คงคาแล้วไปทะลุผิ ดินบนฟ้าเป็นท่อตรงสูงมากเรียกว่าอากาศคงคา น้ำที่ลงจากอากาศคงคาจึงเป็นเบญจ มหานที ก็เมื่ออากาศคงคาไหลอยู่เป็นนิคย์ ลมพัดน้ำที่ถูกลิ้นขึ้นเป็นล่องกระจิกกระจาย กลายเป็นเมฆหมอกปลิวไปในทิศต่าง ๆ เมื่อลมหมอกกระทบกันเข้าก็ประชุมคุมเป็นเมฆ ฝนตกลงในที่นั้น ๆ ตามกำลังลม ก็ซึ่งว่าฝนยังเกิดด้วยลมคังนี้เป็นลัทธิของพวกไทรยภูมิ เห็นจะว่าตามความคเน ๆ ของพราหมณ์เก่ายาว ๆ มา แลจะถือว่าฝนเกิดแต่เซา หิมาลัยแห่งเดียวจะเป็นฝนทั่วโลกไปนั้นไม่น่าเชื่อเลย ต้นน้ำที่ไหลมาจะมาแต่เหตุไร ก็ไม่มีว่า ยังหนังสือนักปราชเหล่านี้กล่าวว่าฝนมีด้วยเหตุสองประการ ๆ หนึ่งว่าฝน เกิดแต่ฤฎ คือฝนปรกติตามฤฎซึ่งเคยมีฝน ประการหนึ่งว่าฝนเกิดด้วยคล้ายฤทธิเทวดา ว่าเป็นจำพวกชื่อวรรคาลาบ้าง แลว่าเป็นเทวดาสำหรับพนักงานนั้น แลที่ว่าฝนมีด้วย ฤทธิเทวดานั้น คือว่าฝนหนักเกินไปในฤฎฝน ฤาฝนใช้ฤฎ ก็ไปคำทั้งสองนี้คำที่ว่าฝน เป็นปรกติเกิดแต่ฤฎตามฤฎนั้นก็ชอบกลขลุม ๆ อยู่ เป็นทางที่จะให้คน ให้จับหาเหตุ วิเศษต่าง ๆ ด้วยการคานึงแลหกลองค่อไป แต่ที่ว่าเกิดด้วยฤทธิเทวดานั้น คนเมือง ไทยก็พอใจจะเชื่อนัก แต่จะเอาเป็นหลักวิชาความรู้ไม่ได้ พวกเดียวกันกับว่ามีสุริยุปราคา

จันทรูปราคา เพราะยักษ์ชื่อว่าราหูฉกเอาพระอาทิตย์ พระจันทร์ ไกร
ว่าอย่างนั้นถ้อยอย่างนั้นก็ถือเสียเปล่า หายสุริยปราคา จันทรูปราคาก็ไม่ถูก

ยังมีสูตรในเบญจจะอังคุตตรสูตรหนึ่ง แสดงเหตุที่จะเป็นอันตรายแก่ฝน 5
ประการ แต่สูตรนั้นเมื่อพิจารณาไป เป็นที่เห็นด้วยความแคลงยิ่งนักกว่าจะเป็น
การภัยหะสูตร คือสูตรที่จะต้องครหาว่ามีใจคำพระพุทธเจ้า เพราะไม่ต้องลักษณะ
คำพระพุทธเจ้า ลักษณะคำพระพุทธเจ้านั้นมีในสูตรที่พระองค์ตรัสแก่พระอุบาลีที่
โอรสสูตรหนึ่งแก่นางมหาปชาบดีโคตมีสูตรหนึ่ง ความเหมือนกันเป็นอันเกี่ยว ถัดสูตร
ที่ว่าถึงอันตรายเป็น 5 ประการนี้ โฉนเป็นแต่จะให้คนฟังว่าออ ๆ ไป ไม่เห็น
อะไรว่าเป็นคุณแก่พระศาสนา โดยจะเป็นทางสรวรรคแลทางนฤพาน อนึ่งมหา
ปเทศสูตรเป็นคำพระพุทธเจ้าตรัส ว่าถ้ามีผู้ใดมากล่าวความเรื่องใดข้อใด อ้าง
ยืนยันว่าได้ฟังมาเองแต่พระพุทธเจ้า ผู้เป็นพระศาสดาก็ว่า ได้ฟังมาแต่พระสาวก
พระพุทธเจ้าที่เป็นสงฆ์หมู่ใหญ่ในแห่งใดแห่งหนึ่งก็ว่า ได้ฟังแต่พระสาวกพระพุทธเจ้า
ที่เป็นนักปราชญ์นุมนกนสองคสามองค์ก็ว่า ได้ฟังด้วยคำของท่านองค์เดียว ที่เลื่อง
ชื่อภราชาว่าเป็นนักปราชอันประเสริฐก็ว่า อย่าเพ่อเชื่อด้วยอ้างชื่อผู้กล่าว แลอย่า
คัก้างละทิ้งเสียไม่เชื่อ เพราะเป็นถ้อยคำผู้กล่าวที่ไม่น่าเชื่อไม่น่านับถือ คือเป็น
คนเจรจาเท็จมากแลทุกสิ่งอะไร ๆ เลย มีผู้มากล่าวยืนยันอย่างไรก็ให้กำหนดจดจำ
ไล่เสียง ใ้ถามเอาถ้อยคำไว้ให้แน่นอน เมื่อไ้ความอย่างไรแล้วให้เอามาเทียบ
มาสอบกับสูตรอื่น ๆ แลความที่ไหลไปตามสูตรอื่น ๆ เป็นอันมาก ถ้าความสมกัน
ต้องกัน ร่วมกัน จึงให้เชื่อถือว่าจริง ถ้าความหลักเสียงไปไม่สม ไม่ต้องกัน
ก็ให้ละทิ้งเสีย ให้เข้าใจว่าผู้มาว่านั้นผิดถาเข้าใจความผิดไป เพราะบังคับในศาสนา
เป็นดังนี้ จึงไ้คิดเทียบดูก็เห็นว่าอันตรายฝน 5 ประการที่ว่าในสูตรนี้จะเทียบกับสูตร
อื่นก็ไม่มีที่เทียบ จะให้ไหลไปตามสูตรใดที่เป็นประโยชน์น่าเชื่อที่มีเป็นอันมากความ
ร่วมกัน ก็จะทำให้ไหลไปไม่ได้ ความในสูตรที่ว่าอันตรายฝน 5 ประการนั้น คือว่า
ฝนแล้งไปเพราะเตโชธาตุกำเริบในท้องฟ้าอย่างหนึ่ง เพราะวาโยธาตุกำเริบใน
ท้องฟ้าอย่างหนึ่ง เตโช วาโยธาตุกำเริบดังนี้เมฆตั้งขึ้นก็ไม่เป็นฝนตกลงมากระจัด

กระจายเกลื่อนหลายหลายไป ก็เหตุสองข้อข้างต้นนี้ก็เป็นอย่างน่าฟังอยู่บ้าง เป็นทางที่จะให้คนคว่ำหาเหตุสังเกตไปให้ละเอียดบ้างอยู่ ไม่น่าคิดเทียบนัก ก็เหตุที่ 3 ต่อมาว่าราหูสุรินทร์เป็นยักษ์ใหญ่ ฝ่ามือโต แขนมือมารองเอาหน้าฝนไปเหยียบในทะเล ฝนจึงไม่ตก เหตุที่ 3 นี้ผู้ว่านั้นว่าตรงๆเป็นปริศนาไม่ทราบเลย ถ้าว่าปริศนาจะแปลว่าอะไร ถ้าว่าตรงๆจะพูดให้เด็กฟังๆให้ผู้ใหญ่ฟัง ทั้งใจจะมาเกณฑ์ใครให้เชื่อ ไม่ทราบอธิบายของผู้กล่าวเลย กล่าวไว้เพื่อประโยชน์อะไรก็ไม่แลเห็นเลย ถ้าฝนไม่ตกจะให้เส้นวัฏพุกอวนรอบขอตานน้ำฝนแต่ยักษ์นั้นๆ ถ้าหากว่าอวนรอบจะไต่ๆ ถ้าเอาเป็นเพียงไม่ได้ ก็เหตุอันนั้นมนุษย์ปรกติทั้งโลกก็ไม่แลเห็น ก็เมื่อแลไม่เห็นแล้วเมื่อมีผู้ชักโยงบอกให้รู้ เชื่อตามๆตามๆไปได้การไต่งานเหมือนหนึ่งคนจับมอดแลไม่เห็นหนทาง แลไม่เห็นถิ่นฐานที่มีผู้ให้ทานแล้ว ก็เมื่อมีผู้จับมอดไปขอตานได้ของที่เขาให้มาเป็นทาน เป็นผลของการที่เดินตามผู้จูงประจักษ์อยู่ก็ควรเชื่อ ก็ความเรื่องนี้ถึงใครเชื่อก็เป็นแต่ไว้เล่นกันเล่นๆ ไม่เป็นทางที่จะหาน้ำฝนเป็นประโยชน์ประจจุบัน ไม่เป็นประโยชน์ที่จะให้หาทางสวรรค์ทางนฤพานด้วยความเรื่องนี้เลย เพราะฉะนั้นจะให้รับว่าจริงควรเชื่อถือยืนยันตามไปว่าไม่ได้เหตุข้อที่ 4 ว่าเทวดาอัสวลาหกประมาณหลายการพนังงานของตัวเสีย ไม่มาทำให้ฝนตก ในเหตุข้อที่ 4 นี้ก็เหมือนกับเหตุที่ 3 คือตามมนุษย์ทั้งโลกก็แลไม่เห็นเทวดาอัสวลาหกก็เมื่อเชื่อถึงนั้นเห็นว่าเทวดาอัสวลาหกประมาณหลายการของตัวเสีย จะไปเร่งรักทวงถามก็ไม่มีทางจะไป ไม่ต้องการเหมือนเช่นว่าอธิบายของเหตุที่ 3 นั้นแล เหตุที่ 5 ว่ามนุษย์ทั้งหลายไม่ตั้งอยู่ในธรรม คือความไม่ชอบธรรม ฝนจึงไม่ตก เหตุที่ 5 นี้ว่าฟังไปก็สงสัยอยู่สามอย่าง

1. คือในประเทศแผ่นดินบางแห่งเป็นทะเลทรายใหญ่โตกว้างขวางนับด้วยโยชน์เป็นอันมาก ฤาษายแดนที่อยู่ใกล้ทะเลทราย มีแต่ความร้อนเป็นนิตย์ ไม่มีฤดูหนาวฤดูฝนเลย 9, 10 ปี ฝนจึงลงบ้างเล็กน้อย ในที่เช่นนั้นบ้านผู้เมืองคนก็ไม่ใคร่มีถึงจะมีผู้ไปอยู่บ้างไปเที่ยวบ้างเพื่อประโยชน์ใด ๆ ก็ต้องหาเสบียงอาหารไปแต่ที่อื่นก็ในที่เช่นนั้นใครไปประพฤติผิดกรรมอย่างใดที่นั้นเล่าฝนจึงไม่ตก

2. ในทะเลทิศใต้ฝนตกมากติดกันไปหลายเจ็ดวัน ไม่ใคร่จะมีฤดูแล้ง
ฤาในยอดเขามางแห่งฝนตกอยู่เป็นนิตย์ไม่ขาด จนมีคลองน้ำที่ไหลลงมาแต่ยอดเขา
30, 40 คลองไม่รู้แห่ง ก็ในทะเลที่ฝนมากแลเขาที่ฝนตกอยู่เป็นนิตย์ คนไปมาก
ห่าง ๆ ใครไปประพาศกิจกรรมความคืออย่างไรเล่าฝนจึงตกอยู่เป็นนิตย์ไม่มีฤดูแล้ง

3. ในประเทศแผ่นดินที่คนทั้งหลายอยู่ด้วยกันมาก ก็ที่โคทาโรนาแลสวน
เออาลแต่สิ่งทั้งปวงทั้งนอกในแผ่นดิน บริโภคซื้อขายเลี้ยงชีวิตได้คนจึงได้ไปตั้งอยู่
สืบ ๆ กันมา ก็คนที่อยู่ด้วยกันทั้งนั้น ผู้ประพาศชอบธรรมก็มีผู้ประพาศผิดธรรมก็มาก
ฝนก็ตกตามฤดูที่คนพวกนั้นสังเกตจะไ้หาไว้ หว่านาสมควรแก่ที่ดินแลกว่าดังที่ทำก็ 9,
10 ปี 11, 12 ปี ฝนแล้งฝนชุกจึงมากทุกแห่ง ฤาฝนมากเกินจนข้าวในนาข้าวท่วม
เสียไปก็มักมีมาลงคราวลงครั้งก็เมื่อปีใดมีฝนแล้ง ฤาฝนมากเกินไปก็ไม่เห็นว่า
ใครประพาศผิดมากกว่าปรกติไป คนหาบาปเป็นอันมากก็มีอยู่เสมอ ฤาลางคราว
มนุษย์เกิดรบราฆ่าฟันกันมาก เห็นเป็นบาปกรรมผิดปรกติแต่ฟ้าฝนเป็นปรกติดูก็มี
แลดางปีมนุษย์ประพาศอยู่แต่โดยปรกติ ไม่ไ้รบพุ่งฆ่าฟันกันแลหาบาปอะไร เกินกว่า
ปรกติไปฝนแล้งก็มีมา เพราะฉะนั้นเหตุที่ 5 นี้ถึงเป็นการคำสั่งสอนศาสนาอยู่บ้าง
เพื่อจะให้มนุษย์อุทิศสำหรับวังตัวประพาศธรรม ประพาศชอบด้วยประสงค์เพื่อจะให้
ฝนตกงามดีไม่แห้งแล้งไปนั้นก็จริง แต่ผลแห่งการนั้นก็มิเห็นประจักษ์ตรงตัว แล
คนเป็นอันมากจะมาชักให้ร่วมใจกันเข้าตามคำสั่งอันนี้ไ้ไม่ได้ ในเหตุที่ 5 ในคัมภีร์
สารสังคหะเมื่ออธิบายพิสดารออกไปว่าท้าวพระยามหากษัตริย์อ่อนแอด้วยอ้อมไม่ตั้งอยู่ใน
ธรรม แลผู้ใหญ่น้อยเป็นลำดับไปนั้นก็ไ้เบี่ยงอย่างก็ประพาศไม่เป็นธรรมต่อไป
จนถึงเทพยดาและพรหมทั้งหลายก็ประพาศไม่เป็นธรรมทั้งนั้น ฤุกก็แปรปรวนไป
พระจันทร์ พระอาทิตย์ก็เดินยักเยื้องไปผิด ๆ ฤุกจึงแปรปรวนไป ฝนจึงไม่ตกต้อง
ตามฤดูกาล ก็ซึ่งว่าพระจันทร์ พระอาทิตย์เดินไม่เสมอดี ๆ ไปนั้นเห็นจะไม่ชอบ
เพราะพระอาทิตย์ พระจันทร์จะเดินยักเยื้องไปบ้าง ในชั่วปีก็แต่เล็กน้อยจะรู้ไ้

ภาคผนวก ข
ออกพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ 1,000 ชั่ง ให้
พ่อค้าหน้าศาลทรายนำไปลงทุน*

สมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร พระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม ซึ่งเป็น
พระเจ้าแผ่นดินใหญ่ในที่ 4 ในพระบรมราชวงศ์นี้ ขอประกาศแก่ท่านทั้งปวงผู้
ประกาศนี้ และขอให้ท่านเสนาบดีลงชื่อเป็นพยานด้วย ข้าฯ เห็นว่า โรงน้ำศาลทราย
ในแขวงเมืองนครไชยศรี เมืองสมุทรสาครบุรี เมืองฉะเชิงเทราและที่อื่น ๆ ตกตอยน้อย
ไปทุกปี สืบรู้เหตุเพราะหลงจู้ทำไม้มีทุนทำ ต้องเป็นนี้ท่านผู้อื่นเสียคอกเบี้ยทุกเดือน
ซึ่งลี้กึ่งตัวสิ่งบ้าง หกสิ่งบ้าง ซึ่งลมาทบ้าง ครั้นคอกเบี้ยเจริญขึ้นต้องเป็นนี้ท่านผู้อื่น
รุ่งรังไป ท่าน้ำศาลใดกำไรใช้ไม้ตันคอกเบี้ยท่านจึงต้องหลบหนีหาย เจ้านี้ไปยื้อแย่ง
โรงน้ำศาลทรายวุ่นวายกัน น้ำศาลทรายจึงเสื่อมหายไปทุกปี ก็คิดว่าข้าฯ มาว่าราชการ
แผ่นดินอยู่ มีทรัพย์สิ่งสิ้นเงินทองขึ้นเพราะท่านข้างโน้นข้างนี้ ได้มีคุณประการช่วยหา
ให้บ้าง ให้ชาวนอกประเทศกู้ยืมได้คอกเบี้ยบ้าง ซื้อสินค้าฝากเขาขายได้กำไรบ้าง
เงินทองรายนี้ไม่ใช่ของในจำนวน เงินนอกในท้องตราตั้งเจ้าภาษีและนายอากร เป็น
เงินขึ้นสำหรับแผ่นดิน ดูช่วยไร่นาในตัวเลขสำหรับแผ่นดิน ตามบรรณาการแต่หัวเมือง
ขึ้นแก่แผ่นดิน อย่างใดอย่างหนึ่งเลย เป็นแต่เงินเศษเงินนอกจากจำนวนที่ขึ้นทอง
พระคลังตามปกติ ตามบัญชีที่ใช้จ่ายราชการ แลแจกเบี้ยหวัดเป็นเงิน
ข้าฯ ได้มานอกธรรมเนียม ข้าฯรวบรวมไว้ได้มากแล้วก็แจกให้บุตรให้หลานไป
เสียมากแล้ว ยังเหลืออยู่บ้าง บัดนี้ ข้าพระเจ้าได้คิดเงินได้ประมาณพันชั่งไว้สำหรับ
จกให้เงินนำไปเป็นทุนทำโรงน้ำศาลทราย

* กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 1ก/8 พระราช
หัตถเลขาและประกาศต่าง ๆ ในรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1223 - 1225

เร่งรักทวงถามพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภแลบุตรภรรยา ด้วยเงินรายนี้เลย จะ
ทวงถามไถ่ก็แต่บุตร ราช่า ขอเสียอย่าให้ผู้อื่นมาแซกแซง ผู้ที่จะเอาใจใส่การ
เรื่องนี้ ถ้าอยากไถ่เงินจะเชิญไปหาที่อื่นเถิด มีอศรียศแล้วประตูเป็นทางที่จะไถ่
มีถมไป เหมือนตัว ราช่า เมื่อแรกมาเป็นเจ้าแผ่นดินมีทุนเดิมสักร้อยชั่งเศษ ครั้น
เข้ามาอยู่ในพระราชวัง เจ้าภานายอากรต่าง ๆ ให้ถือสั๊กหกลีบชั่ง แต่เพราะ
จกแจงการแผ่นดินให้ช่าง ไน่นช่างนี้ต่าง ๆ จีบจ่ายไปไม่ได้ใช้เงินคลัง เงินหมด
แตกอนราชากิเสก เมื่อราชากิเสกแล้วเหลือเงินอยู่ร้อยบาท ราช่า จึงได้มาร้อง
แกลกรมวงษาว่า ราช่า เป็นเจ้าชีวิตมีเงินชั่งเคียว เหมือนชาวบ้านนอก กรมวงษา
จึงปลุกษากับท่านเสนาบดี มังคัมให้ชาวพระคลังเอาเงินลงคลังให้ ราช่า ก็เอา
เงินร้อยชั่งนั้นทูลทวงถามว่าไรต่อมา ภายหลังมีผู้เกื้อหนุนช่าง ไน่น ช่างนี้อีก ก็ค่อย
มีทรัพย์เจริญมา เพราะว่าตั้งแต่ราชากิเสกแล้วการจیبจ่ายทั้งปวง ใช้เงินนอก
เงินคลังตามธรรมเนียมเดิมทุกอย่าง ว่ามานี้เพื่อจะให้เห็นว่าเงินพันชั่งที่ ราช่า
มอบให้พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภไปทอน้ำตาลทรายนี้ ไม่ควรที่ท่านผู้ใด ๆ นอกจาก
บุตร ราช่า ซึ่งเป็นผู้ที่ ราช่า มอบให้พวกเคียนวันแล้ว จะมาทวงมาถามด้วยเสียด้วย
เงินรายนี้เลยประตูที่จะมีถมไป เงินรายนี้ขอให้บุตร ราช่า กับพระยาบุรุษรัตนราช
พัลลภปันกันเถิด อย่าว่าวุ่นวายเลย แต่ถ้า ราช่า ยังมีตัวอยู่ ถึงกำหนดเงินส่งก็
จะรับเงินคืนมา ทูลบุญให้ท่านบ้าง แลกบุตรแลกหลานบ้างตามชอบใจ ที่ประกาศ
ยอมไว้ดังนี้ แต่วัน 1 9 2 ค่ำ ปีกุนเบญจศก ศักราช 1225 เป็นวันที่ 4631
ในรัชกาลปัจจุบันนี้ ท่านเสนาบดีผู้ใหญ่มาเป็นพยาน ขอได้โปรดลงชื่อลงตราตัวชื่อ
ราช่า นิ่งไปด้วย เพราะถ้าภานายไปการไม่สำเร็จทั้ง ราช่า ว่า ผู้ที่ไถ่หนังสือ
นี้ไว้ จะเอาไปให้กงขุนต่างประเทศเขาคู ถ้าจะให้หมอบปรักเลบแปลงในหนังสือ
กะฎีดินอย่างใดไม่รู้ได้เลย ประกาศมา ณ วัน 1 9 2 ค่ำ ปีกุนเบญจศก ศักราช

สภาพทางเศรษฐกิจและสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

บทคัดย่อ

ของ

สุนันท์ ไชยเมธ

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต
กุมภาพันธ์ 2524

จุดมุ่งหมายของปริญญานิพนธ์นี้คือ การวิเคราะห์สภาพทางเศรษฐกิจและสังคม ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยมุ่งศึกษาถึงมูลเหตุ ลักษณะการเปลี่ยนแปลง และผลที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม ในการวิเคราะห์ ใช้เอกสารชั้นต้น ประกอบกับหนังสือพิมพ์ร่วมสมัย

จากการศึกษาครั้งนี้ ทำให้ทราบวาระรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นยุคที่เริ่มเข้าสู่ยุคสมัยใหม่ของไทย ซึ่งเริ่มมีการปรับปรุงเศรษฐกิจและสังคม ให้มีความเจริญ ทันสมัย แรงผลักดันที่มีส่วนทำให้ไทยต้องปรับปรุงเศรษฐกิจ สังคม คือ การคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก ประกอบกับผู้นำของประเทศก็มีแนวโน้มที่จะทำนุบำรุงประเทศให้เจริญก้าวหน้าอีกด้วย

การปรับปรุงเศรษฐกิจและสังคมจะพยายามดำเนินการในทุก ๆ ด้านเท่าที่จำเป็นและสามารถทำได้ในสมัยนั้น ซึ่งผู้นำได้พยายามที่จะให้ข้าราชการ ประชาชน มีส่วนรับรู้ รับผิดชอบด้วย แต่ยังไม่ไต่ผลเท่าที่ควร เนื่องจากข้าราชการบางส่วน และประชาชนขาดความเข้าใจ ตลอดจนยังไม่เห็นความจำเป็นที่จะต้องกระทำเช่นนั้น อย่างไรก็ตามนับว่าเป็นการปูพื้นฐานให้แก่คนรุ่นหลังที่ต้องเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสมัยต่อมา

ECONOMIC AND SOCIAL CONDITIONS IN THE REIGN OF KING MONGKUT

AN ABSTRACT

BY

SUNAN CHAIMAY

Presented in partial fulfillment of the requirements
for the Master of Education degree
at Srinakharinwirot University

February 1981

The purpose of this thesis is the analysis of the economic and social condition in the reign of King Mongkut by studying the causes, the changes, and their consequences. The primary sources and the newspapers in the reign of King Mongkut are used in this analysis

The reign of King Mongkut is known as the beginning of modernized period of Thailand from this study. The economic and social improvement makes Thailand progress and modern. The important thing that forced Thailand to improve her economic and social condition was the fear she had of Imperialism. Not less important was the fact that her king was determined to bring progress to the country

The economic and social improvement was attempted in every possible field. The King tried to persuade his officials and people accept his plans, but it was not as well as it should be because some officials and the people still did not understand them and they did not see why these plans had to be carried out. However, this paved the way for later generations who had to face the changes in later reigns.